

МАТИ

М. ГОРЬКИЙ
МАТИ

*Вершини
світового
письменства*

М. ГОРЬКИЙ

СВЕРШИНИ
ВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 56

М. ГОРЬКИЙ

МАТИ

Повість

З російської переклав
І. Маненко

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1986

P2
Г71

Передмова В. Прожогіна

Малюнок на оправі В. В. Василенка

В повести русского советского писателя-классика М. Горького (1868—1936) впервые в литературе отображена борьба революционного пролетариата против буржуазного строя за победу социализма, созданы яркие образы профессиональных революционеров, сознательных борцов за дело рабочего класса. В произведении показано объединение крестьянства и передовой интеллигенции вокруг пролетариата и его революционной партии. Одна из главных тем повести — рождение нового человека в процессе коллективной освободительной борьбы.

Переклад звірено за виданням:
М. Горький. Собр. соч. в 18-ти томах.
М.: Государственное издательство
художественной литературы,
1960, т. 4

Г 4702010100—013 13.86
М205 (04)—86

© Художне оформлення.
Видавництво «Дніпро».
1986 р.

ЛІТЕРАТУРНИЙ МАНІФЕСТ ПРОЛІТАРСЬКОЇ ЕРИ

Смисл життя — у службі революції,
іншого смислу в наші дні не може бути.

М. Горький

Визначне місце в літературній спадщині Максима Горького належить епічній повісті «Мати». Саме в цьому творі з особливою силою художньої перековливості відображено початок нової, пролетарської ери.

Знаменно, що повість «Мати» заслужила високу оцінку В. І. Леніна. Зустрівшись з Горьким у Лондоні, на V Лондонському з'їзді РСДРП, Ленін заявив: «...Книга — потрібна, багато робітників брало участь у революційному русі несвідомо, стихійно, і тепер вони прочитають «Мати» з великою користю для себе»¹.

Повість «Мати» не була якоюсь несподіванкою, щасливою випадковістю в творчості пролетарського письменника. Її поява підготовлена всією попередньою літературною та революційною діяльністю Горького, всіма умовами його соціального буття, усім способом його мислення.

Уже в найперших творах — «Макар Чудра», «Дівчина і Смерть», «Челкаш», «Стара Ізергіль», — у публічних виступах письменника в «Самарской газете», «Нижегородском листке» та «Одесских новостях» відчувалось активне прагнення до свободи, лунав пристрасний заклик до боротьби за торжество соціальної справедливості.

А образ Данко з палаючим, як факел, серцем, образ гордого Сокола, а згодом і образ безстрашного Буревісника був для трудящих мас могутньою ідейною зброєю. Ці образи надихали їх у боротьбі з рабським укладом життя, робітники бачили в них яскраве відображення соціалістичного ідеалу, який був поки що втілений у суто алегоричну романтичну форму.

«Пісня про Сокола» звучала для нас, як бойова сурма, викликала сльози захоплення, — казав сормовський робітник Петро Андрійович Заломов, що став для Горького прообразом Павла Власова. — І ось переді мною стояв автор «Пісні про Сокола», переді мною був живий, сміливий сокіл, буревісник російської революції — Максим Горький. Він обійняв мене і міцно поцілував...

¹ М. Горький. Твори: В 16-ти т. — К., Держлітвидав України, 1953, т. 9, с. 532.

Я сказав йому, що люблю «Пісню про Сокола» і затулю його в бою своїми грудьми. Він відповів: «Я теж затулю вас своїми грудьми в бою»¹.

Книги, як і люди, мають свою долю, свою історію. Ї книги, які за загальним визнанням набули значення літературних маніфестів, бо в них яскраво, найбільш художньо переконливо висловлено дух часу, основна, провідна тенденція об'єктивного історичного розвитку. Так, наприклад, «Лихо з розуму» О. С. Грибоєдова прийнято вважати літературним маніфестом декабристського руху. Роман М. Г. Чернишевського «Що робити?» — загальновизнаний літературний маніфест російської революційної демократії. На долю епічної повісті М. Горького «Мати» випала велика честь — стати літературним маніфестом третього, пролетарського періоду російського визвольного руху.

Повість «Мати» — це художня біографія революційного російського пролетаріату. Але знаменувала вона собою явище міжнародного, всесвітньо-історичного значення.

У передмові до видання творів М. Горького А. В. Луначарський писав: «...Закордонна робітничка преса, головним чином німецька та почасти французька й італійська, підхопила цю повість і рознесла її у вигляді додатків до газет або фейлетонів буквально в мільйонах примірників. Для європейських пролетарів «Мати» стала настільною книгою. Протягом кількох років я безперестану чув від знайомих мені робітників — німців, французів та італійців — захоплені відгуки про цей твір»².

Величезний успіх повісті «Мати», що блискавично облетіла всі континенти нашої планети, пояснюється багатьма причинами. Однією з них є те, що Горький на той час був уже всесвітньвідомим письменником. І письменником не «босяцьким», як полюбляла іменувати Горького ліберально-буржуазна преса на початку його літературної діяльності, а письменником революційного, соціалістичного за своїми переконаннями робітничого класу.

Твір Горького «Мати» в найсуттєвіших своїх рисах принципово відрізняється від багатьох творів про робітничий клас, про робітничий рух, написаних чи задовго до Горького, чи майже одночасно з ним. Здебільшого ці твори належать перу відомих майстрів художнього слова й написані з явним і щирим співчуттям справі робітничого класу.

¹ Семья Заломовых. Сборник воспоминаний и документов.— М., Молодая гвардия, 1956, с. 181—182.

² Луначарский А. В. Про літературу.— К., Держлітвидав України, 1960, с. 527.

Але в повісті «Мати» ця тема так висвітлена, як її ніхто до Горького не висвітлював, її не висвітлював таким чином і сам Горький в своїх творах, котрі побачили світ до цієї повісті. До М. Горького в переважній більшості випадків письменники зображали робітничий клас однобоко, тобто забитим, пригніченим, безправним, страждаючим класом. О. І. Білецький характеризував таке зображення робітничого класу як зображення з позицій «філантропічного реалізму»¹, а робітничий клас, клас послідовно революційний, не потребував філантропічного співчуття, жалю до себе.

У повісті «Мати» М. Горький зовсім інакше, із зовсім інших позицій поглянув на робітничий клас. До М. Горького, до його розуміння ролі пролетаріату цілком можна застосувати одне з найважливіших положень К. Маркса, що міститься в знаменитих «Тезах про Фейєрбаха»: «Філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його»².

М. Горький вперше в художній літературі показав робітничий клас саме тією силою, яка здатна змінити світ.

Зобразити робітничий клас, робітничий рух, як це зробив М. Горький у повісті «Мати», нікому з його попередників, навіть найталановитішим з них, не пощастило хоча б тому, що вони в тих конкретно-історичних умовах не бачили й не могли при всьому бажанні побачити те, що пощастило побачити, пережити і глибоко відчувати Горькому в Росії в умовах першої російської революції.

Повість «Мати» з такою силою впливала на найширші маси трудящих не тільки тому, що її автором був письменник з «величезним художнім талантом»³, а головним чином тому, що ця повість увібрала в себе дорогоцінний досвід першої російської революції.

Проте в повісті відображені реальні події, які відбулися не в Росії в цілому, і не в Москві чи в Петербурзі, а саме в Сормово — робітничому передмісті Нижнього Новгорода, — і не в 1905—1906 роках, а в 1902 році. Про події 1905 року тут не тільки не згадується, а й не могло згадуватися, адже повість закінчується судовою, поліцейською розпратою над організаторами й учасниками сормовської першотравневої демонстрації в тому ж 1902 році. Головне, що написана книжка в 1906 році.

Коли б повість була створена до революції 1905 року, то Павло Власов, очевидно, мало чим відрізнявся б від Ніла з п'єси

¹ Білецький А. И. К. Маркс, Ф. Энгельс и история литературы. — М., Мир, 1934, с. 86.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, с. 4.

³ Ленін В. І. Твори, т. 23, с. 308.

«Міщани», написаної в 1902 році. Він не мав би тієї величезної сили типізації, тієї широти соціально-історичного узагальнення, не ніс би в собі того заряду революційної енергії, революційного оптимізму, а головне, не мав би тієї гігантської небаченої досі ні в російській, ні в світовій літературі сили соціалістичної свідомості.

Коли спробувати коротко, якомога стисліше висловити, що ж відрізняє повість «Мати» від тієї великої і багатой за своїм ідейним змістом і художніми перевагами літератури, яка висвітлювала робітничий клас, робітничий рух, то слід насамперед сказати про чітко виражений у цій повісті ленінський принцип більшовицької партійності.

М. Горький, безперечно, був серед тих, хто перший прочитав статтю В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література». І це теж дуже важливо — прочитати її саме тоді, коли вона виражала не лише принципи, які не втратили свого величезного значення й донині, але виражала ще й пульс часу, вогненне дихання першої російської революції. Стаття була продиктована всім ходом історичних подій, коли вирішувалося неймовірно важке й складне питання: якою повинна бути партія — партія нового типу, якими вона має володіти засобами організаційного, ідейного та емоційного впливу на величезні людські маси, котрі пробудились од вікового гніту і рабського життя для активних революційних дій.

Пафос прогресивної літератури досі відбивався насамперед у пафосі викриття рабського укладу життя, в пафосі повалення цього укладу, заснованого на експлуатації людини людиною. Та коли справа доходила до практичного соціального перетворення людського суспільства, література ще не могла запропонувати масам конкретних, реальних засобів боротьби, не могла відійти від абстракцій і утопій. А тепер треба було трудящим і насамперед робітничому класу показати всю красу соціалістичного ідеалу в найконкретнішому, відчутному, і не тільки інтелектуально, а й емоціонально переконливому вираженні.

Словом, художник повинен бути в цих історичних умовах сам чудово озброєний новим, марксистсько-ленінським світоглядом, глибоким знанням об'єктивних законів історичного розвитку людського суспільства. Душею його творчості, внутрішньою пружиною є вже не лише пафос викриття, хоч він не відмовляється і не може відмовитись від викриття, а пафос революційного, соціалістичного перетворення світу.

М. Горький у повісті «Мати» вперше в літературі показав як художник, що таке ленінська, більшовицька партійність, не боячись того, що його можуть звинуватити в тенденційності. Навіть більше, своєю повістю «Мати» він переконливо довів, що партій-

ність, більшовицька партійність — це і є тенденційність, яка не тільки не протистоїть об'єктивності, а, навпаки, найбільш повно відбиває її.

Безперечною заслугою М. Горького перед світовим робітничим рухом, перед усім прогресивним людством саме і є те, що він насамперед повістю «Мати», а потім і іншими своїми творами з величезною силою художнього обдаровання, образного мислення показав провідну тенденцію об'єктивного ходу історичного розвитку. А саме: історичну неминучість класової боротьби, яка в міру свого розвитку, в міру поєднання з науковим соціалізмом, в міру все зростаючої ролі в цьому русі політичного авангарду робітничого класу, більшовицької партії, з стихійної переростає в рух політичний, суто соціал-демократичний, в рух, який історично неминуче завершиться перемогою робітничого класу, торжеством соціалістичного ідеалу.

М. Горький у своїй творчості не тільки не заперечує величезних ідейно-художніх завоювань літератури минулого, літератури критичного реалізму, а, навпаки, наслідує її кращі традиції, вироблені наполегливою працею прийоми художньої майстерності. Повесть «Мати» ввібрала в себе все те краще, що накопичила література минулого, література критичного реалізму.

З цього приводу не можна не згадати таке видатне явище в класичній літературі, як бориславський цикл Івана Франка і провідну повість цього циклу «Борислав сміється» (1880—1882). Ця повість — видатне явище не лише в українській, а й у світовій літературі. Вона свідчить не тільки про те, що Іван Франко один з перших серед художників слова звернувся до висвітлення в літературі робітничого класу, робітничого руху, а й про те, що Іван Франко близько підійшов до марксистського розуміння історичної ролі робітничого класу і робітничого руху.

М. Горький під час своєї активної діяльності в журналі «Жизнь» (1899—1901), виявляючи великий інтерес до української літератури в цілому, особливо вирізняв Івана Франка. Йому імпонувало те, що Франко звернув свій погляд не на робітника взагалі, а на робітника, що усвідомлює свою історичну роль у політичній боротьбі за перетворення світу за законами соціальної справедливості. Цей інтерес М. Горького до української літератури і до Івана Франка ще більше виріс під час перебування його на острові Капрі, коли сюди тричі на тривалий час приїздив Михайло Коцюбинський. А дружба М. Горького з М. Коцюбинським переросла в пряму творчу співдружність, у творчий взаємовплив. Ідейна співзвучність повісті «Мати» та повісті Коцюбинського «Гата morgana» — це прямий результат такої творчої спів-

дружності двох великих художників, яка в свою чергу ніби символізує революційно-творчу співдружність російського та українського народів.

Епіграфом до повісті «Мати» могли б бути сповнені глибокого соціально-філософського змісту крилаті слова В. І. Леніна з його книги «Що робити?»: «Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»¹.

Кращого епіграфа й не придумаєш, бо й сама повість написана не лише на основі величезного особистого політичного досвіду, особистих спостережень М. Горького, а й під безпосереднім ідейним впливом цієї праці В. І. Леніна.

Головна ідея повісті — ідея поєднання стихійного робітничого руху з науковим соціалізмом, який несе в робітничу масу політичний авангард робітничого класу, партія.

Новаторство М. Горького в цьому творі яскраво виявилось уже в тому, що він показує нам два покоління робітничого класу Росії: покоління Михайла Власова і друге покоління, до якого належить його син — Павло Власов. Покоління ці дуже різняться, Горький протиставляє їх одне одному, хоч дистанція в часі між ними й незначна.

Михайло Власов — представник того покоління, яке ще не збагнуло класових сил людського суспільства. Люди цього покоління виразно ще не уявляли собі, звідки походить «утиск життя», чому для одних життя — рай на землі, а для інших (і ці інші являють собою безперечно більшість) життя — каторга, пекло, порівняно з яким біблейське пекло — просто дитяча казка.

Михайло Власов ще не усвідомлює, хто ж його ворог, проти кого він повинен спрямовувати свою ненависть. І він усю свою енергію, енергію загнаної істоти, спрямовував на те, що бив дружину, сина, частенько перепадало й тим, хто траплявся йому під «гарячу руку».

«Кращий слюсар на фабриці і перший силач у слобідці, він поводився з начальством грубо... Кожного свята кого-небудь бив, і всі його не любили, боялись... Говорив він мало, і «наволоч» — було його улюблене слово. Ним він називав начальство фабрики та поліцію, з ним він звертався до жінки».

Коли помер Михайло Власов, то сусіди-слободяни казали одне одному: «Мабуть, Пелагея рада-радісінька, що помер він... — Дехто поправляв: — Не помер, а здох...»

Характерна деталь: у великій за своїм обсягом повісті для змалювання життя Михайла Власова відведено лише три сторін-

¹ Ленін В. І. Твори, т. 5, с. 435.

ки; стільки ж для зображення каторжних умов праці на капіталістичній фабриці. Та й годі. А для змалювання життя Павла Власова і людей його покоління, його однодумців — понад триста сторінок.

Ще вагоміша інша деталь. Про життя Михайла Власова та людей його покоління М. Горький написав так само чи майже так само, як писали про побут робітників багато художників, до нього та багато його сучасників — Мамін-Сибіряк, Вересаєв, Купрін, Серафимович та ін. Ті самі похмури фарби, ті самі гнітючі сцени п'яних бійок, той самий нелюдський утиск з боку хазяїв, тобто написано це в душі літературної традиції, що склалася на той час.

Та досить було художнику звернутися до зображення життя другого покоління робітничого класу — покоління Павла Власова, — як картина різко змінюється. Тут М. Горький постає як дерзновенний новатор. За винятком перших шести сторінок, уся повість написана в піднесеному настрої, в мажорних тонах, світлими, а іноді й яскравими барвами. Повість, незважаючи на її трагічний фінал, сповнена революційної романтики, революційного пафосу. А романтика і пафос органічно поєднуються з епічною величицею.

Так ще ніхто не писав про робітників, яких капіталістична експлуатація довела, здавалося б, до цілковитого отупіння, до остаточної фізичної та моральної деградації.

Що ж сталося, чим викликане саме таке зображення робочої людини в літературі?

Чудово це пояснив дуже близький М. Горькому письменник, який раніше за нього звернувся в літературі до робітничої тематики, — О. С. Серафимович.

«...Я приніс йому для збірника «Знание» моє оповідання «Маленький шахтар». Це — розповідь про хлопчика, сина шахтаря. Хлопчика спустили в шахту відкачувати ручною помпою воду. Він пряцює в темряві сам і повільно, одноманітно лічить: раз, два... тоненьким голоском. Усі шахтарі нагорі — свято. Олексію Максимовичу оповідання сподобалось.

— Добре! — сказав він. Та раптом підвівся на весь свій зріст, простягнув руку і промовив схвильовано:

— Ви не забувайте: шахтарі — це ж робітники! Вони ж творці усього навколишнього... У вас вони тільки бідненькі, затуркані, — шкода їх... А це ж не вся правда. А шахти-бо хто прорив? Хто зірвав кам'яні неприступні пласти? Водою ж захлинаються, — хто відкачував? Ось у вас цей хлопчина, — ну шкода його, звісно. Але виросте, він же справжній потомствений шахтар буде! Перед ним земля, надра розкриватися будуть. Ось оце, знаєте.

забуваємо ми всі... А треба пам'ятати. А коли пам'ятати, виходить і зображувати.

Я йшов од нього приголомшений... «Як же це я міг пропустити таку громадину? — казав я всоте сам собі.— Адже робітник, він же — творець. І справді, не можна його зображувати тільки бідняком, затурканим, неосвіченим. Це ж світова сила, яка зрештою скрутить в'язи світової буржуазії»¹.

У повісті «Мати» з усією силою і виявилось це нове, справді марксистсько-ленінське розуміння історичної ролі робітничого класу в революційному перетворенні світу.

Павло Власов почав свій життєвий шлях так само, як і його батько Михайло Власов. Але він зустрів таких людей, які вказали йому зовсім інший шлях, про який його батько і люди його покоління не мали ніякого уявлення.

Коли раніше робітники й страйкували, боролися проти капіталістичної експлуатації, то боротьба ця була стихійна, боротьба за «болотяну копійку», за надбавку копійки на карбованець заробітної плати. А тепер під впливом таких людей, як Андрій Находка, і особливо таких, як Наташа, Сашенька, Софія, Микола Іванович — професіональних революціонерів, Павло Власов став на новий, не відомий його батькові шлях — шлях самовідданої боротьби «за новий світ, за святу свободу».

М. Горький художньо, а отже, й емоційно переконливо показав, як книжні знання органічно поєднуються в свідомості Павла Власова з його практичним революційним досвідом. Павло Власов на досвіді переконався в тому, що боротьба за «болотяну копійку», навіть коли б вона й закінчилася перемогою, нічого не змінила б у соціальному становищі робітничого класу. Він добре засвоїв, що боротися треба не за економічні, а за політичні інтереси, бо головне зло не в «хазяях», а в тому соціальному устрої, який заснований на приватній власності на знаряддя й засоби виробництва і породжує експлуатацію людини людиною.

Через усю повість проходить дуже важлива думка В. І. Леніна, що так чітко й яскраво висловлена в роботі «Що робити?»: «Без революційної теорії не може бути й революційного руху»².

На перших нелегальних зборах на квартирі в Павла Власова, на яких Наташа пояснювала історію зародження і розвитку людського суспільства, виникла гаряча суперечка. Почувся невдоволений голос Весовщикова:

«— Мені не те треба знати, як люди жили, а як треба жити! У розпалі суперечки втрутилася Наташа.

¹ Серафимович А. С. Воспоминания о Горьком.— Соч.: В 10-ти т., т. 10, с. 424.

² Ленін В. І. Твори, т. 5, с. 341.

— Правда тих, хто каже — ми повинні знати все. Нам треба запалити себе самих світлом розуму, щоб темні люди бачили нас, нам треба на все відповісти чесно й правдиво. Треба знати всю правду, всю брехню...»

Революційною тематикою, соціальним оптимізмом, глибокою вірою у торжество робітничої справи пройняті слова Павла Власова.

«— Хіба ми хочемо бути тільки ситими? Ні! — сам собі відповів він...— Ми повинні показати тим, хто сидить на наших спинах і затуляє нам очі, що ми все бачимо,— ми не дурні, не звірі, не тільки їсти хочемо,— ми хочемо жити, як годиться людям! Ми повинні показати ворогам, що наше каторжне життя, яке вони нам пакинули, не заважає нам зрівнятися з ними в розумі і навіть стати вище за них!...»

М. Горький показав, яку наполегливу, подвижницьку роботу провадила більшовицька партія по озброєнню робітничого класу й трудящих мас села соціалістичною, революційною свідомістю, ясним розумінням мети і засобів боротьби за їх досягнення.

Дуже важлива роль у повісті належить Рибіну. На його долю випало, може, найскладніше завдання: нести світло революційної свідомості в селянські маси. В повісті чудово показано, спираючись на досвід першої російської революції, яке значення має організаційна та ідейна підготовка трудових мас села для спільних революційних дій з пролетаріатом.

Найскладніший з точки зору соціальної психології образ повісті — це образ Нилівни. М. Горький не перший і не єдиний з письменників звернувся до показу жінки-матері в революції. Відоме, наприклад, оповідання О. С. Серафимовича «Мати», в якому змальовуються події 1905 року.

Порівняльний аналіз творів, подібних за сюжетно-композиційними та ідейними ознаками до горьківської повісті «Мати», показує, що лише М. Горькому вдалося піднятися на таку висоту художньої виразності і соціально-філософського узагальнення, яке забезпечила його твору «Мати» загальне визнання і поширення на всіх континентах нашої планети.

Звичайно, своїми перевагами горьківська повість значною мірою завдячує і яскравому, окриленому образу Нилівни.

Привабливість образу Нилівни насамперед у тому, що М. Горькому, як рідко кому з художників, вдалося не тільки інтелектуально, логічно, а й емоціонально переконливо показати духовний розвиток людської особи, що стоїть на найнижчому соціальному щаблі. Крок за кроком простежує Горький трагічно величний шлях Нилівни. Шлях від затурканої, безправної, беззахисної жінки — рабині раба,— до свідомого безстрашного борця-революціонера.

Письменник показує, як у душі цієї скромної, простої, здавалося б, зовні непримітної жінки фабричної слобідки визріває готовність принести в жертву в ім'я торжества революції не тільки власне життя, а й те, що для жінки-матері незрівнянно дорожче за її власне життя.

Коли Нилівна вперше довідується, що її син — соціаліст, її душу охоплює страх. Вона чула, що соціалісти — це ті, що вбили царя, і за це їх публічно стратили в Петербурзі. В її уявленні соціаліст — це людина, яку безперечно чекає або шибениця, або ще страшніша доля — її живою поховують у царських казематах.

Та згодом і вона сама стає на той самий шлях, яким іде її син та його товариші. Нилівна в процесі свого духовного розвитку приходять до твердого переконання, що та боротьба, до якої залучаються прості робітники, — справедлива й священна. В ній так само неминучі жертви, як неминуча сама боротьба. Можливо, що такою жертвою може стати і її єдиний син.

Сильне враження справляють описані М. Горьким переживання, тяжкі роздуми Нилівни в очікуванні суду, на якому її син має виголосити свою знамениту промову.

Незважаючи на всі страхи за долю сина, за його життя і життя його товаришів, Нилівна все ж таки бажає, щоб у душі Павла знайшлася мужність і рішучість виголосити саме таку промову, яка дала б сили робітникам у їхній подальшій боротьбі з царом, з рабським устроєм життя.

В образі Нилівни М. Горький ніби воскрешає ту ідею, яку він висловив ще наприкінці минулого століття в одному з своїх соціально-філософських етюдів. А саме:

«Не шкодуй себе — це найбільш горда, найвища мудрість на землі. Нехай живе людина, котра не вміє жаліти себе! Є тільки дві форми життя: гниття і горіння. Боязкі й жадібні оберуть першу, мужні, щедрі — другу; кожному, хто любить красу, ясно, де величне»¹.

Апофеозом соціалістичної свідомості звучать слова Нилівни в заключній сцені повісті, де її б'ють жандарми на вокзалі, під час арешту: «— Душу воскреслу — не вб'ють!

— Не заллють кров'ю розуму!»

І, незважаючи на трагічний фінал повісті, вона не викликає в читача смутку чи пригніченості, а навпаки, породжує в ньому революційно-дійове ставлення до життя.

В. І. Ленін, високо оцінюючи повість «Мати», висловив водночас і ряд критичних зауважень. М. Горький, згадуючи про це в

¹ М. Горький. Соч.: В 20-ти т.— М., Гослитиздат, т. 2, с. 430.

своєму нарисі-портреті «В. І. Ленін», не зазначає, які ж конкретно були ті критичні зауваження Ілліча.

Однак про це можна до певної міри здогадатися, простеживши за тими змінами, які вносив Горький у текст щоразу, коли перевидавав повість. Горькознавці вважають, що повість має шість основних редакцій. Вдосконалюючи її текст, художник, безперечно, керувався тими критичними зауваженнями і побажаннями, які висловив В. І. Ленін.

У процесі копіткої роботи по вдосконаленню тексту повісті М. Горький особливу увагу приділив філігранній обробці образу Нилівни. Найбільше виправлень, додатків припадає на цей образ. М. Горький, з одного боку, ніби «спрощував» його, викреслюючи все, що могло б видатися навмисною ідеалізацією Нилівни. Усі риторичні фрази, лексика і синтаксична побудова її мови зазнали радикальної переробки в бік наближення до того рівня розвитку, на якому вона перебувала на кожному новому етапі свого зростання. З другого боку, письменник оточив її ореолом революційної романтики. Якщо в перших варіантах повісті в мові Нилівни відчувалася церковна лексика, багато надій покладалося на «боженьку», то в остаточному варіанті тут зроблена досить відчутна редакційна правка автора. Наприкінці повісті Нилівна до «боженьки» майже зовсім не звертається. Зате з якою силою в остаточному варіанті твору звучать її слова, яким М. Горький надавав особливого значення, бо вони характеризують ту вищу точку, якої вона досягла в своєму духовному розвитку:

«— Миром ідуть діти! Ось що я розумію — в мирі йдуть діти, по всій землі, всі, звідусіль — до одного! Йдуть кращі серця, чесного розуму люди, наступають неухильно на все зло, ідуть, топчуть брехню міцними ногами. Молоді, здорові, несуть непоборні сили свої всі до одного — до справедливості! Ідуть на перемогу всього горя людського, на знищення нещастя всієї землі озброїлись, ідуть здолати огидне і — подолають! Нове сонце запалимо, казав мені один, і — запалять! З'єднаємо розбиті серця усі в одне — з'єднають!»

Автор повісті «Мати», твору, який різнобічно показував боротьбу за революційне перетворення людського суспільства, не міг пройти повз таку важливу проблему, як проблема пролетарського інтернаціоналізму.

Духом пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму пройнята вся повість.

«Іноді матір вражав настрої бурхливої радості, що несподівано й дружно охоплював усіх. Звичайно це було в ті вечори, коли читали в газетах про робочий люд за кордоном. Тоді очі в усіх

блищали радістю, всі ставали дивно, якимось по-дитячому щасливі, сміялися веселим ясним сміхом, ласкаво плескали одне одного по плечах...

У тісній кімнаті народжувалося почуття духовної єдності робітників усієї землі. Це почуття зливало всіх в одну душу, хвилюючи й матір; хоч було воно незрозуміле їй, але випрямляло її своєю силою, радісною і юною, п'янкою і повною надій.

Зважаючи на сюжетно-композиційну побудову й конкретно-історичні умови, М. Горький не міг ввести в повість дійових осіб із зарубіжних держав. Отже, ідея братерської співдружності, інтернаціонального єднання трудящих уособлюється головним чином у Павлові Власові та Андрієві Находці.

Вибір у соратники Павла Власова Андрія Находки — українця — не випадковий.

Справа в тім, що Україна, як і центральні промислові губернії Росії та Урал, була найбільш індустріально розвиненою частиною величезної країни. Внаслідок цього тут історично склався добре організаційно та ідейно згуртований робітничий клас, що виступав у міцному союзі з робітничим класом Росії проти спільного ворога — деспотичного самодержавства, проти влади поміщиків та капіталістів.

Ось чому соратником Павла Власова в їхній спільній революційній боротьбі є український робітник Андрій Находка. А скільки знайшов письменник найтепліших, найщиріших слів для його характеристики! Знаменно, що думки про єднання трудового народу всієї землі в дружну, братерську сім'ю сміливих творців нових форм соціального життя М. Горький уклав в уста Андрія Находки.

Коли Нилівна каже своєму синові та його бойовому соратникові про те, що вона відчула себе іншою людиною, що вона інакше тепер уявляє життя, сповнене нового змісту,— Андрій Находка відповідає:

«— Так і повинно бути!.. Бо росте нове серце, ненько моя люба,— нове серце в житті росте. Йде людина, освітлює життя вогнем розуму й кричить, кличе: «Гей, ви! Люди всіх країн, єднайтеся в одну сім'ю!» І на поклик її всі серця здоровими своїми частинами складаються у величезне серце, сильне, звучне, як срібний дзвін...»

В образі Андрія Находки великий Буревісник революції показав свою любов до України, до її героїчного, волелюбного, талановитого народу.

Епічна повість Горького «Мати», що відобразила в художній літературі народження нової, пролетарської ери у всесвітній істо-

рії людського суспільства, відкриває собою нову сторінку і в духовному житті, і в історії естетичного розвитку трудового людства. Цьому видатному творові судилося ознаменувати собою виникнення нового методу в літературі і мистецтві в цілому — соціалістичного реалізму. Вплив цього твору на російську, українську, на всю світову літературу такий великий, що його неможливо переоцінити.

Повість «Мати» породила багато всесвітньовідомих творів, що закликають, мобілізують сотні мільйонів трудящих на всіх континентах нашої планети до революційного, соціалістичного перетворення світу.

В. ПРОЖОГІН

ЧАСТИНА ПЕРША

Кожного дня над робітничою слобідкою, в димному, масному повітрі, тремтів і ревів фабричний гудок, і, покірні покликові, з маленьких сірих будинків вибігали на вулицю, наче налякані таргани, понурі люди, що не встигли освіжити сном свої м'язи. В холодній сутіні вони йшли небрукованою вулицею до високих кам'яних кліток фабрики, вона з байдужою впевненістю чекала їх, освітлюючи багнисту дорогу десятками масних, квадратних очей. Багнюка чвакала під ногами. Лунали хрипкі вигуки сонних голосів, брутальна лайка люто роздирала повітря, а стріч людям пливли інші звуки — важка метушня машин, бурчання пари. Понуро й суворо бовваніли високі чорні димари, здіймаючись над слобідкою, як товсті палиці.

Увечері, коли сідало сонце й на шибках будинків стомлено блищало його червоне проміння, — фабрика викидала людей із своїх кам'яних надр, немов використаний шлак, і вони знову йшли вулицями, закурені, з чорними обличчями, поширюючи в повітрі липкий запах машинного мастила, блискаючи голодними зубами. Тепер в їхніх голосах звучала жвавість і навіть радість, — на сьогодні скінчилась каторга праці, вдома чекали вечере й відпочинок.

День проковтнула фабрика, машини висмоктали з людських м'язів стільки сили, скільки їм було треба. День безслідно викреслений з життя, людина ступила ще крок до своєї могили, але вона бачила близько перед собою втіху відпочинку, радощі чадного шинку і — була задоволена.

У свята спали години до десятої, потім люди солідні й жонаті одягалися в свою кращу одягу та йшли слухати обідню, мимохідь лаючи молодь за її байдужість до церкви. З церкви поверталися додому, їли пироги і знову лягали спати — до вечора.

Утома, нагромаджена роками, позбавляла людей апетиту, і для того, щоб їсти, багато пили, подразнюючи шлунок гострими опіками горілки.

Увечері ліниво гуляли вулицями, і той, хто мав галопі, надівав їх, коли навіть було сухо, а мавши дощову парасольку, носив її з собою, хоч би й світило сонце.

Зустрічаючись одне з одним, говорили про фабрику, про машини, лаяли майстрів, — говорили й думали тільки про те, що було зв'язане з роботою. Одинокі іскри невмілої, безсилої думки ледве блимали в нудній одноманітності

днів. Повертаючись додому, сварилися з жінками й часто били їх, не шкодуючи кулаків. Молодь сиділа в трактирах або влаштовувала вечірки одне в одного, грала на гармоніях, співала соромітних, негарних пісень, танцювала, лишословила і пиячила. Стомлені працею люди п'яніли швидко, і в усіх грудях прокидалося незбагненне, болісне роздратування. Воно вимагало виходу. І, цупко чіпляючись за кожную можливість розрядити це тривожне почуття, люди через дрібниці кидалися одне на одного із звірячою люттю. Виникали криваві бійки. Часом вони кінчалися тяжкими каліцтвами, зрідка — вбивством.

У стосунках людей найбільше було почуття підстерігаючої люті, воно було таке саме застаріле, як і невігойна втома м'язів. Люди народжувалися з цією хворобою душі, успадковуючи її від батьків, і вона чорною тінню ішла за ними аж до могили, спонукаючи протягом життя до ряду вчинків, огидних своєю безцільною жорстокістю.

У свята молодь поверталася додому пізно вночі в подертій одежі, в грязі й пилюці, з розбитими обличчями, злорадно вихваляючись завданими товаришам ударами, або скривджена, в гніві чи в сльозах образи, п'яна й жалюгідна, нещасна й огидна. Іноді парубків приводили додому матері, батьки. Вони відшукували їх де-небудь під парканом на вулиці або в шинках мертво п'яних, погано лаяли, били кулаками м'які, розріджені горілкою тіла дітей, потім більш-менш дбайливо вкладали їх спати, щоб удосвіта, коли в повітрі темним струмком попливе сердитий рев гудка, збудити їх для роботи.

Лаяли та били дітей тяжко, але пияцтво й бійки молоді здавалися старим цілком законним явищем, — коли батьки були молоді, вони теж пили та билися, їх теж били матері та батьки. Життя завжди було таке, — воно рівно й повільно текло кудись каламутним потоком роки й роки, і все було зв'язане міцними, давніми звичками думати й робити все те саме день у день. І ніхто не мав бажання спробувати змінити його.

Зрідка до слобідки приходили звідкись сторонні люди. Спочатку вони звертали на себе увагу просто тим, що були чужі, потім їхні розповіді про місця, де вони працювали, викликали легке, поверхове зацікавлення ними, потім новизна стиралася з них, до них звикали, і вони ставали непомітними. З їхніх розповідей було ясно: життя робітника скрізь однакове. А коли це так — про що ж говорити?

Але часом деякі з них говорили щось нечуване в слобідці. З ними не сперечалися, але слухали їхні дивні розмови недовірливо. Ці розмови в одних викликали сліпе роздратування, у других — невиразну тривогу, третіх непокоїла легенька тінь надії на щось неясне, і вони починали більше пити, щоб відігнати непотрібну, завадливу тривогу.

Помітивши в чужому незвичайне, слободяни довго не могли забути йому цього і ставилися до людини, несхожої на них, з неусвідомленим побоюванням. Вони наче боялися, що людина кине в життя щось таке, що порушить його похмуро-правильний хід, хоч і важкий, але спокійний. Люди звикли, щоб життя давило їх завжди з однаковою силою, і, не сподіваючись ніяких змін на краще, вважали, що всі зміни можуть тільки збільшити гніт.

Людей, що говорили нове, слободяни мовчки цуралися. Тоді ці люди зникали, знову йдучи кудись, а залишаючись на фабриці, вони жили осторонь, якщо не вміли злитися в одне ціле з одноманітною масою слободян...

Проживши таким життям років з п'ятдесят, людина вмирала.

II

Так жив і Михайло Власов, слюсар, волохатий, похмурий, з маленькими очима; вони дивилися з-під густих брів підозріливо, з недоброю усмішкою. Кращий слюсар на фабриці й перший силач у слобідці, він поведився з начальством грубо і через те заробляв мало, кожного свята кого-небудь бив, і всі його не любили, боялись. Його теж пробували бити, але марно. Коли Власов бачив, що на нього йдуть люди, він хапав у руки камінь, дошку, шматок заліза і, широко розставивши ноги, мовчки чекав ворогів. Обличчя його, заросле від очей до шиї чорною бородою, і волохаті руки наганяли на всіх страх. Особливо боялися його очей, — маленькі, гострі, вони свердлили людей, мов сталеві буравчики, і кожен, хто зустрічався з їхнім поглядом, відчував перед собою дику силу, недоступну для страху, ладну бити нещадно.

— Ну, розходься, наволоч! — глухо казав він. Крізь густе волосся на його обличчі виблискували великі, жовті зуби. Люди розходились, лаючи його боягузливо виючою лайкою.

— Наволоч! — коротко казав він услід їм, і очі його

блищали гострою, як шило, посмішкою. Потім, зухвало тримаючи голову, він ішов слідом за ними й викликав:

— Ну — хто смерті хоче?

Ніхто не хотів.

Говорив він мало, і «наволоч» — було його улюблене слово. Ним він називав начальство фабрики та поліцію, з ним він звертався до жінки.

— Ти, наволоч, не бачиш — штани розірвалися!

Коли Павлові, синові його, було чотирнадцять років, — Власов захотілося потягати його за чуба. Але Павло взяв у руку важкий молоток і коротко сказав:

— Не займай...

— Що таке? — спитав батько, насуваючись на високу, тонку постать сина, як тінь на березу.

— Годі! — сказав Павло. — Більше я не дамся...

І замахнувся молотком.

Батько подивився на нього, сховав за спину волохаті руки і, посміхаючись, промовив:

— Гаразд...

Потім, важко зітхнувши, додав:

— Ех ти, наволоч...

Незабаром після того він сказав жінці:

— Грошей у мене більше не питай, тебе Пашка прогодує...

— А ти все пропиватимеш? — насмілилася вона спитати.

— Не твоє діло, наволоч! Я полюбовницю заведу...

Полюбовниці він не завів, але відтоді майже два роки, аж до смерті своєї, не помічав сина і не говорив з ним.

Був у нього собака, такий же великий і волохатий, як сам він. Собака щодня проводжав його на фабрику й щовечора чекав біля воріт. У свята Власов вирушав ходити по шинках. Ходив він мовчки і, наче бажаючи знайти когось, дряпав своїми очима обличчя людей. І собака цілий день бігав за ним, опутивши великого, пишного хвоста. Повертаючись додому п'яний, він сідав вечеряти й годував собаку зі своєї миски. Він його не бив, не лаяв, але й не пестив ніколи. Після вечері він скидав посуд зі столу на підлогу, якщо жінка не встигала вчасно прибрати його, ставив перед собою пляшку горілки і, спершися спиною об стіну, глухим голосом, що наганяв тугу, вив пісню, широко роззявляючи рота й заплющивши очі. Тужливі, негарні звуки плуталися в його вусах, збиваючи з них хлібні крихти, слюсар розправляв волосся бороди й вусів товстими пальцями і — співав. Слова пісні були якісь незрозумілі,

розтягнуті, мелодія нагадувала про зимове виття вовків. Співав він доти, доки в пляшці була горілка, а тоді валився боком на лаву або схилив голову на стіл і так спав до гудка. Собака лежав поруч нього.

Помер він од грижі. Днів із п'ять, весь почорнілий, він перевертався на постелі, щільно заплющивши очі, і скрипів зубами. Іноді казав жінці:

— Дай миш'яку, отруї...

Лікар звелів поставити Михайлові припарки, але сказав, що потрібна операція і хворого треба сьогодні ж везти до лікарні.

— Иди к бісу,— я сам помру! Наволоч! — прохрипів Михайло.

А коли лікар пішов і жінка, плачучи, почала умовляти його згодитись на операцію, він стиснув кулак і, погрозивши їй, заявив:

— Видужаю — тобі гірше буде!

Він помер уранці, в ті хвилини, коли гудок кликав на роботу. В домовині лежав з роззявленим ротом, але брови в нього були сердито насуплені. Ховали його жінка, син, собака, старий п'яниця і злодій Данило Весовщиков, якого прогнали з фабрики, та кілька слобідських жебраків. Жінка плакала тихо, а небагато. Павло — не плакав. Слободяни, стрічаючи на вулиці домовину, спинялися і, хрестячись, казали одне одному:

— Мабуть, Пелагея рада-радісінька, що помер він...

Дехто поправляв:

— Не помер, а — здох...

Коли домовину засипали,— люди розійшлися, а собака залишився і, сидючи на свіжій землі, довго мовчки нюхав могилу. Через кілька днів хтось убив його.

III

Тижнів за два після батькової смерті, в неділю, Павло Власов прийшов додому дуже п'яний. Хитаючись, він проліз у передній куток і, вдаривши кулаком по столу, як це робив батько, крикнув матері:

— Вечеряти!

Мати підійшла до нього, сіла поруч і обняла сина, прихилиючи голову його до своїх грудей. Він, упираючись рукою в плече їй, опинався й кричав:

— Матусю,— швидко!

— Дурненький ти! — сумно й ласкаво сказала мати, перемагаючи його опір.

— І — курити буду! Дай мені батькову люльку... — важко повертаючи неслухняним язиком, бурмотів Павло.

Він напився вперше. Горілка знесилила його тіло, але не погасила свідомості, і в голові стукало запитання:

«П'яний? П'яний?»

Його бентежила материна ласка і зворушував сум в її очах. Хотілося плакати, і, щоб затамувати це бажання, він намагався прикидатися п'янішим, аніж був.

А мати гладила рукою його спітніле, сплутане волосся й тихо говорила

— Не треба б цього тобі...

Його почало нудити. Після бурхливого нападу блювоти мати поклала його в постіль, накривши блідий лоб мокрим рушником. Він трохи протверезився, але все під ним і навколо нього ходило хвилями, в нього обважніли повіки і, відчуваючи в роті поганий, гіркий присмак, він дивився крізь вії на велике материне обличчя й безладно думав: «Мабуть, рано ще мені. Інші п'ють і — нічого, а мене нудить...»

Звідкись здаля долинав лагідний голос матері:

— Який з тебе годувальник буде, коли пити почнеш...

Щільно заплющивши очі, він сказав:

— Усі п'ють...

Мати тяжко зітхнула. Він казав правду. Вона сама знала, що, крім шинку, людям ніде зачерпнути радості. Але все-таки сказала:

— А ти — не пий! За тебе, скільки треба, батько випив. І мене він намучив доволі... то вже ти б пожалів матір, га?

Слухаючи сумні, лагідні слова, Павло пригадував, що за батькового життя мати була непомітна в хаті, мовчазна й завжди жила в тривожному чеканні побоїв. Уникаючи зустрічей з батьком, він мало бував дома останнім часом, одвик від матері й тепер, поволі витверезуючись, пильно дивився на неї.

Була вона висока, трохи сутула, її тіло, розбите довгою працею та чоловіковими побоями, рухалося безшумно і якимось боком, наче вона завжди боялася зачепити щось. Широке, овальне обличчя, пооране зморшками й одутле, освітлювалося темними очима, тривожно-сумними, як у більшості жінок у слобідці. Над правою бровою був глибокий шрам, він трохи підіймав брову догори, здавалося, що й праве вухо в неї вище за ліве, це надавало її обличчю

такого виразу, ніби вона завжди боязко прислухалася. В густому темному волоссі блищали сиві пасма. Вся вона була лагідна, смутна, покірлива...

І по щоках її поволі текли сльози.

— Не плач! — тихо попросив син. — Дай мені пити.

— Я тобі води з льодом принесу...

Та коли вона повернулася, він уже заснув. Вона постояла над ним хвилину, кухоль в її руці тремтів, і лід тихо бився об жерсть. Поставивши кухоль на стіл, вона мовчки впала навколішки перед образами. В шибки вікон билися звуки п'яного життя. В п'їтмі й вогкості осіннього вечора верещала гармонія, тривожно звучали роздратовані, стомлені голоси жінок...

Життя в маленькому будинку Власових пішло тихше й спокійніше, ніж досі, і трохи інакше, ніж скрізь у слободі. Будинок їхній стояв на краю слободи, коло невисокого, але крутого спуску до болота. Третину будинку займала кухня і, відгороджена від неї тонкою переділкою, маленька кімнатка, де спала мати. Решту дві третини — квадратна кімната з двома вікнами: в одному кутку її — Павлове ліжко, а в передньому — стіл і дві лави. Кілька стільців, комод для білизни, на ньому маленьке дзеркало, скриня з одежею, годинник на стіні та дві ікони в кутку — оце й усе.

Павло зробив усе, що потрібне молодому парубкові: купив гармонію, сорочку з накрохмаленими грудьми, яскравий галстук, галоші, паличку і став такий самий, як усі підлітки його віку. Ходив на вечірки, вивчився танцювати кадрили і польку, у свята вертався додому напідпитку і завжди дуже страждав від горілки. На ранок боліла голова, мучила згага, обличчя було бліде, знудьговане.

Одного разу мати спитала його:

— Ну як, весело тобі було вчора?

Він відповів з похмурим роздратуванням:

— Нудьга зелена! Я краще рибу вудитиму. Або — куплю собі рушницю.

Працював він старанно, без прогулів і штрафів, був мовчазний, і голубі, великі, як у матері, очі його дивилися невдоволено. Він не купив собі рушниці й не став вудити риби, але помітно почав ухилитися з уторованої дороги: рідше відвідував вечірки, і хоч у свята кудись ходив, але повертався тверезий. Мати, пильно стежачи за ним, бачила, що смагляве обличчя сина стає гострішим, очі дивляться дедалі серйозніше і губи його стиснулися на диво

суворо. Здавалося, він мовчки сердиться на щось або його сушить хвороба. Раніше до нього заходили товариші, тепер, не застаючи його вдома, вони перестали заходити. Матері було приємно бачити, що син її стає несхожим на фабричну молодь, але коли вона помітила, що він зосереджено й уперто відпливає кудись убік із темного потоку життя, — це викликало в її душі почуття невизначеного побоювання.

— Ти, може, нездужаєш, Павлушо? — питала вона його іноді.

— Ні, я здоровий! — відповідав він.

— Худий ти дуже! — зітхнувши, казала мати.

Він почав приносити книги й старався читати їх непомітно, а прочитавши, кудись ховав. Іноді він виписував із книжок щось на окремих папірець і теж ховав його...

Розмовляли вони мало й мало бачили одне одного. Вранці він мовчки пив чай та йшов на роботу, опівдні приходив обідати, за столом перемовлялися незначними словами, і знову він зникав аж до вечора. А ввечері старанно вмивався, вечеряв і після того довго читав свої книги. У свята йшов кудись зранку, вертався пізно вночі. Вона знала, що він ходить у місто, буває там у театрі, але до нього з міста ніхто не приходив. Йй здавалося, що з часом син розмовляє дедалі менше, і водночас вона помічала, що інколи він уживає якісь нові слова, не зрозумілі їй, а звичні для неї, брутальні й різкі вислови — випадають із його мови. У поведінці його з'явилося багато дрібниць, що звертали на себе її увагу, він кинув чепуритися, став більше дбати про чистоту тіла та одягу, рухався вільніше, зграбніше і, стаючи зовні простішим, лагіднішим, збуджував у матері тривожну увагу. І в ставленні до матері було щось нове: він іноді замітав підлогу в кімнаті, сам прибирав у свято свою постіль, взагалі старався полегшити їй працю. Ніхто в слободі не робив цього...

Одного разу він приніс і почепив на стіні картину — троє людей, розмовляючи, йшли кудись легко й бадьоро.

— Це воскреслий Христос іде в Еммаус! — пояснив Павло.

Матері сподобалась картина, але вона подумала:

«Христа шанувш, а до церкви не ходиш...»

Усе більшало книжок на полиці, гарно зробленій Павлові товаришем-столяром. Кімната набула приємного вигляду.

Він говорив їй «ви» і звав «матуся», але іноді раптом звертався до неї ласкаво:

— Ти, мамо, будь ласка, не турбуйся, я пізно повернуся додому...

Їй це подобалось, у його словах вона відчувала щось серйозне й міцне.

Але зростала її тривога. Не стаючи з часом виразнішою, вона дедалі гостріше лоскотала серце передчуттям чогось незвичайного. Часом у матері з'являлося незадоволення сином, вона думала:

«Всі люди — як люди, а він — як монах. Дуже вже строгий. Не по літах це...»

Іноді вона думала:

«Може, він дівчину собі знайшов яку?»

Але, щоб водитися з дівчатами, потрібні гроші, а він віддавав їй свій заробіток майже весь.

Так минали тижні, місяці, і непомітно пройшло два роки чудного, мовчазного життя, повного невиразних дум та побоювань, що дедалі зростали.

IV

Якось після вечері Павло запнув завісою вікно, сів у куток і став читати, почепивши на стіні над своєю головою бляшану лампу. Мати прибирала посуд і, вийшовши з кухні, тихенько підійшла до нього. Він підвів голову й запитливо глянув їй в обличчя.

— Нічого, Пашо, це я так! — квапливо сказала вона й вийшла, збентежено рухаючи бровами. Але, постоявши посеред кухні хвилину нерухомо, задумлива, заклопотана, вона чисто вимила руки й знову вийшла до сина.

— Хочу я спитати тебе, — сказала вона тихенько, — що ти все читаєш?

Він згорнув книжку.

— Ти — сядь, матусю...

Мати важко сіла поруч нього і випрямилась, насторожилась, чекаючи чогось важливого.

Не дивлячись на неї, неголосно й чомусь дуже суворо, Павло заговорив:

— Я читаю заборонені книжки. Їх забороняють читати через те, що вони говорять правду про наше, робітниче життя... Друкують їх вишком, таємно, і коли їх у мене

знайдуть — мене посадять у тюрму, — в тюрму за те, що я хочу знати правду. Зрозуміла?

Їй ураз стало важко дихати. Широко розкривши очі, вона дивилася на сина, він здавався їй чужим. У нього був інший голос — нижчий, густіший і звучніший. Він смикав пальцями тонкі, пухнасті вуса і чудно, спідлоба дивився кудись у куток. Їй стало страшно за сина й шкода його.

— Навіщо це ти, Пашо? — промовила вона.

Він підвів голову, глянув на неї і неголосно, спокійно відповів:

— Хочу знати правду.

Голос його звучав тихо, але твердо, очі блищали вперто. Вона серцем зрозуміла, що син її прирік себе назавжди на щось таємне й страшне. Все в житті здавалося їй неминучим, вона звикла коритися не думаючи й тепер тільки заплакала тихенько, не знаходячи слів у серці, стиснутому горем і тугою.

— Не плач! — говорив Павло ласкаво й тихо, а їй здавалося, що він прощається. — Подумай, яким життям ми живемо? Тобі сорок років, а хіба ти жила? Батько тебе бив, — я тепер розумію, що він на твоїх боках зганяв своє горе — горе свого життя; воно душило його, а він не розумів — звідки воно? Він працював тридцять років, почав працювати, коли вся фабрика містилася в двох корпусах, а тепер їх — сім!

Вона слухала його з острахом і жадібно. Синові очі горіли гарно й ясно; спираючись грудьми на стіл, він присунувся ближче до неї й говорив прямо в обличчя, мокро від сліз, свою першу промову про правду, яку зрозумів він. З усією силою юності й запалом учня, гордого знаннями, в істину яких він свято вірить, він говорив про те, що було ясне для нього, — говорив не так для матері, як перевіряючи самого себе. Часом він спинявся, не знаходячи слів, і тоді бачив перед собою засмучене обличчя, на якому тьмяно блищали затуманені слізьми добрі очі. Вони дивилися зі страхом, нерозуміюче. Йому було жаль матері, він починав говорити знову, але вже про неї, про її життя.

— Яких радощів ти зазнала? — питав він. — Чим ти можеш згадати пережите?

Вона слухала й журно хитала головою, почувавши щось нове, не відоме їй, скорботне й радісне, — воно лагідно голубило її наболіле серце. Такі слова про себе, про своє життя вона чула вперше, і вони будили в неї давно заснули, неясні думи, тихо роздмухували погаслі почуття

невизначеного незадоволення життям, — думи й почуття далекої молодості. Вона говорила про життя з подружками, говорила подовгу, про все, але всі — і вона сама — тільки скаржилися, ніхто не пояснював, чому життя таке важке й трудне. А ось тепер перед нею сидить її син, і те, що кажуть його очі, обличчя, слова, — все це доходить до серця, сповнюючи його почуттям гордості за сина, який правильно зрозумів життя своєї матері, говорить їй про її страждання, жаліє її.

— Матерів — не жаліють.

Вона це знала. Все, що говорив син про жіноче життя, — була гірка, знайома правда, і в грудях у неї тихо тремтів клубок почуттів, що дедалі більше зігрівав її незнайомою ласкою.

— Що ж ти хочеш робити? — спитала вона, перебиваючи його мову.

— Учитися, а потім — учити інших. Нам, робітникам, треба вчитися. Ми повинні дізнатися, повинні зрозуміти — чого життя таке тяжке для нас.

Їй було солодко бачити, що його голубі очі, завжди серйозні й суворі, тепер горіли так лагідно й ласкаво. На її губах з'явилася задоволена, тиха усмішка, хоч у зморшках щік іще тремтіли сльози. У ній вагалася двоїсте почуття гордості за сина, що так добре бачить горе життя, але вона не могла забути про його молодість і про те, що він говорить не так, як усі, що він один вирішив почати суперечку з цим звичним для всіх — і для неї — життям. Їй хотілося сказати йому: «Любий, що ти можеш зробити?»

Але вона боялася перешкодити собі милуватися сином, який раптом відкрився їй таким розумним... хоча трохи чужим для неї.

Павло бачив усмішку на губах матері, увагу на обличчі, любов у її очах, йому здавалося, що він змусив її зрозуміти всю правду, і вона гордість за силу слова підносила його віру в себе. Схвильований, він говорив, то усміхаючись, то насуплюючи брови, часом в його словах звучала ненависть, і коли мати чула її дзвінки, жорсткі слова, вона, лякаючись, хитала головою й тихо питала сина:

— Чи так воно, Пашо?

— Так! — відповідав він твердо й міцно. І розказував їй про людей, які, бажаючи добра народові, сіяли в ньому правду, а за це вороги життя ловили їх, як звірів, садили в тюрми, посилали на каторгу...

— Я таких людей бачив! — палко вигукнув він. — Це кращі люди на землі!

У ній ці люди збуджували страх, вона знову хотіла спитати сина: «Чи так воно?»

Але не наважувалась і, завмираючи, слухала розповіді про людей, не зрозумілих їй, що навчили її сина говорити й думати так небезпечно для нього. Нарешті вона сказала йому:

— Незабаром світатиме, ліг би ти, заснув!

— Так, я зараз ляжу! — згодився він. І, нахилившись до неї, спитав: — Зрозуміла ти мене?

— Зрозуміла! — зітхнувши, відповіла вона. З очей її знову покотилися сльози, і, схлипнувши, вона додала: — Пропадеш ти!

Він устав, пройшовся по кімнаті, потім сказав:

— Ну от, ти тепер знаєш, що я роблю, куди ходжу, я тобі все сказав! Я прошу тебе, мати, якщо ти мене любиш — не заважай мені!

— Любий ти мій! — вигукнула вона. — Може, краще б мені не знати нічого.

Він узяв її руку й міцно стиснув у своїх.

Її зворушило слово «мати», сказане ним з палкою силою, і це стискання руки, нове й дивне.

— Нічого я не робитиму! — уривчастим голосом сказала вона. — Тільки бережи ти себе, бережи!

Не знаючи, чого треба берегтися, вона тоскно додала:

— Худнеш ти все...

І, обнявши його міцне, струнке тіло голублячим теплим поглядом, заговорила поквациво й тихо:

— Бог з тобою! Живи як хочеш, не буду я тобі заважати. Тільки про одне прошу — не говори з людьми без страху! Стерегтись треба людей — ненавидять усі одне одного! Живуть зажерливістю, живуть заздрістю. Усі раді лиху заподіяти. Як почнеш ти їх викривати та судити — зненавидять вони тебе, занапащать!

Син стояв на дверях, слухаючи тужливу мову, а коли мати скінчила, він, усміхаючись, сказав:

— Люди лихі, так. Та коли я дізнався, що на світі є правда, — люди стали кращі!..

Він знову усміхнувся й провадив далі:

— Сам не розумію, як це сталося! З дитинства всіх боявся, став підростати — почав ненавидіти, кого за підлість, кого — не знаю за що, — так, просто! А тепер усі для мене інші стали, — шкода всіх, чи що? Не можу зрозуміти,

але серце пом'якшало, коли дізнався, що не всі винні в бруді своєму...

Він замовк, наче прислухаючись до чогось у собі, потім неголосно й вдумливо сказав:

— Ось як дихає правда!

Вона глянула на нього й тихо мовила:

— Небезпечно ти змінився, о господи!

Коли він ліг і заснув, вона обережно встала зі своєї постелі й тихо підійшла до нього. Павло лежав горілиць, і на білій подушці чітко вимальовувалося його смагляве, вперте й суворе обличчя. Притиснувши руки до грудей, мати, боса і в самій сорочці, стояла біля його постелі, губи її беззвучно ворушилися, а з очей повільно й рівно, одна по одній текли великі, мутні сльози.

І знову вони стали жити мовчки, далекі й близькі одне одному.

V

Якось серед тижня, у свято, Павло, йдучи з дому, сказав матері:

— У суботу в мене будуть гості з міста.

— З міста? — повторила мати і — раптом — схлипнула.

— Ну, чого, мамо? — незадоволено вигукнув Павло.

Вона втерла обличчя ґартухом і відповіла, зітхаючи:

— Не знаю, так собі...

— Боїшся?

— Боюсь! — призналася вона.

Він нахилився до її обличчя й сердито — наче його батько — промовив:

— Од страху всі ми й пропадаємо! А ті, хто командує нами, використовують наш страх та ще більше залякують нас.

Мати тужно заголосила:

— Не сердься! Як мені не боятися! Все життя в страху жила, — вся душа обросла страхом!

Неголосно й лагідніше він сказав:

— Ти пробач мені, — інакше не можна!

І пішов.

Три дні в неї тремтіло серце, завмираючи щоразу, коли вона згадувала, що до них прийдуть якісь страшні, чужі люди. Це вони показали синові шлях, яким він іде...

У суботу, ввечері, Павло прийшов з фабрики, умився,

переодягся і, знову йдучи кудись, сказав, не дивлячись на матір:

— Прийдуть — скажи, що я скоро повернуся. І, будь ласка, не бійся...

Вона безсило сіла на лаву. Син похмуро глянув на неї й запропонував:

— Може, ти... підеш куди-небудь?

Це її образило. Заперечливо хитнувши головою, вона сказала:

— Ні. Навіщо ж?

Був кінець листопада. Удень на мерзлу землю випав сухий, дрібний сніг, і тепер було чути, як він рипить під ногами в сина. До віконних шибок нерухомо притулилася густа пітьма, вороже підстерігаючи щось. Мати, втираючись руками в лаву, сиділа і, дивлячись на двері, чекала...

Їй здавалося, що в пітьмі з усіх боків до будинку обережно підкрадаються, зігнувшись й озираючись навколо, люди, чудно вдягнені, недобрі. Ось ходить уже хтось навколо дому, лапає руками по стіні.

Стало чути свист. Він звивався в тиші тонким струмочком, сумний і мелодійний, задумливо плутався в пустелі пітьми, шукав чогось, наближався. І враз зник під вікном, наче увіткнувшись у дерево стіни.

У снігах зачовгали чийсь ноги, мати стрепенулася і, напружено підвівши брови, встала.

Двері відчинили. Спочатку в кімнату всунулася голова у великій волохатій шапці, потім, зігнувшись, поволі пролізло довге тіло, випросталося, не кваплячись підняло праву руку і, шумно зітхнувши, густим, грудним голосом сказало:

— Добри вечір!

Мати мовчки вклонилася.

— А Павла вдома немає?

Чоловік поволі скинув хутряну куртку, підняв одну ногу, змахнув шапкою сніг з чобота, потім те саме зробив з другою ногою, кинув шапку в куток і, хитаючись на довгих ногах, пішов у кімнату. Підійшов до стільця, оглянув його, ніби пересвідчуючись, чи міцний, нарешті сів і, прикривши рота рукою, позіхнув. Голова в нього була правильно кругла й гладенько обстрижена, голені щоким довгі вуса кінцями донизу. Уважно оглянувши кімнату великими випуклими очима сірого кольору, він поклав ногу за погу і, гойдаючись на стільці, спитав:

— Що ж, це ваша хата, чи — наймаєте?

Мати, сидючи проти нього, відповіла:

— Наймаємо.

— Поганенька хата! — зауважив він.

— Паша скоро прийде, ви підождіть! — тихо попросила мати.

— Та вже й жду! — спокійно сказав довгий чоловік.

Його спокій, лагідний голос і простота обличчя підбадьорювали матір. Чоловік дивився на неї одверто, доброзичливо, в глибині його прозорих очей перебігала весела іскра, а в усій постаті, вайлуватій, сутулій, з довгими ногами, було щось втішне, що прихилило до нього. Одягнений він був у синю сорочку й чорні шаровари, засунуті в чоботи. Йй захотілося спитати його — хто він, звідки, чи давно знає її сина, але враз він весь похитнувся й сам спитав її:

— Хто ж це лоба пробив вам, ненько?

Спитав він лагідно, з ясною усмішкою в очах, але — жінку образило це запитання. Вона стиснула губи і, помовчавши, з холодною ввічливістю спитала:

— А вам яке діло до того, батечку мій?

Він метнувся до неї всім тілом:

— Та ви не сердьтеся, чого ж! Я через те спитав, що в матері моєї названої теж голова була пробита, зовсім ось так, як ваша. Йй, батче, той, що жив з нею, пробив, швець, колодкою. Вона була прачка, а він швець. Вона, — вже після того як прийняла мене за сина, — знайшла його десь, п'яницю, на своє велике горе. Бив він її, скажу вам! У мене від страху шкіра лопалася...

Мати відчула себе обеззброєною його відвертістю, і їй подумалося, що Павло, мабуть, розгнівається на неї за неласкаву відповідь цьому дивакові. Винувато всміхаючись, вона сказала:

— Я не розсердилась, тільки дуже вже ви відразу... спитали. Чоловіченько це почаствував мене, царство йому небесне! Ви не татарин бува?

Чоловік дригнув ногами й так широко усміхнувся, що в нього аж вуха посунулися до потилиці. Потім він серйозно сказав:

— Ще ні.

— Вимова у вас начебто не російська! — пояснила мати усміхаючись, зрозумівши його жарт.

— Вона — краща за російську! — весело кивнувши головою, сказав гість. — Я хохол, з міста Канева.

— А давно тут?

— У місті жив щось із рік, а тепер перейшов до вас на фабрику, місяць тому. Тут людей хороших знайшов,— сина вашого та інших. Тут — поживу! — казав він, смикаючи вуса.

Він їй подобався, і, скоряючись бажанню віддячити йому чимось за його слова про сина, вона запропонувала:

— Може, чайку вип'єте?

— Що ж я сам пригощатися буду? — відповів він, піднявши плечі.— От уже коли всі зберуться, ви й почаствуете...

Він нагадав їй про її страх.

«Якби всі такі були!» — палко побажала вона.

Знову почувлися кроки в сінях, двері поквапливо відчинилися — мати знову встала. Але на її здивування до кухні ввійшла дівчина, невеличка на зріст, із простим обличчям селянки й товстою косою білявого волосся. Вона тихо спитала:

— Не спізналася?

— Та ні ж! — відповів хохол, виглядаючи з кімнати.— Пішки?

— Звісно! Ви — мати Павла Михайловича? Здрастуйте! Мене звати Наташа...

— А по батькові? — спитала мати.

— Василівна. А вас?

— Пелагея Нилівна.

— Ну от ми й знайомі...

— Еге ж! — сказала мати, легко зітхнувши і з усмішкою розглядаючи дівчину.

Хохол допомагав їй роздягатися й питав:

— Холодно?

— У полі — дуже! Вітер...

Голос у неї був соковитий, ясний, рот маленький, пухлий, і вся вона була кругла, свіжа. Роздягнувшись, вона міцно потерла рум'яні щоки маленькими, червоними від холоду руками й швидко пройшла в кімнату, лунко тупаючи по підлозі каблуками черевиків.

«Без галош ходить!» — промайнуло в голові у матері

— Та-ак,— протягла дівчина, здригаючись. — Змерзла я... ух як!

— А ось я вам зараз самоварчик нагрію! — заметушилася мати, виходячи до кухні.— Зараз...

Йй здалося, що вона давно знає цю дівчину й любить її хорошою, жалісливою любов'ю матері. Усміхаючись, вона прислухалася до розмови в кімнаті.

— Ви чого невеселий, Находко? — питала дівчина.

— А — так, — неголосно відповів хохол. — У вдови очі хороші, я й подумав, що, може, в матері моєї такі самі? Я, знаєте, про матір часто думаю, і все мені здається, що вона жива.

— Ви казали — вмерла?

— То — названа вмерла. А я — про рідну. Здається мені, що вона де-небудь у Києві милостині просить. І горілку п'є. А п'яну її поліцаї по щоках б'ють...

«Ох ти, сердешний!» — подумала мати й зітхнула.

Наташа заговорила щось швидко, палко й неголосно. Знову почувся звучний голос хохла:

— Е, ви ще молоді, товаришко, — мало цибулі з'їли! Породити — важко, навчити людину добра ще важче...

«Бач який!» — подумки вигукнула мати, і їй захотілося сказати хохлові щось ласкаве. Але двері поволі відчинилися, і ввійшов Микола Бесовщиков, син старого злодія Данила, відомий усій слободі відлюдько. Він завжди похмуро уникав людей, і з нього глузували за це. Вона здивовано спитала його:

— Ти чого, Миколо?

Він витер широкою долонею рябе, вилицювате обличчя і, не вітаючись, глухо спитав:

— Павло вдома?

— Нема.

Він заглянув у кімнату, пройшов туди, кажучи:

— Здрастуйте, товариші...

«Цей?» — неприязно подумала мати й дуже здивувалася, побачивши, що Наташа простягає йому руку ласкаво й радісно.

Потім прийшли два юнаки, майже ще хлопчики. Одного з них мати знала — це племінник старого фабричного робітника Сизова — Федір, гостролиций, з високим лобом та кучерявим волоссям. Другий, гладенько зачесаний і скромний, був не знайомий їй, але теж не страшний. Нарешті прийшов Павло та з ним два молоді хлопці, вона знала їх, обидва — фабричні. Син ласкаво сказав їй:

— Самовар поставила? От спасибі!

— Може, горілочку купити? — запропонувала мати, не знаючи, як висловити йому свою подяку за щось, чого ще не розуміла.

— Ні, це зайве! — обізвався Павло, приязно усміхаючись до неї.

Йй раптом подумалось, що син навмисне перебільшив небезпеку зборів, щоб пожартувати з неї.

— То це вони й є — заборонені люди? — тихенько спитала вона.

— Вони самісінькі! — відповів Павло, проходячи в кімнату.

— Ех ти!.. — провела вона його ласкавим вигуком, а сама собі поблажливо подумала: «Дитина ще!»

VI

Самовар закипів, мати внесла його в кімнату. Гості сиділи щільним колом за столом, а Наташа, з книжкою в руках, примостилася в кутку під лампою.

— Щоб зрозуміти, чого люди живуть так погано... — говорила Наташа.

— І чого вони самі погані, — докинув хохол.

— Треба подивитися, як вони почали жити...

— Подивіться, любі, подивіться! — пробурмотіла мати, заварюючи чай.

Усі замовкли.

— Ви що, матусю? — спитав Павло, нахмурюючи брови.

— Я? — вона озирнулась і, побачивши, що всі дивляться на неї, ніяково пояснила: — Я так, сама до себе, — подивіться, мовляв!

Наташа засміялась, і Павло усміхнувся, а хохол сказав:

— Спасибі вам, ненько, за чай!

— Не пили, а вже дякуєте! — обізвалася вона і, глянувши на сина, спитала: — Я ж не заважатиму?

Відповіла Наташа:

— Як же ви, хазяйка, можете заважати гостям?

І по-дитячому жалібно попросила:

— Дайте мені швидше чаю! Вся трушусь, страшенно ноги змерзли.

— Зараз, зараз! — поквапливо вигукнула мати.

Випивши чашку чаю, Наташа шумно зітхнула, закинула косу через плече й почала читати книжку в жовтій обкладинці, з картинками. Мати, стараючись не бряжчати посудом, наливала чай і прислухалася до плавної мови дівчини. Гучний голос зливався з тонкою задумливою піснею самовара, в кімнаті красивою стрічкою вилося оповідання

про диких людей, які жили в печерах та вбивали камінням звірів. Це було схоже на казку, і мати кілька разів поглянула на сина, бажаючи його спитати, що ж у цій історії забороненого? Але незабаром вона втомилася слідкувати за оповіданням і почала розглядати гостей непомітно для сина й для них.

Павло сидів поруч Наташі; він був кращий за всіх. Наташа, низько схилившись над книжкою, часто поправляла волосся, що сповзало їй на скроні. Змахуючи головою й понизивши голос, говорила щось від себе, не дивлячись у книжку, ласкаво перебігаючи очима по обличчях слухачів. Хохол навалився широкими грудьми на ріг стола, скошував очі, намагаючись роздивитися обсмикані кінчики своїх вусів. Весовщик сидів на стільці прямо, наче дерев'яний, упираючись долонями в коліна, і його рябе обличчя без брів, з тонкими губами, було нерухоме, як маска. Не кліпаючи вузькими очима, він уперто дивився на своє обличчя, відбите в блискучій міді самовара, і, здавалося, не дихав. Маленький Федя, слухаючи читання, беззвучно ворухив губами, точно повторюючи подумки слова книжки, а його товариш зігнувся, поставивши лікті на коліна і, підпираючи вилиці долонями, задумливо усміхався. Один із хлопців, що прийшли з Павлом, був рудий, кучерявий, з веселими зеленими очима, йому, мабуть, хотілося щось сказати, і він нетерпляче совався; другий, світловолосий, коротко підстрижений, гладив себе долонею по голові й дивився на підлогу, обличчя його не було видно. В кімнаті було якимось особливо гарно. Мати почувала це особливе, не відоме їй і, під дзюрчання Наташиного голосу, згадувала гучні вечірки своєї молодості, брутальні слова парубків, від яких завжди тхнуло перегаром, їхні цинічні жарти. Згадувала — і щемливе почуття жалощів до себе тихо торкалося її серця.

Пригадалося сватання покійного чоловіка. На одній з вечірок він піймав її в темних сінях і, притиснувши всім тілом до стіни, спитав глухо й сердито:

— Заміж за мене підеш?

Їй було боляче і прикро, а він боляче м'яв її груди, сопів і дихав їй в обличчя, гаряче й вогко. Вона спробувала вивернутися з його рук, шарпнулася вбік.

— Куди! — гаркнув він. — Ти — кажи, ну?

Задихаючись від сорому й образи, вона мовчала.

Хтось відчинив сінешні двері, він, не поспішаючи, випустив її, сказавши:

— У неділю сваху пришло.

І прислав.

Мати заплющила очі, тяжко зітхнувши.

— Мені не те треба знати, як люди жили, а як треба жити! — пролунав у кімнаті незадоволений голос Весовщикова.

— Саме оце! — підтримав його рудий, встаючи.

— Не згоден! — крикнув Федя.

Спалахнула суперечка, заблискали слова, наче язики полум'я у вогнищі. Мати не розуміла, про що кричать. Усі обличчя запалали рум'янцем збудження, але ніхто не злився, не говорив знайомих їй гострих слів.

«Панночки соромляться!» — вирішила вона.

Їй подобалося серйозне обличчя Наташі, яка пильно спостерігала за всіма, наче ці хлопці були дітьми для неї.

— Стривайте, товариші! — раптом сказала вона. — І всі вони замовкли, дивлячись на неї.

— Правда тих, хто каже — ми повинні знати все. Нам треба зааналити себе самих світлом розуму, щоб темні люди бачили нас, нам треба на все відповісти чесно й правдиво. Треба знати всю правду, всю брехню.

Хохол слухав і хитав головою в такт її словам. Весовщиков, рудий і фабричний, якого привів Павло, стояли всі троє щільною групою і чомусь не подобалися матері.

Коли Наташа замовкла, встав Павло і спокійно запитав:

— Хіба ми хочемо бути тільки ситими? Ні! — сам собі відповів він, твердо дивлячись у бік трьох. — Ми повинні показати тим, хто сидить на наших шиях і затуляє нам очі, що ми все бачимо, — ми не дурні, не звірі, не тільки їсти хочемо, — ми хочемо жити, як годиться людям! Ми повинні показати ворогам, що наше каторжне життя, яке вони нам накинули, не заважає нам зрівнятися з ними розумом і навіть стати вище за них!..

Мати слухала його, і в грудях її тремтіла гордість — он як він до ладу говорить!

— Ситих чимало, чесних нема! — говорив хохол. — Ми повинні збудувати місток через багнюку цього гниючого життя до майбутнього царства доброти сердечної, ось наша справа, товариші!

— Настав час битися, то ніколи руки лікувати! — глухо заперечив Весовщиков.

Було вже після опівночі коли вони почали розходитись. Перші пішли Весовщиков і рудий, це знову не сподобалося матері.

«Ач, заквапилися!» — неприємно вклоняючись їм, подумала вона.

— Ви проведете мене, Находко? — спитала Наташа.

— Аякже! — відповів хохол.

Коли Наташа одягалася в кухні, мати сказала їй:

— Панчішки у вас тоненькі для такої пори! Ви вже дозвольте, я вам вовняні виплету?

— Дякую, Пелагеє Нилівно! Вони кусаються, вовняні! — відповіла Наташа, сміючись.

— А я вам такі, що не кусатимуться! — сказала Власова.

Наташа дивилася на неї, трохи примруживши очі, і цей пильний погляд збентежив матір.

— Ви вже вибачте мені за дурість, я від щирого серця! — тихо додала вона.

— Славна ви яка! — так само неголосно озвалася Наташа, швидко стиснувши їй руку.

— На добраніч, ненько! — заглянувши їй у вічі, сказав хохол, зігнувся і вийшов у сніи слідом за Наташею.

Мати подивилась на сина — він стояв біля дверей до кімнати й усміхався.

— Ти чого смієшся? — збентежено спитала вона.

— Так, — весело!

— Звичайно, я стара й нерозумна, але хороше і я розумію! — з легкою образою зауважила вона.

— От і добре! — обізвався він. — Ви б лягали, час уже!..

— Зараз ляжу!

Вона метушилася коло стола, прибираючи посуд, задоволена, аж спітнівши від приємного хвилювання, — вона раділа, що все було так добре й мирно скінчилось.

— Добре ти придумав, Павлушо! — казала вона. — Хохол дуже милий! І панночка, — ах, яка розумна! Хто вона така?

— Учителька! — коротко відповів Павло, походжаючи по кімнаті.

— Тож-то — бідна! Одягнена погано, — ой як погано! Коли б не застудилася! А батьки ж де її?..

— У Москві! — сказав Павло і, олинившись напроти матері, серйозно, неголосно заговорив:

— От дивися: батько її — багатий, торгує бляхою, має кілька будинків. За те що вона пішла цим шляхом, він прогнав її. Вона виховувалася в теплі, її балували всім, чого вона хотіла, а зараз от піде сім верст уночі, сама...

Це вразило матір. Вона стояла посеред кімнати і, здивовано поводячи бровами, мовчки дивилася на сина. Потім тихо спитала:

— До міста піде?

— До міста.

— Ой-ой! І — не боїться?

— Отже — не боїться! — усміхнувся Павло.

— А для чого? Ночувала б тут, — лягла б зо мною!

— Незручно! Її можуть побачити завтра вранці тут, а цього не треба нам.

Мати, задумливо глянувши у вікно, тихо спитала:

— Не розумію я, Пашо, що тут — небезпечного, забороненого? Адже ж нічого поганого нема, га?

Вона не була певна цього, їй хотілося почути від сина ствердну відповідь. Він, спокійно дивлячись їй у вічі, твердо заявив:

— Поганого — нема. А проте для всіх нас попереду — тюрма. Ти вже так і знай...

У неї здригнулися руки. Здавленим голосом вона промовила:

— А може, бог дасть, якось минеться?..

— Ні! — ласкаво сказав син. — Я тебе обманювати не можу. Не минеться!

Він усміхнувся.

— Лягай, утомилася ж. На добраніч!

Залишившись сама, вона підійшла до вікна й стала перед ним, дивлячись на вулицю. За вікном було холодно й мутно. Вигравав вітер, здуваючи сніг з дахів маленьких сонних будинків, бився об стіни і щось поквапливо шептав, падав на землю й гнав уздовж вулиці білі хмари сухих сніжинок...

— Ісусе Христе, помилуй нас! — тихо прошепотіла мати.

У серці закипали сльози і, немов нічний метелик, сліпо й жалібно тремтіло сподівання горя, про яке так спокійно, впевнено говорив син. Перед очима її встала плоска снігова рівнина. Холодно й тонко посвистуючи, гасає, кидається вітер, білий, кошлатий. Посеред рівнини самотньо йде, хитаючись, невеличка, темна постать дівчини. Вітер плутається навколо ніг її, роздимає спідницю, кидає їй в обличчя колючі сніжинки. Важко йти, маленькі ноги грузнуть у снігу. Холодно й боязко. Дівчина нахилилася вперед і — немов билинка серед мутної рівнини, у жвавій грі осіннього вітру. Праворуч від неї, на болоті, темною

стіною стоїть ліс, там сумно шумлять тонкі, голі берези й осики. Десь далеко попереду тьмяно блимають вогні міста...

— Господи — помилуй! — прошепотіла мати, здригнувшись від страху...

VII

Дні котилися один за одним, як намистини чоток, складаючись у тижні, місяці. Щосуботи до Павла приходили товариші, кожні збори були щаблем довгих, пологих сходів,— вони вели кудись у далечінь, поволі підіймаючи людей.

З'являлися нові люди. В маленькій кімнаті Власових ставало тісно й душно. Приходила Наташа, перемерзла, втомлена, але завжди невгамовно весела й жвава. Мати виплела їй панчохи і сама наділа на маленькі ноги. Наташа спочатку сміялася, а потім ураз замовкла, задумалась і тихенько сказала:

— У мене няня була — теж напрочуд добра! Як дивно, Пелагеє Нилівно,— робочі люди живуть таким важким, таким гірким життям, а в них же більше серця, більше доброти, ніж у тих!

І махнула рукою, показуючи кудись у далечінь, дуже далеко від неї.

— Он яка ви! — сказала Власова.— Батьків позбулися й усього,— вона не вмiла докінчити свою думку, зітхнула й замовкла, дивлячись в обличчя Наташі, почувуючи до неї вдячність за щось. Вона сиділа на підлозі перед нею, а дівчина задумливо усміхалася, схиливши голову.

— Батьків позбулася? — повторила вона.— Це — нічого! Батько в мене такий грубий, брат теж. І — п'яниця. Старша сестра — нещасна... Вийшла заміж за чоловіка, набагато старшого за неї... Дуже багатий, нудний, скупий. Маму — нікода! Вона в мене проста, як ви. Маленька така, наче мишка,— так само хутко бігає і всіх боїться. Іноді — так хочеться бачити її...

— Бідолашна ви моя! — сумно хитаючи головою, сказала мати.

Дівчина швидко підвела голову й простягла руку, наче відштовхуючи щось.

— О ні! Я часом відчуваю таку радість, таке щастя!

У неї зблідло обличчя і сині очі яскраво спалахнули. По-клавши руки на плечі матері, вона глибоким голосом сказала тихо й поважно:

— Коли б ви знали... коли б ви зрозуміли, яку велику справу робимо ми!..

Щось близьке до задрості торкнулося серця Власової. Підводячись з підлоги, вона журливо промовила:

— Стара вже я для цього, неписьменна...

...Павло говорив дедалі частіше, більше, дедалі палкіше сперечався і — худнув. Матері здавалося, що коли він говорить з Наташею або дивиться на неї, — його строгі очі блищать лагідніше, голос звучить ласкавіше, і весь він стає простіший.

«Дай господи!» — думала вона. І усміхалась.

Завжди на зборах, тільки-но суперечки починали набирати надто запального й бурхливого характеру, вставав хохол і, розгойдуючись, наче било в дзвоні, говорив своїм гучним, лунким голосом щось просте й добре, від чого всі ставали спокійніші й серйозніші. Весовщиків завжди похмуро квапив усіх кудись, він і рудий, якого звали Самойлов, перші починали всі суперечки. З ним згоджувався круглоголовий, білявий, наче вимитий лугом, Іван Букін. Яків Сомов, гладенький і чистий, говорив мало, тихо, серйозним голосом, він і великолюбий Федя Мазін завжди стояли в суперечках на боці Павла та хохла.

Іноді замість Наташі з'являвся з міста Микола Іванович, чоловік в окулярах, з маленькою, білявою борідкою, родом з якоїсь далекої губернії, — він говорив особливою — натискаючи на о — говіркою. Він взагалі весь був якийсь далекий. Розповідав він про звичайні речі — про родинне життя, про дітей, про торгівлю, про поліцію, про ціни на хліб та м'ясо — про все, з чого люди живуть день у день. І в усьому він викривав фальш, плутанину, щось дурне, часом смішне, завжди — явно невідгідне для людей. Матері здавалося, що він прибув звідкілясь здалеку, з іншого царства, там усі живуть чесним і легким життям, а тут — усе чуже йому, він не може звикнути до цього життя, прийняти його як неминуче, воно не подобається йому й викликає в ньому спокійне, вперте бажання перебудувати все на свій лад. Обличчя в нього було жовтувате, навколо очей тонкі, променясті зморшки, голос тихий, а руки завжди теплі. Вітаючись із Власовою, він обіймав усю її руку міцними пальцями, і після такого потиску на душі ставало легше, спокійніше.

Приходили й іще люди з міста, частіше за інших — висока струнка панночка з величезними очима на худому, блідому обличчі. Її звали Сашенька. В її ході й рухах було щось чоловіче, вона сердито нахмурювала густі, темні брови, а коли говорила — тонкі ніздрі її прямого носа здригалися.

Сашенька перша сказала голосно й різко:

— Ми — соціалісти...

Коли мати почула це слово, вона мовчки й злякано втупилася в обличчя панночки. Вона чула, що соціалісти вбили царя. Це було в дні її молодості; тоді казали, що поміщики, бажаючи помститися цареві за те, що він визволив селян, зареклися не стригтися доти, доки вони не вб'ють його, за це їх і назвали соціалістами. І тепер вона не могла збагнути — чому ж це соціаліст її син та його товариші?

Коли всі розійшлися, вона спитала Павла:

— Павлушо, хіби ти соціаліст?

— Так! — сказав він, стоячи перед нею, як завжди, прямо й твердо. — А що?

Мати важко зітхнула й, опутивши очі, спитала:

— Чи так, Павлушо? Адже вони — проти царя, адже вони вбили одного.

Павло пройшовся по кімнаті, погладив рукою щоку й, усміхнувшись, сказав:

— Нам це не потрібно!

Він довго говорив їй щось тихим, серйозним голосом. Вона дивилася йому в обличчя й думала:

«Він не зробить нічого поганого, він не може!»

А потім страшне слово стало повторюватися дедалі частіше, гострота його стерлася, і воно зробилося таким самим звичним для її вуха, як десятки інших незрозумілих слів. Але Сашенька не подобалась їй, і коли вона приходила, мати почувала себе тривожно, ніяково...

Одного разу вона сказала хохлові, незадоволено підібравши губи:

— Щось надто вже строга Сашенька! Все наказує — ви й те повинні, ви й це повинні...

Хохол голосно засміявся.

— Правильно помічено! Ви, ненюко, в око влучили! Павле, га?

І, підморгнувши матері, сказав з усмішкою в очах:

— Дворянство!

Павло сухо зауважив:

— Вона хороша людина.

— Це так! — ствердив хохол. — Тільки не розуміє, що вона — повинна, а ми — хочемо й можемо!

Вони почали сперечатися про щось незрозуміле.

Мати помітила також, що Сашенька найсуворіше ставиться до Павла, інколи навіть кричить на нього. Павло, усміхаючись, мовчав і дивився в обличчя дівчини тим лагідним поглядом, яким раніше він дивився в обличчя Наташі. Це теж не подобалося матері.

Іноді матір вражав настрої бурхливої радості, що несподівано й дружно охоплював усіх. Звичайно це було в ті вечори, коли вони читали в газетах про робочих людей за кордоном. Тоді очі в усіх блищали радістю, всі ставали дивно, якимось по-дитячому щасливі, сміялися веселим, ясним сміхом, ласкаво плескали одне одного по плечах.

— Молодці товариші-німці! — кричав хто-небудь, наче сп'янілий від своєї веселості.

— Хай живуть робітники Італії! — кричали іншого разу.

І, посилаючи ці вигуки кудись у далечінь, друзям, що не знали їх і не могли зрозуміти їхньої мови, вони, здавалося, були певні, що люди, не відомі їм, чують і розуміють їхнє захоплення.

Хохол говорив, блискаючи очима, сповнений всеобіймаючого почуття любові.

— Добре було б написати їм туди, га? Щоб знали вони, що в Росії живуть їхні друзі, які вірують і визнають однакову релігію з ними, живуть люди однакових цілей і радіють з їхніх перемог!

І всі замріяно, з усмішками на обличчях, довго говорили про французів, англійців і шведів, як про своїх друзів, про близьких серцю людей, котрих вони шанують, живуть їхніми радостями, відчувають горе.

У тісній кімнаті народжувалося почуття духовної близькості робітників усієї землі. Це почуття зливало всіх в одну душу, хвилюючи й матір; хоч було воно незрозуміле їй, але випрямляло її своєю силою, радісною і юною, п'яною й повною надій.

— Які ви! — сказала вона хохлові одного разу. — Всі вам товариші — вірмени, і євреї, і австріяки, — за всіх печаль і радість!

— За всіх, моя ненько, за всіх! — вигукнув хохол. — Для нас нема націй, нема племен, є тільки товариші, тільки вороги. Всі робітники — наші товариші, всі багаті, всі

уряди — наші вороги. Коли оглянеш добрими очима землю, коли побачиш, як нас, робітників, багато, скільки сили ми несемо — така радість обіймає серце, таке велике свято в грудях! І так само, ненько, почуває француз і німець, коли вони глянуть на життя, і так само радіє італієць. Ми всі — діти однієї матері, непереможної думки про братерство робочого народу всіх країн землі. Вона гріє нас, вона сонце на небі справедливості, а це небо — в серці робітника, і хоч би хто він був, хоч би як звав себе, соціаліст — наш брат духом завжди, нині, і присно, і на віки вічні!

Ця дитяча, але міцна віра дедалі частіше виникала серед них, вона підіймалася й зростала в своїй могутній силі. І коли мати бачила її, вона мимоволі почувала, що воістину в світі народилося щось величне і ясне, подібне до сонця неба, видимого їй.

Часто співали пісень. Простих, усім відомих пісень співали голосно й весело, але часом заводили нових, якихось особливо складних, але невеселих і незвичайних за мотивами. Їх співали напівголосно, серйозно, наче церковне. Обличчя співаків блідли, паленіли, і в звучних словах відчувалася велика сила.

Особливо одна з нових пісень тривожила й хвилювала жінку. В цій пісні не чути було сумного роздуму скривдженої душі, що самотньо блукає темними стежками гірких нерозумінь, стогону душі, прибитої злигоднями, заляканої страхом, знеособленої й безбарвної. І не звучали в ній тужливі зітхання сили, що невиразно прагне простору, визивні крики завзятої відваги, однаково готової розтрити і лихе і добре. В ній не було сліпого почуття помсти й кривди, яке здатне все зруйнувати і безсиле щонебудь створити, — в цій пісні не чути було нічого від старого, рабського світу.

Гострі слова й суворий мотив її не подобалися матері, але за словами й мотивом було щось більше, воно заглушало звук і слово своєю силою й будило в серці передчуття чогось неосяжного для думки. Це щось вона бачила на обличчях, в очах молоді, вона відчувала в їхніх грудях і, піддаючись силі пісні, що не вмещалася в словах і звуках, завжди слухала її з особливою увагою, з тривогою глибшою, ніж усі інші пісні.

Цієї пісні співали тихше за інші, але вона звучала сильніше за всі й обіймала людей, як повітря березневого дня, — першого дня прийдешньої весни.

— Пора нам це на вулиці заспівати! — похмуро казав Весовщиків.

Коли його батько знову вкрав щось і сів у тюрму, Микола спокійно заявив товаришам:

— Тепер у мене можна збиратися...

Майже щовечора після роботи в Павла сидів хто-небудь з товаришів, і вони читали, щось виписували з книжок, заклопотані, не встигши вмитися. Вечеряли й пили чай з книжками в руках, і чимраз незрозуміліші для матері були їхні розмови.

— Нам потрібна газета! — часто говорив Павло.

Життя ставало поквапливим і гарячковим, люди чимраз швидше перебігали від однієї книжки до іншої, наче бджоли з квітки на квітку.

— Поговорюють про нас! — сказав якось Весовщиків. — Повинні ми скоро провалитися...

— На те й перепелиця, щоб у сільце потрапити! — озвався хохол.

Він чимраз більше подобався матері. Коли він звав її «ненькою», — це слово неначе гладило її щоки лагідною, дитячою рукою. У неділю, якщо Павлові було ніколи, він рубав дрова, одного разу прийшов з дошкою на плечі і, взявши сокиру, швидко й спритно перемінив зігнилий східець на ганку, іншим разом так само непомітно полагодив завалений паркан. Працюючи, він свистів, і свист у нього був гарний і сумний.

Одного разу мати сказала сину:

— Давай візьмемо хохла до себе за квартиранта? Краще буде обом вам — не бігатимете один до одного.

— Навіщо вам тіснити себе? — спитав Павло, низуючи плечима.

— Ото ще! Все життя тіснилася, не знаючи для чого, — для хорошої людини можна!

— Робіть, як хочете! — озвався син. — Коли він переїде — я буду радий...

І хохол перебрався до них.

VIII

Маленький будинок на околиці слобідки будив увагу людей; стіни його вже мацали десятки підозріливих поглядів. Над ним тривожно шугали строкаті крила поголосу, — люди намагалися сполохати, виявити щось таке,

що причаїлося за стінами будинку над яром. Ночами зазирали у вікна, часом хтось стукав у шибку і хутко, злякано тікав геть.

Одного разу Власову зупинив на вулиці трактирник Бегунцов, благообразний дідок, який завжди носив чорну шовкову косинку на червоній, дряблій шиї, а на грудях товсту плюшеву жилетку бузкового кольору. На його носі, гострому й лискучому, сиділи черепахові окуляри, і за це його звали — Костяні Очі.

Зупинивши Власову, він одним духом і не чекаючи відповіді засипав її тріскучими й сухими словами:

— Пелагеє Нилівно, живі-здорові? Як синок? Женити не збираєтесь, га? Юнак у повній силі для одруження. Женити сина раніше — батькам спокійніше. В сім'ї людина краще зберігається і духом, і плоттю, у сім'ї вона — наче гриб в огці! Я б на вашому місці одружив його. Наші часи вимагають суворого догляду за істотою людини, люди починають жити з власної голови. В думках розбрід пішов, і вчинки варті осуду. Божу церкву молодь обминає, громадських місць цурається і, збираючись таємно, по кутках — шепоче. Навіщо шепочуть, дозвольте довідатись? Навіщо уникають людей? Усе, чого людина не наважується сказати при людях — в трактирі, наприклад, — що це таке є? Таємниця! А таємниці місце — в нашій святій, рівноапостольній церкві. А всі інші таємності, по кутках творені, — від помилок розуму! Бажаю вам доброго здоров'ячка!

Химерно вигнутою рукою він зняв картуза, махнув ним у повітрі й пішов, липивши здивовану матір.

Сусідка Власових, Мар'я Корсунова, вдова коваля, що торгувала біля фабричних воріт харчами, зустрівши матір на базарі, теж сказала:

— Поглядай за сином, Пелагеє!

— А що таке? — спитала мати.

— Чутка ходить! — таємниче повідомила Мар'я. — Негарна, матінко моя! Ніби він влаштовує артіль таку, як от хлисти. Секти зветься це. Сікти будуть одне одного, як хлисти...

— Годі, Мар'є, дурниці плести!

— Не той бреше, хто плете, а той, хто сукає! — озвалася перекупка.

Мати переказувала синові всі ці розмови, він мовчки знизував плечима, а хохол сміявся своїм густим, лагідним сміхом.

— Дівчата теж дуже ображаються на вас! — казала вона. — Женихи ви для кожної дівчини завидні й робітники всі добрі, непитуці, а уваги на дівчат не звертаєте! Кажуть, ніби ходять до вас із міста панночки поганої поведінки...

— Ну, звісно! — гидливо скрививши обличчя, вигукнув Павло.

— На болоті все гнилим пахне! — зітхнувши, промовив хохол. — А ви б, ньенько, пояснили їм, дурненьким, що то таке заміжжя, щоб не квапились вони поламати собі кості...

— Ех, голубчику! — сказала мати. — Вони горе бачать, вони розуміють, але ж подітися їм нікуди, крім цього!

— Погано розуміють, а то б знайшли дорогу! — зауважив Павло.

Мати поглянула на його суворе обличчя.

— А ви — повчіть їх! Покликали б, які розумніші, до себе...

— Це незручно! — сухо озвався син.

— А що, як спробувати? — спитав хохол.

Павло помовчав і відповів:

— Почнуться прогулянки парочками, а тоді деякі поженяться, от і все!

Мати задумалася. Чернеча суворість Павла бентежила її. Вона бачила, що його порад слухають навіть ті товариші, котрі — як хохол — старші за нього літами, але їй здавалося, що всі бояться його і ніхто не любить за цю сухість.

Якось, коли вона лягла спати, а син і хохол ще читали, вона підслухала крізь тонку переділку їхню тиху розмову.

— Подобається мені Наташа, знаєш? — раптом тихо вигукнув хохол.

— Знаю! — не зразу відповів Павло.

Було чути, як хохол поволі встав і почав ходити. По підлозі човгали його босі ноги. І почувся тихий, журливий свист. Потім знову загув його голос:

— А помічає вона це?

Павло мовчав.

— Як ти думаєш? — знизивши голос, спитав хохол.

— Помічає! — відповів Павло. — Через те й відмовилася працювати в нас...

Хохол важко тягав ноги по підлозі, і знову в кімнаті тремтів його тихий свист. Потім він спитав:

— А якщо я скажу їй...

— Що?

— Що от я...— тихо почав хохол.

— Навіщо? — перебив його Павло.

Мати почувала, що хохол спинився, і відчула, що він усміхається.

— Та я, бачиш, думаю, що коли кохаєш дівчину, то треба ж їй сказати про це, інакше не буде ніякого пуття!

— А якого пуття ти сподіваєшся?

Обидва довго мовчали.

— Ну? — спитав хохол.

— Треба, Андрію, ясно уявити собі, чого хочеш,— заговорив Павло повільно.— Припустім, і вона тебе кохає,— я цього не думаю,— але, припустімо, так! — І ви — одружитесь. Цікаве подружжя — інтелігентка й робітник! Народяться діти, працювати тобі треба буде самому... і — багато. Життя ваше стане життям заради шматка хліба, для дітей, для квартири; для справи — вас уже нема. Обох нема!

Стало тихо. Потім Павло заговорив начебто лагідніше:

— Ти краще кинь усе це, Андрію. І не бентеж її...

Тихо. Виразно стукає маятник годинника, рівномірно відсікаючи секунди.

Хохол сказав:

— Половина серця любить, половина — ненавидить, хіба ж це серце, га?

Зашелестіли сторінки книжки — мабуть, Павло знов почав читати. Мати лежала, заплющивши очі, і боялася поворухнутись. Їй до сліз було шкода хохла, а ще більше сина. Вона думала про нього:

«Любий ти мій...»

Раптом хохол спитав:

— То — мовчати?

— Це — чесніше,— тихо сказав Павло.

— Цією дорогою і підемо! — сказав хохол. І за кілька секунд провадив далі сумно й тихо: — Важко тобі буде, Пашо, коли ти сам отак...

— Мені вже важко...

Об стіни будинку шарудів вітер. Маятник годинника чітко рахував відлітаючий час.

— З цього — не посмієшся! — повільно промовив хохол.

Мати ткнулася обличчям в подушку й беззвучно заплакала.

На ранок Андрій здався матері нижчим на зріст і ще любішим. А син, як завжди, худий, прямий і мовчазний. Раніше мати звала хохла Андрій Онисимович, а сьогодні, не помічаючи того, сказала йому:

— Вам, Андрійку, чоботи полатати б треба,— так ви ноги застудите!

— А я в получку нові куплю! — відказав він, засміявся і раптом, поклавши їй на плече свою довгу руку, спитав: — А може, ви й є рідна моя мати? Тільки вам не хочеться в тому признатися людям, бо я дуже негарний, га?

Вона мовчки поплескала його по руці. Їй хотілося сказати йому багато ласкавих слів, але серце її було стиснуте жалем, і слова не йшли з язика.

ІХ

У слобідці говорили про соціалістів, що розкидають написані синім чорнилом листки. В цих листках зі злістю писали про порядки на фабриці, про страйки робітників у Петербурзі та в південній Росії, робітників закликали до об'єднання й боротьби за свої інтереси.

Літні люди, що мали на фабриці добрий заробіток, лаялися:

— Баламути! За такі діла треба пшчу бити!

І носили листки в контору. Молодб читала прокламації захоплено:

— Правда!

Більшість, затуркана роботою й до всього байдужа, лівиво озивалася:

— Нічого не буде,— хіба можна?

Але листки хвилювали людей, і, коли їх не було з тиждень, люди вже говорили одне одному:

— Кинули, видно, друкувати...

А в понеділок листки знову з'являлися, і знову робітники глухо гомоніли.

У трактирі й на фабриці помічали нових, нікому не відомих людей. Вони випитували, роздивлялися, нюхали й одразу впадали всім у вічі, одні — підозрілою обережністю, інші — зайвою нав'язливістю.

Мати розуміла, що цей шум знято роботою її сина. Вона бачила, як люди скупчувалися навколо нього,— і побоювання за долю Павла зливалися в гордістю за нього.

Якось увечері Мар'я Корсунова постукала з вулиці у вікно, і, коли мати відчинила раму, вона голосним шепотом заговорила:

— Стережися, Пелагее, догралися, голубчики! Вночі сьогодні буде обшук у вас, у Мазіна, у Весовщикова...

Товсті Мар'їні губи квапливо хляпали одна об одну, м'ясистий ніс сопів, очі кліпали й скошувалися з боку на бік, вистежуючи когось на вулиці.

— А я нічого не знаю, й нічого я тобі не казала і навіть не бачила тебе сьогодні,— чувш?

Вона зникла.

Мати, зачинивши вікно, поволі сіла на стілець. Але усвідомлення небезпеки, що загрожувала синові, швидко поставило її на ноги, вона хутко одяглася, для чогось щільно закутала голову хусткою і побігла до Феді Мазіна,— він був хворий і не працював. Коли вона прийшла до нього, він сидів під вікном, читаючи книжку, і гойдав лівою рукою праву, відстовбурчивши великого пальця. Дізнавшись про новину, він хутко схопився, його обличчя зблідло.

— От тобі й маєш... — пробурмотів він.

— Що ж треба робити? — тремтячою рукою втираючи з обличчя піт, питала Власова.

— Стривайте,— ви не бійтеся! — відповів Федя, поглажуючи здоровою рукою кучеряве волосся.

— Та ви ж самі он боїтесь! — вигукнула вона.

— Я? — Щоки його спалахнули рум'янцем, і, ніяково усміхаючись, він сказав: — Та-а-ак, чорт... Треба Павлові сказати. Я зараз пошлю до нього! Ви йдіть,— нічого! Адже не битимуть?

Повернувшись додому, вона збрала всі книжки й, притиснувши їх до грудей, довго ходила по дому, заглядаючи в піч, під піч, навіть у діжку з водою. Їй здавалося, що Павло зараз же кине роботу і прийде додому, та він не йшов. Нарешті, стомлена, вона сіла в кухні на лаві, підклавши під себе книжки, і так, боячись встати, просиділа доти, доки не прийшли з фабрики Павло і хохол.

— Знаєте? — вигукнула вона, не встаючи.

— Знаємо! — усміхаючись, сказав Павло.— Боїшся?

— Так боюся, так боюсь!..

— Не треба боятися! — сказав хохол. — Це — нічому не допомагає.

— Навіть самовара не поставила! — зауважив Павло.

Мати встала і, показуючи на книжки, винувато пояснила:

— Та я от усе з ними...

Син і хохол засміялися, це підбадьорило її. Павло відібрав кілька книжок і поніс їх ховати надвір, а хохол, ставлячи самовар, говорив:

— Зовсім нічого нема страшного, ненько, тільки соромно за людей, що вони марнують час на дурниці. Прийдуть дорослі чоловіки з шаблями при боці, зі шпорами на чоботях і нишпорять усюди. Під ліжко зазирнуть і під піч, льох є — в льох полізуть, на горище вилізуть. Там їм на пики павутиння сідає, вони пирхають. Нудно їм, соромно, через те вони удають, ніби дуже лихі люди й сердяться на вас. Гидка робота, вони ж розуміють! Одного разу перерили в мене все, зниковили й просто пішли, а другого разу захопили й мене з собою. Посадовили в тюрму, місяців з чотири сидів я. Сидиш-сидиш, покличуть до себе, проведуть вулицею з солдатами, спитають що-небудь. Народ вони нерозумний, говорять нісенітницю, поговорять — знову наказують солдатам у тюрму відвести. Так і водять туди й сюди, — треба ж їм платню свою виправдати! А потім випускають на волю, — от і все.

— Як ви завжди говорите, Андрійку! — вигукнула мати.

Стоячи навколішках біля самовара, він старанно дмухав у трубу, але тут підвів своє обличчя, червоне з натуги, й, обома руками розгладжуючи вуса, спитав:

— А як говорю?

— Та начебто вас ніхто ніколи не кривдив...

Він устав і, мотнувши головою, заговорив усміхаючись:

— Хіба ж є де на землі нескривджена людина? Мене стільки кривдили, що я вже втомився ображатися. Що ж поробиш, коли люди не можуть інакше? Кривди заважають діло робити, спинятися коло них — марно час гаяти. Таке життя! Я раніше, бувало, гнівався на людей, а подумав, — бачу — не варто. Всяк боїться, щоб сусід не вдарив, ну й старається якнайшвидше сам у вухо затопити. Таке життя, ненько моя!

Мова його лилася спокійно й відштовхувала кудись набік тривожне чекання обшуку, випуклі очі ясно усміхалися, і весь він, хоч і незграбний, був такий гнучкий.

Мати зітхнула й тепло побажала йому:

— Дав би вам бог щастя, Андрійку!

Хохол широко ступив до самовара, знову присів навпочіпки перед ним і тихо пробурмотів:

— Дадуть щастя — не відмовлюся, просити — не буду!

Увійшов Павло знадвору, впевнено сказав:

— Не знайдуть! — і почав умиватися.

Потім, міцно й ретельно витираючи руки, заговорив:

— Якщо ви, мамо, покажете їм, що злякалися, вони подумують: значить, у цім домі щось та є, коли вона так тремтить. Ви ж розумієте — поганого ми не хочемо, на нашому боці правда, і все життя ми працюватимемо для неї — от і вся наша провина! Чого ж боятися?

— Я, Пашо, кріпитимусь,— пообіцяла вона. І слідом за тим у неї тужно вихопилось: — Хоч би швидше вже вони приходили!

А вони не прийшли цієї ночі, і на ранок, щоб запобігти глузуванню з її страху, мати перша почала глузувати з себе:

— Раніше страху злякалася!

Х

Вони з'явилися майже через місяць після тривожної ночі. У Павла сидів Микола Весовщиков, і, утрьох з Андрієм, вони розмовляли про свою газету. Було пізно, близько півночі. Мати вже лягла і, засинаючи, крізь дрімоту чула заклопотані, тихі голоси. Ось Андрій, обережно ступаючи, пройшов через кухню, тихо причинив за собою двері. В снігах заgrimіло залізне відро. І раптом двері широко розчинилися — хохол ступив у кухню, голосно шепнувши:

— Шпори брязкають!

Мати скочила з ліжка, тремтячими руками хапаючи одягу, але в дверях з кімнати з'явився Павло й спокійно сказав:

— Ви лежіть,— ви нездужаєте!

У снігах було чути обережне шарудіння. Павло підійшов до дверей і, штовхнувши їх рукою, спитав?

— Хто там?

У двері дивовижно швидко всунулася висока сіра постать, за нею друга, два жандарми відтиснули Павла, стали по боках у нього, і пролунав високий, насмішкуватий голос:

— Не ті, кого ви ждали, га?

Це сказав високий, тонкий офіцер з чорними рідкими вусами. Коло матиного ліжка з'явився слобідський поліцейський Федякін і, приклавши одну руку до кашкета, а другою показуючи в обличчя матері, сказав, зробивши страшні очі:

— Оце мати його, ^їваше благородіє! — І, махнувши рукою на Павла, додав: — А це — він сам!

— Павло Власов? — спитав офіцер, примруживши очі, і, коли Павло мовчки кивнув головою, він заявив, крутячи вуса: — Я мушу зробити обшук у тебе. Стара, встань! — Там — хто? — спитав він, зазираючи в кімнату, і рвучко ступив до дверей.

— Ваші прізвиська? — пролунав його голос.

Із сіней вийшло двоє понятих — старий ливарник Тверяков і його пожилець, кочегар Рибін, статечний, чорний чоловік. Він густо й голосно сказав:

— Здрастуй, Нилівно!

Вона одягалася і, щоб додати собі бадьорості, тихенько говорила:

— Що це таке? Приходять уночі, — люди спати лягли, а вони приходять!..

У кімнаті було тісно і чомусь дуже смерділо ваксою. Два жандарми і слобідський пристав Рискін, гучно тупаючи ногами, здіймали з полиці книжки й складали їх на стіл перед офіцером. Інші два стукали кулаками в стіни, зазирали під стільці, один незграбно ліз на піч. Хохол і Весовщиків, щільно притулившись один до одного, стояли в кутку. Рябе обличчя Миколи вкрилося червоними плямами, його маленькі сірі очі не відриваючись дивилися на офіцера. Хохол крутив вуса, і, коли мати ввійшла в кімнату, він, усміхнувшись, ласкаво кивнув їй головою.

Намагаючись поборити свій страх, вона рухалася не боком, як завжди, а прямо, грудьми вперед, — це надавало їй постаті смішної і бундючної поважності. Вона гучно тупала ногами, а брови в неї тремтіли...

Офіцер хутко хапав книжки тонкими пальцями білої руки, перегортав їх, струшував і спритним рухом кисті відкидав набік. Часом книжка м'яко падала на підлогу. Всі мовчали, було чути важке сопіння спітнілих жандармів, дзенькали шпори, інколи лунало неголосне запитання:

— Тут дивився?

Мати стала поруч Павла коло стіни, склала руки на грудях, як це зробив він, і теж дивилася на офіцера.

У неї здригалося під коліннями, і очі застилав сухий туман.

Раптом серед мовчання пролунав гострий для вуха голос Миколи:

— А навіщо це потрібно — кидати книжки на підлогу?

Мати здригнулася. Тверяков хитнув головою, наче його штовхнули в потилицю, а Рибін крякнув і пильно подивився на Миколу.

Офіцер примружив очі й увіткнув їх на мить у рябе, нерухоме обличчя. Пальці його ще швидше почали перекидати сторінки книжок. Часом він так широко розкривав свої великі сірі очі, начебто йому було нестерпно боляче і він ладен був крикнути голосним криком безсилої люти на цей біль.

— Солдате! — знову сказав Весовщиків. — Підніми книжки...

Усі жандарми обернулися до нього, потім подивилися на офіцера. Він знову підвів голову і, окинувши широку Миколину постать допитливим поглядом, прогугнявив:

— Ну-у... підніміть...

Один жандарм нахилився і, скося позираючи на Весовщикова, почав підбирати з підлоги пошарпані книжки...

— Мовчати б Миколі! — тихо шепнула мати Павлові.

Він знизав плечима. Хохол схилив голову.

— Хто це читає біблію?

— Я! — сказав Павло.

— А чиї всі ці книжки?

— Мої! — відповів Павло.

— Так! — сказав офіцер, відкидаючись на спинку стільця. Хруснув пальцями тонких рук, витяг під столом ноги, поправив вуса і спитав Миколу:

— Це ти — Андрій Находка?

— Я! — відповів Микола, виступаючи наперед. Хохол простяг руку, взяв його за плече й відсунув назад.

— Він помилився! Я — Андрій!..

Офіцер, піднявши руку і погрожуючи Весовщикову маленьким пальцем, сказав:

— Ти мені гляди!

Він почав порпатися в своїх паперах.

З вулиці через вікно бездушними очима заглядала ясна, місячна ніч. Хтось повільно ходив за вікном, рипів сніг.

— Ти, Находко, притягався вже до слідства в справах політичних злочинів? — спитав офіцер.

— У Ростові притягався і в Саратові... Тільки там жандарми казали мені — «ви»...

Офіцер блимнув правим оком, потер його і, вискаливши дрібні зуби, заговорив:

— А чи невідомо вам, Находко, саме вам, — хто ті мерзотники, що розкидають на фабриці злочинні відозви, га?

Хохол хитнувся на ногах і, широко усміхаючись, хотів щось сказати, але — знову пролунав роздратований голос Миколи:

— Ми мерзотників уперше бачимо...

Запала мовчанка, всі спинилися на мить.

Шрам на обличчі в матері побілів, і права брова потяглася вгору. У Рибіна якимось дивно затремтіла його чорна борода; опустивши очі, він почав поволі розчісувати її пальцями.

— Виведіть геть цю тварюку! — сказав офіцер.

Два жандарми взяли Миколу під руки, грубо повели його в кухню. Там він спинився, міцно впираючись ногами в підлогу, і крикнув:

— Стійте... я одягнуся!

Знадвору зайшов пристав і сказав:

— Нічого нема, все оглянули!

— Ну, певна річ! — вигукнув офіцер, усміхаючись. — Тут — досвідчена людина...

Мати слухала його кволий, тремтливий і ламкий голос і, з острахом дивлячись у жовте обличчя, почувала в цій людині ворога без жалю, з серцем, сповненим панського презирства до людей. Вона мало бачила таких людей і майже забула, що вони є.

«Он кого потривожили!» — думала вона.

— Вас, пане Андрію Онисимовичу Находка, незаконно-народжений, я арештую!

— За що? — спокійно спитав хохол.

— Це я вам потім скажу! — із злою чемністю відповів офіцер. І, звертаючись до Власової, спитав.

— Ти письменна?

— Ні! — відповів Павло.

— Я не тебе питаю! — суворо сказав офіцер і знову спитав: — Стара, — відповідай!

Мати, мимоволі піддаючись почуттю ненависті до цієї людини, раптом, немов стрибнувши в холодну воду, охоплена тремтінням, випросталася, шрам її побагровів, і брова низько опустилася.

— Ви не кричіть! — заговорила вона, простягаючи до нього руку.— Ви ще молодий, ви горя не знаєте...

— Заспокойтеся, мамо! — спинив її Павло.

— Зажди, Павле! — крикнула мати, пориваючись до стола.— Нащо ви людей хапаєте?

— Це не ваше діло,— мовчати! — крикнув офіцер, встаючи.— Введіть арештованого Весовщикова!

І почав читати якийсь папір, піднісши його до обличчя.

Ввели Миколу.

— Шапку скинути! — крикнув офіцер, урвавши читання.

Рибін підійшов до Власової і, штовхнувши її плечем, тихенько сказав:

— Не гарячкуй, мати.

— Як же я скину шапку, коли мене за руки держать?— спитав Микола, заглушаючи читання протоколу.

Офіцер кинув папір на стіл.

— Підписати!

Мати дивилась, як підписують протокол, її збудження згасло, серце стиснулось, на очі навернулися сльози образи, безсилля. Цими сльозами вона плакала двадцять років свого заміжжя, але останні роки майже забула їхній їдкий смак; офіцер подивився на неї і, гидливо скрививши обличчя, зауважив:

— Ви передчасно рюмсаєте, добродійко! Глядіть, вам не стане сліз потім!

Знову запалюючись злістю, вона сказала:

— У матері на все сліз стане, на все! Коли у вас є мати — вона це знає, так!

Офіцер квапливо склав папери в новенький портфель з блискучим замком.

— Марш! — скомандував він.

— До побачення, Андрію, до побачення, Миколо! — тепло й тихо говорив Павло, потискуючи товаришам руки.

— Саме так — до побачення! — усміхаючись, повторив офіцер.

Весовщикова важко сопив. Його товста шия налилася кров'ю, очі блискали жорстокою люттю. Хохол яснів усмішками, кивав головою і щось казав матері, вона хрестила його й теж казала:

— Бог бачить, чия правда...

Нарешті юрба людей у сірих шинелях вивалилася в сідни і, побрязкотівши шпорами, зникла. Останній вийшов

Рибін, він оглянув Павла пильним поглядом темних очей, вадумливо сказав:

— Н-ну, — прощавайте!

І, покашлюючи в бороду, неквапливо вийшов у сні. Заклавши руки за спину, Павло поволі ходив по кімнаті, переступаючи через книжки та білизну, що валялася на підлозі, і говорив похмуро:

— Бачиш, — як це робиться?

Здивовано озираючи все розкидане в кімнаті, мати тужливо прошепотіла:

— Навіщо Микола грубіянив йому?..

— Злякався, мабуть, — тихо сказав Павло.

— Прийшли, схопили, повели, — бурмотіла мати, розводячи руками.

Син лишився вдома, серце її стало битися спокійніше, а думка стояла нерухомо перед фактом і не могла збагнути його.

— Глузує цей жовтий, загрожувє...

— Добре, мати! — раптом рішуче сказав Павло. — Давай, приборемо все оце...

Він сказав їй «мати» і «ти», як говорив тільки тоді, коли ставав ближчий до неї. Вона підступила до нього, заглянула йому в обличчя й тихенько спитала:

— Образили тебе?

— Так! — відповів він. — Це важко. Краще б з ними...

Йй здалося, що в нього на очах сльози, і, бажаючи втішити, невиразно відчуваючи його біль, вона зітхнула і сказала:

— Зажди, — візьмуть і тебе!..

— Візьмуть! — озвався він.

Помовчавши, мати журливо зауважила:

— Який-бо ти, Пашо, суворий! Хоч би ти коли-небудь втішив мене! — А то — я скажу страшне, а ти ще страшніше.

Він глянув на неї, підійшов і тихо промовив:

— Не вмю я, мамо! Треба тобі звикнути до цього.

Вона зітхнула і, помовчавши, заговорила, стримуючи тремтіння страху:

— А може, вони мучать людей? Шматують тіло, ламають кісточки? Як подумаю я про це, — Пашо, любий, страшно!...

— Вони душу ламають... Це болючіше — коли душу брудними руками...

XI

Другого дня стало відомо, що арештовано Букіна, Самойлова та ще п'ятьох. Увечері забігав Федя Мазін — у нього теж був обшук, і, задоволений з цього, він почував себе героєм.

— Боявся, Федю? — спитала мати.

Він зблід, обличчя його загострилося, ніздрі здригнулись.

— Боявся, що вдарить офіцер! Він — чорнобородий, товстий, пальці в нього в шерсті, а на носі — чорні окуляри, наче — безокий. Кричав, тупотів ногами! У тюрмі згною, каже! А мене ніколи не били, ні батько, ні мати, я — один син, вони мене любили.

Він заплющив на мить очі, стиснув губи, швидким жестом обох рук розкуйовдив волосся на голові і, дивлячись на Павла почервонілими очима, сказав:

— Якщо мене коли-небудь ударять, я весь, як ніж, увіткнуся у людину, — зубами гризтиму, — нехай уже відразу доб'ють!

— Товкий ти, худенький! — вигукнула мати. — Куди тобі битися?

— Буду! — тихо відповів Федя.

Коли він пішов, мати сказала Павлові:

— Цей раніше за всіх зломиться!..

Павло промовчав.

За кілька хвилин двері в кухню тихо розчинилися, звійшов Рибін.

— Здрастуйте! — усміхаючись, мовив він. — От — знову я. Вчора привели, а сьогодні — сам прийшов! — Він міцно потряс руку Павла, взяв матір за плече і спитав:

— Чаю даси?

Павло мовчки розглядав його смагляве, широке обличчя в густій чорній бороді й темні очі. В спокійному погляді світилося щось значуще.

Мати пішла на кухню ставити самовар. Рибін сів, погладив бороду і, поклавши лікті на стіл, оглянув Павла темним поглядом.

— Так от! — сказав він, ніби провадячи далі перервану розмову. — Мені з тобою треба поговорити одверто. Я до тебе довго придивлявся. Живемо ми майже поруч; бачу — народу до тебе ходить багато, а пияцтва й бешкетів нема. Це перше. Коли люди не бешкетують, їх одразу по-

мітно — що таке? От. Я сам очі людям намуляв тим, що живу оstonь.

Мова його лилася важко, але вільно, він гладив бороду чорною рукою й пильно дивився в обличчя Павлові.

— Заговорили про тебе. Мої хазяї звать еретиком — до церкви ти не ходиш. Я теж не ходжу. Потім з'явилися листки оті. Це ти їх придумав?

— Я! — відповів Павло.

— Ну, вже й ти! — тривожно вигукнула мати, виглядаючи з кухні.— Не сам ти!

Павло усміхнувся. Рибін теж.

— Так! — сказав він.

Мати гучно потягла носом повітря і вийшла, трохи ображена тим, що вони не звернули уваги на її слова.

— Листки — це добре придумано. Вони народ непокоять. Дев'ятнадцять було?

— Так! — відповів Павло.

— Значить — усі я читав! Так. Є в них незрозуміле, є зайве, — та, коли людина багато говорить, їй слів з десять і марно сказати доводиться.

Рибін усміхнувся, зуби в нього були білі й міцні.

— Потім — обшук. Це мене прихилило найбільше. І ти, і хохол, і Микола — всі ви виявилися...

Не знаходячи потрібного слова, він замовк, глянув у вікно, достукав пальцем по столу.

— Виявили рішення ваше. Мовляв, ти, ваше благородіє, роби своє діло, а ми робитимемо — своє. Хохол теж хороший хлопець. Часом слухаю я, як він на фабриці говорить, і думаю — цього не змінеш, його тільки смерть здолає. Жилавий чоловік! Ти мені, Павле, віриш?

— Вірю! — сказав Павло, кивнувши головою.

— От. Дивись — мені сорок літ, я удвоє старший за тебе, у двадцять раз більше бачив. У солдатах три роки з гаком служив, жонатий був двічі, одна вмерла, другу покинув. На Кавказі був, духоборців знаю. Вони, брат, життя не здолають, ні!

Мати жадібно слухала його міцну мову; було приємно бачити, що до сина прийшов літній чоловік і говорить з ним, наче сповідається. Але їй здавалося, що Павло поводить ся занадто сухо з гостем, і, щоб пом'якшити його ставлення, вона спитала Рибіна:

— Може, їсти хочеш, Михайле Івановичу?

— Дякую, мати! Я повечеряв. Так от, Павле, ти, значить, думаєш, що життя йде незаконно?

Павло встав і почав ходити по кімнаті, закривши руки за спину.

— Воно правильно йде! — казав він. — Ось воно привело вас до мене з відкритою душею. Нас, хто все життя працює, воно єднає потроху; прийде час — з'єднає всіх! Несправедливо, тяжко побудоване воно для нас, але само ж і розкриває нам очі на свій гіркий зміст, само показує людині, як прискорити його хід.

— Правда! — перебив його Рибін. — Людину треба обновити. Коли замиршавіє, — поведи її до лазні, — вимий, надінь чисту одежу — видужає! Так! А як же зсередини очистити людину? От!

Павло заговорив палко й гостро про начальство, про фабрику, про те, як за кордоном робітники обстоюють свої права. Рибін часом стукав пальцем по столу, наче ставлячи крапку. Не раз він вигукував:

— Так!

І раз, засміявшись, тихо сказав:

— Е-ех, молодий ти! Мало знаєш людей!

Тоді Павло, спинившись проти нього, серйозно зауважив:

— Не будемо говорити про старість і про молодість! Подивимося краще, чиї думки вірніші.

— Значить, по-твоему, і богом обдурили нас? Так. Я теж думаю, що релігія наша — фальшива.

Тут втрутилася мати. Коли син говорив про бога та про все, що вона зв'язувала із своєю вірою в нього, що було дороге й святе для неї, вона завжди намагалася зустріти його очі; їй хотілося мовчки попросити сина, щоб він не дряпав їй серце гострими й різкими словами невіри. Але за невірою його їй відчувалася віра, і це заспокоювало її.

«Де вже мені зрозуміти його думки?» — думала вона.

Їй здавалося, що Рибіну, літній людині, теж неприємно й прикро слухати мову Павла. Та коли Рибін спокійно поставив Павлові своє запитання, вона не втерпіла й коротко, але твердо сказала:

— Про господа — ви б обережніше! Ви — як хочете! — Перевівши дух, вона з силою, ще більшою, говорила далі: — А мені, старій, спертися буде ні на що в тузі моїй, коли ви господа бога в мене відберете!

Очі її налилися слізьми. Вона мила посуд, і пальці в неї тремтіли.

— Ви нас не зрозуміли, мамо! — тихо й ласкаво сказав Павло.

— Ти вибач, мати! — повільно й густо додав Рибін і, усміхаючись, подивився на Павла.— Забув я, що стара ти для того, щоб тобі бородавки зрізувати...

— Я казав,— вів далі Павло,— не про того доброго й милостивого бога, в якого ви віруєте, а про того, яким попи погрожують нам, як палицею,— про бога, ім'ям якого хочуть примусити всіх людей підкоритися злій волі небагатьох...

— Ось так, саме так! — вигукнув Рибін, стукнувши пальцями по столу.— Вони й бога підмінили нам, вони все, що в руках їхніх, проти нас повертають! Ти пам'ятай, мати, бог створив людину по образу й подоби своїй,— значить, він подібний до людини, коли людина до нього подібна! А ми — не до бога подібні, а до диких звірів. У церкві нам страшило показують... Перемінити бога треба, мати, очистити його! У фальш і брехню одягли його, спотворили обличчя йому, щоб душі нам убити!..

Він говорив тихо, але кожне слово його мови падало на голову матері важким, приголомшливим ударом. І його обличчя, в чорній рамі бороди, велике, траурне, лякало її. Темний блиск очей був нестерпний, він будив щемливий страх у серці.

— Ні, я краще піду! — сказала вона, заперечливо хитаючи головою.— Слухати це — мені несила!

І швидко вийшла в кухню, а вслід їй чулися слова Рибіна:

— От, Павле! Не в голові, а в серці — початок! Це таке місце в душі людській, на якому нічого іншого не виросте...

— Тільки розум визволить людину! — твердо сказав Павло.

— Розум сили не дає! — заперечував Рибін голосно і наполегливо.— Серце дає силу,— а не голова, от!

Мати роздяглася й лягла в постіль, не помолвившись. Їй було холодно, неприємно. І Рибін, який спочатку здався їй таким солідним, розумним, тепер викликав у неї почуття ворожості.

«Єретик! Баламут! — думала вона, слухаючи його голос.— Теж,— прийшов,— треба було!»

А він говорив упевнено й спокійно:

— Святе місце не повинно бути порожнє. Там, де бог живе,— місце наболіле. Коли випадає він з душі,— рана

буде в ній — от! Треба, Павле, віру нову придумати... треба створити бога — друга людям!

— От — був Христос! — вигукнув Павло.

— Христос був не твердий духом. Пронеси, каже, повз мене чашу. Кесаря визнавав. Бог не може визнавати влади людської над людьми, він — уся влада! Він душі своєї не ділить: це — боже, це — людське... А він — торгівлю визнавав, шлюб визнавав. І смоковницю прокляв неправильно, — хіба з власної волі не родила вона? Душа теж не з своєї волі на добро неплідна, — хіба сам я посіяв злону в ній? От!

У кімнаті безперервно звучали два голоси, обіймаючись і борючись один з одним у збудженій грі. Ходив Павло, рипіла підлога під його ногами. Коли він говорив, усі звуки тонули в його мові, а коли спокійно й поволі лився важкий голос Рибіна, — було чути стукотіння маятника й тихе тріщання морозу, що обмацував стіни будинку гострими кігтями.

— Скажу тобі по-своєму, по-кочегарськи, бог — подібний до вогню! Так! Живе він у серці. Сказано: бог — слово, а слово — дух...

— Розум! — наполегливо сказав Павло.

— Так! Значить — бог у серці і в розумі, а — не в церкві! Церква — могила бога...

Мати заснула й не чула, коли пішов Рибін.

Але він став приходити часто, і, якщо в Павла був хто-небудь з товаришів, Рибін сідав у куток і мовчав, тільки зрідка кажучи:

— От. Так!

А одного разу, дивлячись на всіх з кутка темним поглядом, він похмуро сказав:

— Треба говорити про те, що є, а що буде — нам невідомо, — от! Коли народ визволиться, він сам побачить, як краще. Забагато йому в голову вбивали, чого він не хотів зовсім, — годі! Нехай сам зміркує. Може, він захоче все відкинути, — все життя і всі науки, може, він побачить, що все проти нього спрямоване, — як-от, приміром, бог церковний. Ви тільки передайте йому всі книги до рук, а вже він сам відповість, — от!

Але якщо Павло був сам, вони зараз-таки починали нескінченну, але завжди спокійну суперечку, і мати, три-можливо слухаючи їхню мову, стежила за ними, намагаючись зрозуміти — що вони говорять? Часом їй здавалося, що широкоплечий, чорнобородий чоловік та її син, струн-

кий, міцний,— обидва посліпли. Вони тикаються з боку в бік, шукаючи виходу, хапаються за все дужими, але сліпими руками, трясуть, пересовують з місця на місце, звалюють на підлогу і топчуть те, що впало, ногами. Зачіпають усе, обмацують кожне й відкидають від себе, не втрачаючи віри й надії...

Вони привчили її чути слова, страшні своєю прямою й сміливістю, але ці слова вже не били її з тією силою, як першого разу,— вона навчилася відштовхувати їх. І часом за словами, що заперечували бога, вона почувала міцну віру в нього-таки. Тоді вона усміхалася тихою, всепрощаючою усмішкою. І хоча Рибін не подобався їй, але вже не викликав ворожості.

Раз на тиждень вона носила в тюрму білизну й кпижки для хохла, якому їй дали побачення з ним, і, прийшовши додому, вона зворушено розповідала:

— Він і там — як дома. З усіма — ласкавий, усі з ним жартують. Трудно йому, важко, а — показати не хоче...

— Так і треба! — зауважив Рибін.— Ми всі в горі, як у шкурі,— горем дихаємо, в горі вдягаємося. Хвалитися тут нічим. Не в усіх замазано очі, деякі самі їх заплющують,— от! А коли дурний — терпи!...

XII

Сірий, маленький будинок Власових дедалі більше привертав увагу слобідки. В цій увазі було багато підозріливої обережності й неусвідомленої ворожості, але зароджувалася й довірлива цікавість. Іноді приходив якийсь чоловік і, обережно озираючись, казав Павлові:

— Ну-бо, брате, ти тут книжки читаєш, закони, значить, тобі відомі. Так от, поясни ти...

І розказував Павлові про якусь несправедливість поліції чи адміністрації фабрики. В складних випадках Павло давав чоловікові записку в місто до знайомого адвоката, а коли міг — пояснював справу сам.

Поволі в людей виникала пошана до молодого, серйозного хлопця, який про все говорив просто й сміливо, дивлячись на все та слухаючи все з увагою, що вперто копалася в плутанині кожного окремого випадку й завжди, скрізь знаходила якусь спільну, нескінченну нитку, що тисячами міцних петель зв'язувала людей.

Особливо виріс Павло в очах людей після історії з «болотяною копійкою».

За фабрикою, майже оточивши її гнилим кільцем, тяглося широке болото, поросле ялиником та березою. Влітку воно дихало густими, жовтими випарами, і на слобідку з нього летіли хмари комарів, сіючи пропасниці. Болото належало фабриці, і новий директор бажаючи мати з нього користь, надумав осушити його, а до речі, вибрати торф. Доводячи робітникам, що це оздоровить місцевість і поліпшить умови життя для всіх, директор розпорядився вираховувати з їхнього заробітку по копійці з карбованця на осушення болота.

Робітники захвилювалися. Особливо образило їх те, що службовців не було серед платників нового податку.

Павло був хворий у суботу, коли вивісили оголошення директора про збирання копійки: він не працював і не знав нічого про це. Другого дня, після обідні, до нього прийшов благовидний дідок, ливарник Сизов, високий і злий слюсар Махотін й розказали йому про рішення директора.

— Зібралися ми, старші,— поважно говорив Сизов,— поговорили про це, і ось послали нас товариші до тебе спитати,— бо ти в нас людина знаюча,— чи є такий закон, щоб директорові нашою копійкою з комарами воювати?

— Зметикуй! — сказав Махотін, блискаючи вузькими очима.— Чотири роки тому вони, шахраї, на лазню збирали. Три тисячі вісімсот було зібрано. Де вони? Лазні — нема!

Павло пояснив несправедливість податку та явну вигоду цієї витівки для фабрики; обидва вони, нахмурившись, пішли. Провівши їх, мати сказала, усміхаючись:

— От, Пашо, і старі почали до тебе по розум ходити.

Не відповідаючи, заклопотаний Павло сів до стола й почав щось писати. За кілька хвилин він сказав їй:

— Я тебе прошу: поїдь до міста, віддай цю записку...

— Це небезпечно? — спитала вона.

— Так. Там друкують для нас газету. Треба, щоб історія з копійкою потрапила в номер...

— Ну-ну! — озвалася вона.— Я зараз...

Це було перше доручення, яке дав їй син. Вона зраділа, що він одверто сказав їй, у чому справа.

— Це я розумію, Пашо! — говорила вона, одягаю-

чись.— Це вже вони грабують! Як чоловіка того звать,— Ёгор Іванович?

Вона повернулася пізно ввечері, стомлена, але задоволена.

— Сашеньку бачила! — говорила вона синові.— Кляняється тобі. А цей Ёгор Іванович простий такий, жар-тівник! Смішно говорити.

— Я радий, що вони тобі подобаються,— тихо сказав Павло.

— Прості люди, Пашо! Добре, коли люди прості! І всі поважають тебе...

У понеділок Павло знову не пішов на роботу, в нього боліла голова. Але в обід прибіг Федя Мазін, схвильований, щасливий, і, задихаючись від втоми, сказав:

— Ходімо! Вся фабрика заворушилася. По тебе послали. Сизов і Махотін кажуть, що краще за всіх можеш пояснити. Що робиться!

Павло мовчки почав одягатися.

— Жінки позбігалися — верещать!

— Я теж піду! — заявила мати.— Що вони там затіяли? Я піду!

— Иди! — сказав Павло.

Вулицею йшли швидко й мовчки. Мати задихалася від хвилювання й відчувала — насувається щось важливе. Біля воріт фабрики стояв натовп жінок, галасливо лаючись. Коли вони втрюх протиснулися в двір, то зразу потрапили в густу, чорну, схвильовано-гомінку масу. Мати бачила, що всі голови були повернуті в один бік, до стіни ковальського цеху, де на купі старого заліза й на тлі червоної цегли стояли, розмахуючи руками, Сизов, Махотін, В'ялов і ще чоловік з п'ять літніх, впливових робітників.

— Власов іде! — крикнув хтось.

— Власов? Давай його сюди...

— Тихше! — кричали одразу в кількох місцях.

І десь близько чути було рівний голос Рибіна:

— Не за копійку треба стояти, а — за справедливість,— от! Дорога нам не копійка наша,— вона не кругліша за інші, а вона — важча,— в ній крові людської більше, ніж у директоровому карбованці,— от! І не копійкою дорожимо,— кров'ю, правдою — от!

Слова його падали на натовп і викрешували гарячі вивуки:

— Правда, Рибін!

— Правильно, кочегар!

— Власов прийшов!

Заглушуючи важку метушню машин, тяжкі зітхання пари й шарудіння проводів, голоси зливалися в шумний вихор. Звідусіль квапливо бігли люди, розмахуючи руками, розпалюючи одне одного гарячими, колючими словами. Роздратування, що завжди дрімотно таїлося в стомлених грудях, прокидалося, вимагало виходу, тріумфуючи, літало в повітрі, чимраз ширше розпростуючи темні крила, все міцніше охоплюючи людей, тягнучи їх за собою, зіштовхуючи одне з одним, перероджуючись на вогненну лютю. Над натовпом гойдалася хмара кіптяви й пилюки, облиті потом обличчя палали, шкіра щік плакала чорними слізьми. На темних обличчях виблискували очі, блищали зуби.

Там, де стояв Сизов і Махотін, з'явився Павло й пролунав його вигук:

— Товариші!

Мати бачила, що лице його зблідло й губи тремтять; вона мимоволі рушила вперед, розштовхуючи натовп. Йй говорили роздратовано:

— Куди лізеш?

Штовхали її. Але це не спинило матір; розштовхуючи людей плечима й ліктями, вона поволі протискувалася все ближче до сина, скоряючися бажанню стати поруч нього.

А Павло, викинувши з грудей слово, в яке він звик вкладати глибокий і важливий зміст, відчув, що горло йому стиснула спазма бойової радості; охопило бажання кинути людям своє серце, запалене вогнем мрії про правду.

— Товариші! — повторив він, черпаючи в цьому слові захват і силу. — Ми — ті люди, які будують церкви й фабрики, кують кайдани й гроші, ми — та жива сила, що годує й забавляє всіх од пелюшок до домовини...

— От! — вигукнув Рибін.

— Ми завжди і скрізь — перші в роботі й на останньому місці в житті. Хто дбає про нас? Хто хоче нам добра? Хто вважає нас за людей? Ніхто!

— Ніхто! — озвався, наче луна, чийсь голос.

Павло, опановуючи себе, почав говорити простіше, спокійніше; натовп поволі посувався до нього, складаючись у темне, тисячоголове тіло. Він дивився йому в обличчя сотнями уважних очей, всмоктував його слова.

— Ми не доб'ємося кращої долі, поки не відчуємо се-

бе товаришами, сім'єю друзів, міцно зв'язаних одним бажанням — бажанням боротися за наші права.

— Говори про діло! — грубо закричали десь поряд з матір'ю.

— Не заважай! — неголосно пролунало два вигуки в різних місцях.

Закоптілі обличчя хмурилися недовірливо, понуро, десятки очей дивилися в обличчя Павла серйозно, вдумливо.

— Соціаліст, а — не дурень! — зауважив хтось.

— Ух! Сміливо говорить! — штовхнувши матір у плече, сказав високий одноокий робітник.

— Пора, товариші, зрозуміти, що ніхто, крім нас самих, не допоможе нам! Один за всіх, усі за одного — ось наш закон, якщо ми хочемо перемогти ворога!

— До діла говорить, хлопці! — вигукнув Махотін.

І, широко змахнувши рукою, він потряс у повітрі кулаком.

— Треба викликати директора! — говорив далі Павло.

По натовпу наче вихором ударило. Він заколивався, і десятки голосів одразу крикнули:

— Директора сюди!

— Депутатів послати по нього!

Мати проштовхалася вперед і дивилась на сина знизу вгору, сповнена гордості: Павло стояв серед старих, поважних робітників, усі його слухали й згоджувалися з ним. Йй подобалося, що він не злоститься, не лається, як інші.

Наче град на залізо, сипалися уривчасті вигуки, лайка, злі слова. Павло дивився на людей згори й шукав серед них чогось широко розкритими очима.

— Депутатів!

— Сизова!

— Власова!

— Рибіна! У нього зуби страшні!

Раптом у натовпі почулися неголосні вигуки:

— Сам іде!..

— Директор!..

Натовп розступився, даючи дорогу високому чоловікові з гострою борідкою й довгим обличчям.

— Дозвольте! — говорив він, відсторонюючи робітників з своєї дороги коротким жестом руки, але не торкаючись їх. Очі в нього були примружені, і поглядом досвідченого володаря людей він допитливо обмацував обличчя робітників. Перед ним здіймали шапки, вклонялися

йому, — він ішов, не відповідаючи на поклони, і сів у натовпі тишу, збентеження, ніякові усмішки й неголосні вигуки, в яких уже чути було каєття дітей, котрі усвідомлюють, що вони нарobili шкоди.

Ось він пройшов повз матір, пробігши по її обличчю суворими очима, спинився перед купою заліза. Хтось згори подав йому руку, — він не взяв її, вільно, дужим рухом тіла виліз нагору, став попереду Павла та Сизова й спитав:

— Це — що за збіговисько? Чому кинули роботу?

Кілька секунд було тихо. Голови людей похитувалися, наче колосся. Сизов, махнувши в повітрі картузом, низав плечима й понурив голову.

— Я питаю! — крикнув директор.

Павло став поруч нього і голосно сказав, показуючи на Сизова та Рибіна:

— Нас трьох уповноважили товариші поставити вимогу, щоб ви скасували своє розпорядження про відрахування копійки...

— Чому? — спитав директор, не глянувши на Павла.

— Ми не вважаємо справедливим такий податок на нас! — голосно сказав Павло.

— Ви що ж, у моему намірі осушити болото вбачаєте тільки бажання експлуатувати робітників, а не піклування про поліпшення їхнього побуту? Так?

— Так! — відповів Павло.

— І ви теж? — спитав директор Рибіна.

— Усі однаково! — відповів Рибін.

— А ви, шановний? — звернувся директор до Сизова.

— Та й я теж попрошу: ви вже залишіть копійчку ту нам!

І, знов нахиливши голову, Сизов провинно усміхнувся.

Директор повільно обвів очима натовп, низав плечима. Потім допитливо оглянув Павла й сказав йому:

— Ви здаєтесь досить інтелігентною людиною — не вже ж і ви не розумієте корисності цього заходу?

Павло голосно відповів:

— Якщо фабрика осушить болото своїм коштом — це всі зрозуміють!

— Фабрика не вдається до філантропії! — сухо зауважив директор. — Я наказую всім негайно стати до роботи!

І він почав спускатися вниз, обережно мацаючи ногою залізо й не дивлячись ні на кого.

У натовпі залунав незадоволений гомін.

— Що? — спитав директор, зупинившись.

Усі замовкли, тільки звідкись здаля пролунав самотній голос:

— Працюй сам!..

— Коли через п'ятнадцять хвилин ви не почнете працювати — я накажу записати всім штраф! — сухо й різно відповів директор.

Він знову пішов крізь натовп, але тепер позад нього наростало глухе ремствування, і що далі відходила його постать, то вище здіймалися крики:

— Говори з ним!

— От тобі й права! Ех ти, доленько...

Зверталися до Павла, кричали йому:

— Гей, законнику, що робити тепер?

— Говорив ти, говорив, а він прийшов — усе стер!

— Ану, Власов, як бути?

Коли крики стали настирливіші, Павло сказав:

— Я пропоную, товариші, кинути роботу, доки він не відмовиться від копійки...

Збуджено застрибали слова:

— Знайшов дурнів!

— Страйк?

— За копійку?

— А хіба що? Ну, й страйк!

— Усіх за це — в потилицю...

— А хто працюватиме?

— Знайдуться!

— Іуди?

ХІІІ

Павло зійшов вниз і став поруч з матір'ю.

Усі кругом загули, сперечаючись одне з одним, хвилюючись, скрикуючи:

— Не налаждаєш страйку! — сказав Рибін, підходячи до Павла. — Хоч і жадібний народ, а боягузливий. Сотні во три стане на твій бік, не більше. Отакої купи гною на одні вила не візьмеш...

Павло мовчав. Перед ним коливалося величезне, чорне обличчя натовпу й вимогливо дивилося йому в вічі. Серце стукотіло тривожно. Власову здавалося, що його слова зникли безслідно в людях, наче рідкі краплини дощу, що впали на землю, виснажену довгою посухою.

Він пішов додому сумний, втомлений. Позад нього йшли мати і Сизов, а поруч ступав Рибін та гув на вухо:

— Ти добре говориш, та — не до серця, — от! Треба в серце, в саму глибину іскру кинути. Не візьмеш людей розумом, не до ноги взуття — тонке, вузьке!

Сизов казав матері:

— Пора нам, старим, на цвинтар, Нилівно! Починається новий народ. Як ми жили? Навколішках плазували та все до землі кланялися. А тепер люди, — чи то опам'яталися, чи то — ще гірше помиляються, ну — не схожі на нас. Ось вона, молодь, розмовляє з директором, як з рівним... отожд! До побачення, Павле Михайлів, — добре ти, брате, за людей стоїш! Дай боже тобі, — може, знайдеш ходивихи, — дай боже!

Він пішов.

— Так, умиряйте собі! — бурмотів Рибін. — Ви вже й тепер не люди, а — замазка, вами щілини замазувати. Бачив ти, Павле, хто кричав, щоб тебе в депутати? Ті, хто каже, що ти соціаліст, баламут, — от! — вони! Мовляв, проженуть його — туди йому й дорога.

— Вони по-своєму праві! — сказав Павло.

— І вовки праві, коли товариша шматують...

Обличчя в Рибіна було похмуре, голос незвичайно здригався.

— Не повірять люди голому слову, — страждати треба, в крові обмити слово...

Цілий день Павло ходив похмурий, стомлений, дивно занепокоєний, очі в нього горіли й немов шукали чогось. Мати, помітивши це, обережно спитала:

— Ти чого, Пашо, га?

— Голова болить, — задумливо сказав він.

— То ляж, — а я лікаря покличу...

Він глянув на неї й поквапливо відповів:

— Ні, не треба!

І раптом тихо заговорив:

— Молодий, слабосилий я, — от що! Не повірили мені, не пішли за моєю правдою — значить, — не вмів я сказати її!.. Недобре мені, — прикро за себе!

Вона, дивлячись у його похмуре обличчя й бажаючи втішити, тихенько сказала:

— Ти — подожди! Сьогодні не зрозуміли — завтра зрозуміють...

— Повинні зрозуміти! — вигукнув він.

— Адже ж навіть я ось бачу твою правду...

Павло підійшов до неї.

— Ти, мати,— хороша людина...

І одвернувся від неї. Вона, здригнувшись, як обпалена тихими словами, приклала руку до серця й пішла, обережно несучи його ласку.

Вночі, коли вона спала, а він, лежачи в постелі, читав книжку, з'явилися жандарми й сердито почали нишпорити скрізь на подвір'ї, на горищі. Жовтолиций офіцер тримався так само, як першого разу,— образливо, глузливо, знаходячи втіху в знущаннях, намагаючись зачепити за серце. Мати сиділа в кутку і мовчала, не відриваючи очей від сина. Він намагався не виявляти свого хвилювання, та коли офіцер сміявся, в нього дивно ворушилися пальці, і вона почувала, що йому важко не відповідати жандармові, важко терпіти його жарти. Тепер їй не було так страшно, як при першому обшуці, вона почувала більше ненависті до цих сірих нічних гостей зі шпорами на ногах, і ненависть поглинала тривогу.

Павло встиг шепнути їй:

— Мене візьмуть...

Вона, нахиливши голову, тихенько відповіла:

— Розумію...

Вона розуміла — його посадять у тюрму за те, що він говорив сьогодні робітникам. Але з тим, що він говорив, згоджувалися всі, і всі повинні заступитися за нього, значить — довго тримати його не будуть...

Їй хотілося обняти його, заплакати, але поруч стояв офіцер і, примруживши очі, дивився на неї. Губи в нього здригалися, вуса ворушилися — Власовій здавалося, що ця людина чекає її сліз, скарг і прохань. Зібравши всі сили, стараючись говорити менше, вона стиснула синову руку і, затримуючи подих, повільно, тихо сказала:

— До побачення, Пашо. Все взяв, що треба?

— Усе. Не журися...

— Христос з тобою...

Коли його повели, вона сіла на лаву і, заплющивши очі, тихо заголосила. Спираючись спиною об стіну, як, бувало, робив її чоловік, туго зв'язана журбою і прикрою свідомістю свого безсилля, вона, закинувши голову, голосила довго й однотонно, виливаючи в цих звуках біль пораненого серця. А перед нею нерухомою плямою стояло жовте обличчя з рідкими вусами, і примружені очі дивилися з задоволенням. У грудях її чорним клубком звивалася

лють і злоба на людей, які забирають у матері сина за те, що син шукає правди.

Було холодно, в шибки стукав дощ, здавалося, що в темряві, навколо будинку ходять, підстерігаючи, сірі постаті з широкими червоними обличчями без очей, з довгими руками. Ходять і ледве чутно дзенькають шпорами.

«Узяли б і мене», — думала вона.

Провив гудок, скликаючи людей на роботу. Сьогодні він вив глухо, низько й невпевнено. Відчинилися двері, ввійшов Рибін. Він став перед матір'ю і, стираючи долоною краплі дощу з бороди, спитав:

— Повели?

— Повели, кляті! — зітхнувши, відповіла вона.

— Таке діло! — сказав Рибін, усміхнувшись. — І мене — потрусили, помацали, отак. Вилаяли... Ну — не скривдили, проте. Повели, значить, Павла! Директор моргнув, жандарм кивнув, і — нема людини! Вони дружно живуть... Одні народ доять, а другі — за роги держать...

— Вам би заступитися за Павла! — вигукнула мати, встаючи. — Адже ж він заради всіх пішов.

— Кому заступитися? — спитав Рибін.

— Усім!

— Ач — ти! Ні, цього не буде.

Усміхаючись, він вийшов своєю важкою ходою, збільшивши горе матері суворою безнадійністю своїх слів.

«А що, як — битимуть, мордуватимуть?»

Вона уявила собі синове тіло побите, пошматоване, в крові, і страх холодною брилою лягав на груди, душив її. Очам було боляче.

Вона не топила печі, не варила собі обідати й не пила чаю, тільки пізно ввечері з'їла шматок хліба. І коли лягала спати — їй думалося, що ніколи ще життя її не було таке самотнє, голе. За останні роки вона звикла жити в постійному очікуванні чогось важливого, доброго. Навколо неї гомінливо й бадьоро крутилася молодь, і завжди перед нею стояло серйозне обличчя сина, творця цього тривожного, але хорошого життя. А от нема його, і — нічого нема.

XIV

Повільно минув день, безсонна ніч та ще повільніше другий день. Вона ждала когось, але ніхто не приходив. Настав вечір. І — ніч. Зітхав і шурхотів по стіні холодний

дощ, у димарі гуло, під підлогою вовтузилось щось. З даху капала вода, і сумовитий звук її падіння химерно зливався із стуканням годинника. Здавалося, весь будинок тихо гойдається, і все навколо було непотрібне, все змертвіло в тузі...

У вікно тихо стукнули,— раз, другий... Вона звикла до таких стукотів, вони не лякали її, але тепер здригнулася від радісного уколу в серце. Невиразна надія хутко підвела її на ноги. Накинувши на плечі хустку, вона відчинила двері...

Увійшов Самойлов, а за ним іще якийсь чоловік, з обличчям, закритим коміром пальта, в насунутій на брови шапці.

— Збудили ми вас? — не вітаючись, спитав Самойлов, незвичайно заклопотаний і похмурий.

— Не спала я! — відповіла вона і мовчки, очікуючим поглядом втупилася в них.

Супутник Самойлова, важко й хрипко зітхаючи, скинув шапку і, простягнувши матері широку руку з короткими пальцями, сказав їй по-дружньому, як давній знайомий:

— Здрастуйте, матусю! Не впізнали?

— Це ви? — вигукнула Власова, раптом чомусь радіючи.— Єгор Іванович?

— Аз єсмь! — відповів він, нахилиючи свою велику голову з довгим, як у дяка, волоссям. Його повне обличчя добродушно всміхалося, маленькі сірі оченята дивилися в обличчя матері ласкаво й ясно. Він скидався на самовар,— такий же круглий, низенький, з товстою шиєю й короткими руками. Обличчя лисніло й блищало, дихав він шумно, і в грудях весь час щось булькало, хрипіло...

— Зайдіть у кімнату, я зараз одягнуся! — сказала мати.

— У нас до вас справа є! — заклопотано мовив Самойлов, спідлоба глянувши на неї.

Єгор Іванович пройшов у кімнату й звідти говорив:

— Сьогодні ранком, люба матусю, з тюрми вийшов відомий вам Микола Іванович...

— Хіба він там? — спитала мати.

— Два місяці й одинадцять днів. Бачив там хохла — він кланяється вам, і Павла, який — теж кланяється, просить вас не турбуватися й сказати вам, що на його шляху за місце відпочинку людині завжди править тюрма — так уже заведено дбайливим нашим начальством. Далі,

'матусю, я почну про справу. Ви знаєте, скільки люду схопили тут учора?

— Ні! А хіба — крім Папі? — вигукнула мати.

— Він — сорок дев'ятий! — перебив її Єгор Іванович спокійно. — І треба сподіватися, що начальство забере ще чоловік із десять! Ось цього пана теж...

— Так, і мене! — похмуро сказав Самойлов.

Власова відчула, що їй стало легше дихати...

«Не один він там!» — майнуло у неї в голові.

Одягнувшись, вона ввійшла до кімнати й бадьоро усміхнулася гостеві.

— Напевне, довго не триматимуть, коли так багато забрали...

— Правильно! — сказав Єгор Іванович. — А якщо ми примудримося зіпсувати їм цю обідню, то вони й зовсім у дурні пошиються. Справа стоїть так: коли ми тепер перестанемо доставляти на фабрику наші книжечки, жандармчики вхопляться за це сумне явище й обернуть його проти Павла со товариші, іже з ним ввергнуті в узилище.

— Як же це? — тривожно крикнула мати.

— А дуже просто! — лагідно сказав Єгор Іванович. — Часом і жандарми міркують правильно. Ви подумайте: був Павло — були книжки й папірці, нема Павла — нема ні книжок, ні папірців! Значить, це він сіяв книжечки, ага-а? Ну, і почнуть вони їсти всіх, — жандарми люблять так обчиркрити людину, щоб від неї лишилися самі тільки дрібнички!..

— Я розумію, розумію! — тужно сказала мати. — Ох, господи! Як же тепер?

У кухні почувся голос Самойлова:

— Усіх майже виловили, — чорти б їх узяли!.. Тепер нам треба діло далі вести як і досі, не тільки для діла, — а й для порятунку товаришів.

— А робити — нікому! — додав Єгор, усміхаючись. — Література в нас є найкращої якості, — сам робив!.. А як її на фабрику пронести, — сіє невідомо!

— Почали обшукувати всіх на воротах! — сказав Самойлов.

Мати почувала, що від неї чогось хочуть, ждуть, і поквапливо питалася:

— Ну, то що ж? Як же?

Самойлов став на дверях і сказав:

— Ви, Пелагее Нилівно, знайомі з торгівкою Корсуновою...

— Знайома, ну?

— Поговорить з нею, чи не пронесе вона?

Мати заперечливо замахала руками.

— Ой, ні! Баба вона язиката, — ні! Як довідаються, що через мене, — з цього дому, — ні, ні!

І раптом, проїнята несподіваною думкою, вона тихо заговорила:

— Ви мені дайте, дайте — мені! Я вже це влаштую, я сама знайду хід! Я Мар'ю ж і попрошу, хай вона мене за помічницю візьме! Мені хліб їсти треба, працювати треба ж! От я й носитиму туди обіди! Я вже влаштуюсь!

Притиснувши руки до грудей, вона покvapливо запевняла, що зробить усе гаразд, непомітно, і нарешті переможно вигукнула:

— Вони побачать — Павла нема, а рука його навіть з в'язниці досягає, — вони побачать!

Усі троє похвалилися. Ёгор, міцно потираючи руки, усміхався й казав:

— Чудово, матусю! Коли б ви тільки знали, як це чудово! Просто — чарівно.

— Я в тюрму, як у крісло, сяду, коли це вдасться! — потираючи руки, зауважив Самойлов.

— Ви — красуня! — хрипко кричав Ёгор.

Мати всміхнулася, їй було ясно: якщо тепер листки з'являться на фабриці, — начальство повинне буде зрозуміти, що не її син поширює їх, і, почувавши, що вона спроможна виконати завдання, мати вся здригалася з радості.

— Коли підете на побачення до Павла, — говорив Ёгор, — скажіть йому, що в нього хороша мати...

— Я його раніше побачу! — всміхаючись, пообіцяв Самойлов.

— Ви так йому й скажіть — я все, що треба, зроблю! Щоб він знав це!

— А як його не посадять? — спитав Ёгор, показуючи на Самойлова.

— Ну — що ж робити!

Вони обидва зареготали. І вона, зрозумівши свій промах, почала сміятися, тихо й ніяково, трошки лукавлячи.

— За своїм — чуже погано видно! — сказала вона, опустивши очі.

— Це — природно! — вигукнув Ёгор. — А за Павла ви не турбуйтеся, не журіться. З тюрми він ще кращий повернеться. Там спочиваєш і вчишся, а на волі в нашого

брата для того часу нема. Я ось тричі сидів і кожного разу, хоч і з невеликою втіхою, але з безперечною користю для розуму й серця.

— Дихаєте ви важко! — сказала вона, приязно дивлячись в його просте обличчя.

— На це є особливі причини! — відповів він, піднявши палець угору.— Так, значить, вирішено, матусю? Завтра ми вам доставимо матеріалець, і знову закрутиться пилка руйнування віковичної пітьми. Нехай живе вільне слово, і нехай живе серце матері! А поки що — до побачення!

— До побачення! — сказав Самоїлов, міцно потискуючи їй руку.— А я ось своїй матері й натякнути не можу ні на що таке,— еге ж!

— Усі зрозуміють! — сказала Власова, бажаючи зробити йому приємне.

Коли вони пішли, вона замкнула двері і, ставши на коліна посеред кімнати, почала молитися під шум дощу. Молилася без слів, однією великою думою про людей, що їх увів Павло в її життя. Вони ніби проходили між нею й іконами, проходили всі такі прості, дивно близькі одне одному й самотні.

Рано-вранці вона пішла до Мар'ї Корсунової.

Торговка, як завжди засмальцьована й балакуча, зустріла її співчутливо.

— Журишся? — спитала вона, поляскавши матір по плечу жирною рукою.— Кинь! Узяли, повезли, ото лихо! Нічого поганого тут нема. Це колись було — за крадіжки в тюрму садовили, а тепер за правду почали садовити. Павло, може, й не так що сказав, але він за всіх став — і всі його розуміють, не турбуйся! Не всі говорять, а всі знають, хто хороший. Я все збиралася зайти до тебе, та от ніколи. Варю та торгую, а помру, мабуть, жебрачкою. Полюбовники мене обсіли, анафеми. Так і гризуть, так і гризуть, немов таргани хлібину. Наскладаєш карбованців з десять, з'явиться який-небудь еретик — і злиже гроші! Лихе діло — молодницею бути! Погана повинність на землі. Самій жити трудно, а вдвох — нудно!

— А я до тебе в помічниці проситися прийшла! — сказала Власова, перебиваючи її балаканину.

— Це як? — спитала Мар'я і, вислухавши подругу, ствердно кивнула головою.

— Можна! Пам'ятаєш, ти мене, бувало, від чоловіка мого ховала? Ну, тепер я тебе од злиднів сховаю... Тобі всі повинні допомогти, бо твій син за громадське діло про-

падає. Гарний хлопець він у тебе, це всі кажуть, як одна душа, і всі його жаліють. Я скажу — від арештів цих добра начальству не буде, — ти подивись, що на фабриці робиться? Недобре говорять, любя! Вони там, начальники, думають — укусили людину за п'яту, далеко не забіжить! А воно виходить так, що десяток ударили — сотні розгнівалися!

Розмова скінчилася на тому, що другого дня в обід Власова була на фабриці з двома казанами Мар'їного варива, а сама Мар'я пішла торгувати на базар.

XV

Робітники відразу помітили нову торговку. Одні, підходячи до неї, схвально казали:

— За діло взялася, Нилівно?

І одні втішали, доводячи, що Павла скоро випустять, другі тривожили її зажурене серце словами співчуття, треті розлючено лайли директора, жандармів, знаходячи в грудях її відгук. Були люди, що дивилися на неї зловтішно, а табельник Ісай Горбов сказав кризь зуби:

— Якби я був губернатором, я б твого сина — повісив! Не збивай народ з пантелику!

Від цієї злої погрози на неї повіяло мертвим холодом. Вона нічого не відповіла Ісаєві, тільки глянула в його маленьке, всіяне ластовинням обличчя і, зітхнувши, опустила очі в землю.

На фабриці було неспокоїно, робітники збиралися купками, про щось стиха розмовляли між собою, всюди сновигали заклопотані майстри, часом лунала лайка, роздратований сміх.

Два поліцейські провели повз неї Самойлова; він ішов, засунувши одну руку в кишеню, а другою пригладжуючи своє рудувате волосся.

Його проводжав натовп робітників, чоловік із сотню, підганяючи поліцейських лайкою та глузуванням...

— Гуляти пішов, Гришо! — крикнув йому хтось.

— Шана нашому братові! — підтримав другий. — З охроною ходимо...

І міцно вилаявся.

— Злодіїв ловити, мабуть, невігідно стало! — злісно й голосно говорив високий одноокий робітник. — Почали чесних людей тягати...

— Хоч би вночі тягали! — вторував хтось із натовпу.—
А то вдень — без сорому, — наволоч!

Поліцейські йшли похмуро, швидко, намагаючись нічого не бачити й наче не чуючи вигуків, якими проводжали їх. Назустріч їм три робітники несли велику штабу заліза і, спрямовуючи її на них, кричали:

— Стережіться, рибалки!

Проходячи повз Власову, Самойлов, усміхаючись, кивнув їй головою і сказав:

— Потягли!

Вона мовчки, низько вклонилася йому, її зворушували ці молоді, чесні, тверезі, що йшли в тюрму з усмішками на обличчях; у неї виникала жаліслива любов матері до них.

Повернувшись з фабрики, вона пробула цілий день у Мар'ї, допомагаючи їй у роботі та слухаючи її балаканину, а пізно ввечері прийшла до себе додому, де було порожньо, холодно й непривітно. Вона довго тинялася з кутка в куток, не знаходячи собі місця, не знаючи, що робити. І її турбувало, що ось уже скоро ніч, а Єгор Іванович не несе літератури, як він обіцяв.

За вікном миготіли важкі сірі пластівці осіннього снігу. М'яко пристаючи до шибок, вони безшумно сповзали вниз і танули, лишаючи по собі мокрий слід. Вона думала про сина...

У двері обережно постукали, мати швидко підбігла, зняла заціпку, — ввійшла Сашенька. Мати давно її не бачила, і тепер перше, що впало їй у вічі, це неприродна огрядність дівчини.

— Здрастуйте! — сказала вона, радіючи, що прийшла людина і частину ночі вона буде не сама.— Давно не видно було вас. Виїздили?

— Ні, я в тюрмі сиділа! — відповіла дівчина, усміхаючись.— Разом із Миколою Івановичем, — нам'ятаєте його?

— Як же не пам'ятати! — вигукнула мати.— Мені вчора Єгор Іванович казав, що його випустили, а про вас я не знала... Ніхто й не сказав, що ви там...

— Та що ж про це говорити?.. Мені, — поки не прийшов Єгор Іванович, — переодягтися треба! — сказала дівчина, озираючись.

— Мокра ви вся...

— Я листівки й книжки принесла...

— Давайте, давайте! — заквапилася мати.

Дівчина хутко розстебнула пальто, струснулась, і з неї,

паче листя з дерева, з шелестом посипалися на підлогу пачки паперу. Мати, сміючись, підбирала їх з підлоги й говорила:

— А я дивлюсь — повна ви така, думала, заміж вийшли, дитинку чекаєте. Ой-ой, скільки принесли! Невже пішки?

— Авжеж! — сказала Сашенька. Вона тепер знову стала струнка й тонка, як перше. Мати бачила, що щоким в неї позападали, очі стали величезні й під ними лягли темні плями.

— Щойно випустили вас, — вам би відпочити, а ви! — зітхнувши й хитаючи головою, сказала мати.

— Треба! — відповіла дівчина, здригаючись. — Скажіть, як Павло Михайлович, — нічого?.. Не дуже схвилювався?

Питаючи, Сашенька не дивилася на матір; нахиливши голову, вона поправляла волосся, і пальці її тремтіли.

— Нічого! — відповіла мати. — Та він же себе не видасть.

— У нього ж міцне здоров'я? — тихо промовила дівчина.

— Не хворів ніколи! — відповіла мати. — Тремтите ви вся. Ось я чаєм вас напою з варенням малиновим.

— Це добре було б! Тільки чи варто вам турбуватися? Пізно. Давайте, я сама...

— Така стомлена? — докірливо обізвалася мати, заходжуючись коло самовара. Саша теж вийшла на кухню, сіла там на лаву і, закинувши руки за голову, заговорила:

— Все-таки — знесилює тюрма. Прокляте неробство! Нема нічого важчого. Знаєш, як багато треба працювати, і — сидиш у клітці, як звір...

— Хто винагородить вас за все? — спитала мати.

І, зітхнувши, відповіла сама собі:

— Ніхто, крім господи! Ви, мабуть, теж не вірите в нього?

— Ні! — коротко відповіла дівчина, хитнувши головою.

— А я от вам не вірю! — раптом запалюючись, заявила мати. І, швидко витираючи забруднені вугіллям руки об фартух, вона з глибоким переконанням провадила далі: — Не розумієте ви віри вашої! Як можна без віри в бога жити таким життям?

У снігах хтось гучно затунав, забурчав, мати стрепенулася, дівчина швидко схопилася й покvapно зашепотіла:

— Не одмикайте! Коли це — вони, жандарми, ви мене не знаєте!.. Я — помилилася будинком, зайшла до вас

випадково, зомліла, ви мене роздягли, знайшли книжки,— розумієте?

— Люба ви моя,— для чого? — зворушено спитала мати.

— Заждіть! — прислухаючись, сказала Сашенька.— Це, здається, Єгор...

Це був він, мокрий і задиханий від втоми.

— Ага! Самоварчик? — вигукнув він. — Це найкраще в житті, матусю! Ви вже тут, Сашенько?

Наповнюючи маленьку кухню хрипкими звуками, він поволі стягав із себе важке пальто і, не зупиняючись, говорив:

— От, матусю, дівця неприємна для начальства! Бувши ображена наглядачем тюрми, вона заявила йому, що заморить себе голодом, коли він не попросить в неї вибачення, і вісім днів не їла, а з цієї причини мало не простягла ніжки. Непогано? А животик у мене який?

Балакаючи й підтримуючи короткими руками потворно відвислий живіт, він пройшов у кімнату, зачинив за собою двері, але й там не переставав щось говорити.

— Невже вісім днів ви не їли? — здивовано спитала мати.

— Треба було, щоб він вибачився переді мною! — сказала дівчина, мерзлякувато поводячи плечима. Її спокій і сувора наполегливість відгукнулися в материній душі чимось схожим на докір.

«Он як!..» — подумала вона і знову спитала:

— А якби вмерли?

— Що ж вдієш! — тихо озвалася дівчина.— Він усе-таки попросив вибачення. Людина не повинна прощати образи.

— Та-ак... — повагом озвалася мати.— А от нашу сестру все життя ображають...

— Я розвантажився! — сповістив Єгор, відчиняючи двері.— Самоварчик готовий? Дозвольте, я його втягну...

Він підняв самовар і поніс його, говорячи:

— Власноручний мій татусь випивав за день не менше, як двадцять склянок чаю, через що й прожив на цій землі безболісно й мирно сімдесят три роки. Мав він вісім пудів ваги й був дячком у селі Воскресеньському..

— Ви отця Івана син? — вигукнула мати.

— Саме його! А чому вам сіє відомо?

— Та я ж із Воскресеньського!..

— Землячка? Чия будете?

— Сусіди ваші! Серьогіна я.

— Кривого Нила дочка? Особа мені відома, бо не раз скуб мені вуха.

Вони стояли одне проти одного і, засипаючи одне одного запитаннями, сміялися. Сашенька, всміхаючись, подивилася на них і почала заварювати чай. Брязкіт посуду повернув матір до дійсності.

— Ой, вибачте, заговорилося! Дуже вже приємно земляка бачити...

— Це мені треба просити вибачення за те, що я тут порядкую! Але вже одинадцята година, а мені далеко йти...

— Куди йти? До міста? — здивовано спитала мати.

— Авжеж.

— Що це ви? Темно, мокро, втомилися ви! Ночуйте тут! Єгор Іванович на кухні ляже, а ми з вами тут.

— Ні, я мушу йти! — просто сказала дівчина.

— Так, землячко, треба, щоб панночка зникла. Її тут знають. І, якщо вона завтра з'явиться на вулиці, це буде негаразд! — заявив Єгор.

— Як же вона? Сама піде?

— Піде! — сказав Єгор, усміхаючись.

Дівчина налила собі чаю, взяла шматок житнього хліба, посолонила й почала їсти, задумливо дивлячись на матір.

— Як це ви ходите! І ви, і Наташа? Я б не пішла, — боязко! — сказала Власова.

— Та й вона боїться! — зауважив Єгор. — Ви боїтесь, Сашо?

— Звичайно! — відповіла дівчина.

Мати глянула на неї, на Єгора й тихенько вигукнула:

— Які ви... суворі!

Випивши чаю, Сашенька мовчки потиснула Єгорові руку, пішла в кухню, а мати, проводжаючи її, вийшла за нею. В кухні Сашенька сказала:

— Побачите Павла Михайловича — передайте йому мій уклін! Будь ласка!

А взявшись за клямку дверей, раптом обернулася, неголосно спитавши:

— Можна поцілувати вас?

Мати мовчки обняла її й ніжно поцілувала.

— Спасибі! — тихо сказала дівчина і, кивнувши головою, пішла.

Повернувшись у кімнату, мати тривожно поглянула у вікно. В п'яті важко падав мокрий лапатий сніг.

— А Прозорових пам'ятаєте? — спитав Єгор.

Він сидів, широко розставивши ноги, і шумно дмухав на склянку з чаєм. Обличчя в нього було червоне, спітніле, задоволене.

— Пам'ятаю, пам'ятаю! — задумливо сказала мати, боком підходячи до столу. Сіла і, дивлячись на Єгора смутними очима, повільно протягла: — Ай-яй-яй! Сашенька! Як вона дійде?

— Стомиться! — погодився Єгор. — Тюрма її дуже підточила, раніше дівка міцна була... До того ще й виховання вона ніжного... Здається — вже зіпсувала собі легені...

— Хто вона така? — тихо спитала мати.

— Дочка одного поміщика. Батько — великий пройда, як вона каже. Вам, матусю, відомо, що вони хочуть одружитися?

— Хто?

— Вона й Павло... Та — от, усе не щастить, він на волі, вона в тюрмі, і навпаки!

— Я цього не знала! — помовчавши, відповіла мати. — Паша про себе нічого не каже...

Тепер їй стало ще більше шкода дівчини, і, з мимовільною неприязню глянувши на гостя, вона промовила:

— Ви б провели її!..

— Не можна! — спокійно відповів Єгор. — У мене тут купа справ, і я зранку муситиму цілий день ходити, ходити, ходити. Робота немила, з моєю задешкою...

— Хороша вона дівчина, — невизразно промовила мати, думаючи про те, що сказав їй Єгор. Їй було прикро почути це не від сина, а від чужої людини, і вона міцно стиснула губи, низько опустивши брови.

— Хороша! — кивнув головою Єгор. — Бачу я — вам її жаль. Даремно! У вас не стане серця, якщо ви почнете жаліти всіх нас, крамольників. Усім живеться не дуже легко, кажучи правду. Ось недавно повернувся із заслання мій товариш. Коли він їхав через Нижній — дружина й дитина чекали його в Смоленську, а коли він прибув до Смоленська — вони вже були в московській тюрмі. Тепер черга дружині їхати в Сибір. У мене теж була дружина, прекрасна людина. П'ять років такого життя звели її в могилу...

Він одним духом випив склянку чаю й оповідав далі. Перераховуючи роки й місяці сидіння по тюрмах, заслання, розповідав про різні нещастя, про те, як били в тюрмах, про голод у Сибіру. Мати дивилась на нього, слухала й дивувалася, як просто й спокійно він говорив про це

життя, повне страждань, переслідувань, знущання з людей...

— Але — поговоримо про діло!

Голос його змінився, обличчя посерйознішало. Він почав питати її, як вона думає пронести на фабрику книжки, а мати дивувалася, як тонко знав він різні дрібниці...

Покінчивши з цим, вони знову стали згадувати про своє рідне село; він жартував, а вона задумливо блукала в своєму минулому, і воно здавалося їй дивно схожим на болото, одноманітно всіяне купинами, поросле тонкою лякливо тремтячою осикою, невисокими ялинами та білими берізками, що заплуталися між купинами. Берези росли помалу і, простоявши років з п'ять на хисткому, гнилому ґрунті, падали й згнивали. Вона дивилася на цю картину, і їй було нестерпно шкода чогось. Перед нею стояла постать дівчини, з різким, упертим обличчям. Вона йшла тепер серед мокрих пластівців снігу, самотня, втомлена. А син сидить у фіюрі. Може, він не спить іще, думає... Але думає не про неї, не про матір, — у нього є людина, ближча за неї. Строкатою, сплутаною хмарою повзли не неї тяжкі думки й міцно обіймали серце...

— Стомилися ви, матусю! Давайте-но ляжемо спати! — сказав Єгор, усміхаючись.

Вона попрощалася з ним і боком, обережно пройшла на кухню, несучи в серці гірке, їдке почуття.

Уранці за чаєм Єгор спитав її:

— А якщо вас зцапають і питають, де ви взяли всі ці єретицькі книжки, що ви скажете?

— «Не ваше діло» — скажу! — відповіла вона.

— Вони на це нізащо не погодяться! — заперечив Єгор. — Вони глибоко переконані, що це — саме їхнє діло! І питатимуть уперто, довго!

— А я не скажу!

— А вас у тюрму!

— Ну що ж? Хвалити бога — хоч на це придатна! — сказала вона, зітхаючи. — Кому я потрібна? Нікому. А катувати не будуть, кажуть...

— Гм! — сказав Єгор, пильно подивившись на неї. — Катувати — не будуть. Але хороша людина повинна бергти себе...

— У вас цього не навчишся! — відповіла мати, усміхаючись.

Єгор, помовчавши, пройшовся по кімнаті, потім підійшов до неї й сказав:

— Важко, землячко! Почуваю я — дуже важко вам!

— Усім важко,— махнувши рукою, відповіла вона.— Може, тільки тим, що розуміють, їм — трохи легше... Але я теж потроху розумію, чого хочуть хороші люди..

— А якщо ви це розумієте, матусю, значить, усім ви їм потрібні — всім! — серйозно сказав Єгор.

Вона глянула на нього й мовчки усміхнулась.

Опівдні вона спокійно й діловито обіклала собі груди книжками і зробила це так вправно й зручно, що Єгор задоволено цмокнув язиком, заявивши:

— Зер гут! — як каже хороший німець, коли вип'є відро пива. Вас, матусю, не змінила література: ви лишилися доброю, літньою жінкою, огрядною й високою на зріст. Нехай благословлять численні боги ваш почин!..

Через півгодини, зігнута тягарем своєї ноші, спокійна й упевнена, вона стояла біля воріт фабрики. Два сторожі, роздратовані глузуванням робітників, грубо обмапували всіх, хто виходив на подвір'я, лаючись з ними. Осторонь стояв поліцейський та тонконогий чоловік з червоним обличчям, з бистрими очима. Мати, перекладаючи коромисло з плеча на плече, спідлоба стежила за ним, відчуваючи, що це — шпик.

Високий, кучерявий парубок у шапці, зсунутій на потилицю, кричав до сторожів, які його обшукували:

— Ви, чорти, в голові шукайте, а не в кишени!

Один сторож відповів:

— У тебе в голові, крім вошей, нічого немає...

— Вам і ловити вошей, а не йоржів! — відгукнувся робітник.

Шпик кинув на нього швидкий погляд і сплюнув.

— Мене б пропустили! — попросила мати. — Бачите, людина з вантажем, спина ламається!

— Іди, іди! — сердито крикнув сторож.— Теж розп'ятує...

Мати дійшла до свого місця, поставила казани на землю і, втираючи піт з обличчя, озирнулася.

До неї ту ж мить підійшли слюсарі брати Гусєви, і старший, Василь, насуплюючи брови, голосно спитав:

— Пирого є?

— Завтра принесу! — відповіла вона.

Це був умовний пароль. Обличчя братів проясніли. Іван, не стерпівши, вигукнув:

— Ех, мати моя рідна!..

Василь присів напочіпки, зазираючи в казан, і тієї ж миті за пазухою в нього опинилася пачка листівок.

— Іване,— голосно говорив він,— не підемо додому, дай у неї обідати! — А сам швидко засовував книжки за халяви чобіт.— Треба підтримати нову торговку...

— Треба! — погодився Іван і зареготав.

Мати, обережно озираючись, вигукнула:

— Щі, локшина гаряча!

І, непомітно виймаючи книжки, пачку за пачкою, совала їх у руки братам. Кожного разу, коли книжки зникали з її рук, перед нею спалахувало жовтою плямою, наче вогонь сірника в темній кімнаті, обличчя жандармського офіцера, і вона подумки зловтішно казала йому:

«На ось тобі, батечку...»

Передаючи нову пачку, додавала задоволено:

«На ось...»

Підходили робітники з мисками в руках; коли вони були близько, Іван Гусев починав голосно сміятися, і Власова спокійно припиняла передачу, насипаючи щів та локшини, а Гусеви жартували з неї:

— Добре орудує Нилівна!

— Біда навчить і миші ловить! — похмуро зауважив якийсь кочегар.— Годувальника ж — одірвали. Наволоч! Дай-но на три копійки локшини. Нічого, мати! Перебудеш.

— Дякую за добре слово! — всміхнулася вона до нього.

Він, відходячи набік, бурчав:

— Недорого коштує мені те добре слово...

Власова вигокувала:

— Гаряче — щі, локшина, юшка!..

І думала про те, як розкаже синові про свою першу спробу, а перед нею все стояло жовте обличчя офіцера, здивоване й люте. На ньому розгублено ворушилися чорні вуса, і з-під верхньої, роздратовано закопленої губи блищала біла кістка міцно стиснутих зубів. У грудях її птахом співала радість, брови лукаво здригалися, і вона, вправно роблячи своє діло, промовила сама собі:

— А ось — іще!..

XVI

Увечері, коли вона пила чай, за вікном почулося чванання кінських копит по багнюці і прозвучав знайомий голос. Вона схопилася, кинулася в кухню, до дверей,

через сіни швидко хтось ішов, у неї потемніло в очах, і, притулившись до одвірка, вона штовхнула двері ногою.

— Добровечір, ненько! — залунав знайомий голос, і на плечі їй лягли сухі, довгі руки.

У серці її спалахнули туга розчарування і — радість бачити Андрія. Спалахнули, сплелися в одне велике, палаюче почуття; воно обдало її гарячою хвилиною, обдало, піднесло, і вона ткнулася обличчям у груди Андрієві. Він міцно стиснув її, руки його тремтіли, мати мовчки, тихо плакала, він гладив її волосся й говорив, наче співав:

— А не плачте, ненько, не сушіть серця! Слово честі кажу вам — скоро його випустять! Нічого в них нема проти нього, всі хлопці мовчать, як варена риба...

Обійнявши плечі матері, він увів її в кімнату, а вона, тулячись до нього, швидким жестом білки витирала з обличчя сльози й жадібно, повними грудьми, ковтала його слова.

— Кланяється вам Павло, здоровий і веселий, як тільки можна. Тісно там! Народу — більше сотні нахапали, і наших, і міських, в одній камері по троє, по четверо сидять. Начальство тюремне нічого собі, добре, і втомилося воно — так багато завдали роботи йому бісові жандарми! Так воно, начальство, не дуже суворо командує, а все каже: «Ви вже, панове, тихше, не підводьте нас!» Ну, і все йде добре. Розмовляють, книжки один одному передають, їжею діляться. Хороша тюрма! Стара вона, брудна, а — лагідна така, легка. Кримінальні теж славний народ, допомагають нам багато. Випустили мене, Букіна та ще чотирьох. Скоро й Павла випустять, це вже напевно! Найдовше Вєсовщиков сидітиме, сердяться на нього дуже. Лає він усіх, не вгаваючи! Жандарми дивитись на нього не можуть. Мабуть, потрапить він під суд або поб'ють його коли-небудь. Павло вмовляє його: «Кинь, Миколо! Вони ж бо краці не стануть, коли ти вилаєш їх!» А він реве: «Сколупну їх із землі, як болячки!» Добре тримається Павло, рівно, твердо. Скоро його випустять, кажу вам...

— Скоро! — сказала мати, заспокоєна й ласкаво усміхаючись. — Я знаю, скоро!

— От і добре, коли знаєте! Ну, наливайте ж мені чаю, кажіть, як жили.

Він дивився на неї, усміхаючись весь, такий близький,

славний, і в круглих очах світилася любовна, трохи сумна іскра.

— Дуже я люблю вас, Андрійку! — глибоко зітхнувши, сказала мати, розглядаючи його худе обличчя, смішно поросле темними кущиками волосся.

— Мені й небагато досить. Я знаю, що ви мене любите, — ви всіх можете любити, серце у вас велике! — погойдуючись на стільці, говорив хохол.

— Ні, я вас особливо люблю! — наполягала вона. — Якби була у вас мати, заздрили б їй люди, що син у неї такий...

Хохол хитнув головою й міцно потер її обома руками.

— Десь є і в мене мати... — тихо сказав він.

— А знаєте, що я сьогодні зробила? — вигукнула вона й поквашливо, захлинаючись від задоволення, трошки прикрашуючи, розказала, як вона пронесла на фабрику літературу.

Він спочатку здивовано розширив очі, потім зареготав, соваючи ногами, бив себе пальцями по голові й радісно кричав:

— Ого! Ну, це не жарти! Це діло! А Павло ж буде радий, га? Це — добре, ненько! І для Павла, і для всіх!

Він захоплено клацав пальцями, свистів і весь гоїдався, сяяв радістю і збуджував у ній сильний, повний відгук.

— Любий ви мій Андрійку! — заговорила вона так, начебто в неї відкрилося серце і з нього струмком бризнули, граючи, повні тихої радості слова. — Думала я про своє життя — господи Ісусе Христе! Ну, навіщо я жила? Стусани... робота... нічого не бачила, крім чоловіка, нічого не знала, крім страху! І як ріс Паша — не бачила, і чи любила його, коли чоловік живий був, — не знаю! Всі турботи мої, всі думки були про одне, — щоб нагодувати звіра свого до смаку, ситно, вчасно догодити йому, щоб не насуплювався, не лякав биттям, пожалів би хоч раз. Не пам'ятаю, щоб пожалів коли. Бив він мене, наче не жінку б'є, а — всіх, на кого злість має! Двадцять років так жила, а що було до заміжжя — не пам'ятаю. Пригадую — і, як сліпа, нічого не бачу! Був тут Єгор Іванович — ми з ним з одного села, каже він і те і се, а я — хати пам'ятаю, людей пам'ятаю, а як люди жили, що говорили, що в кого трапилось, — забула! Пожежі пам'ятаю, — дві пожежі. Як видно, все з мене було вибито, заклепано душу наглухо, осліпла, не чує...

Вона перевела подих і, жадібно ковтаючи повітря, як риба, витягнена з води, нахилилася вперед і вела далі, знизивши голос:

— Помер чоловік, я схопилася за сина,— а він пішов на ці справи. Ось тут погано мені стало й шкода його... Загине, як я житиму? Скільки страху, тривоги зазнала я, серце розривалося, коли думала про його долю...

Вона замовкла і, тихо хитаючи головою, проговорила значуще:

— Нечиста вона, наша жіноча любов!.. Любимо ми те, що нам потрібне. А ось дивлюсь я на вас,— за матір'ю ви тужите,— нащо вона вам? І всі інші люди за народ страждають, у тюрми йдуть і в Сибір, помирають... Дівчата молоді ходять уночі, самі, по багнюці, по снігу, під дощиком ідуть сім верст із міста до нас. Хто їх жене, хто штовхає? Люблять вони! От вони — чисто люблять! Вірують! Вірують, Андрійку! А я — не вмю так! Я люблю своє, близьке!

— Ви можете! — сказав хохол і, одвернувши від неї обличчя, міцно, як завжди, потер руками голову, щоби й очі.— Всі люблять близьке, але — у великому серці й далеке — близьке! Ви багато можете. Велике у вас материнське...

— Дай господи! — тихо сказала вона. — Я ж бо почуваю — добре так жити! От я вас люблю — може, я вас люблю краще, ніж Пашу. Він — закритий... Ось він жевнитися хоче на Сашеньці, а мені, матері, не сказав про це...

— Неправда! — відказав хохол.— Я знаю це. Неправда. Він її любить, і вона його — правда. А одружитися — цього не буде, ні! Вона б хотіла, та Павло не хоче...

— Он як? — задумливо й тихо сказала мати, і очі її журливо спинилися на обличчі хохла.— Так. Он як? Зрікаються люди себе....

— Павло — людина, яких небагато! — тихенько промовив хохол.— Залізна людина...

— Тепер ось — сидить він у тюрмі! — вдумливо провадила далі мати.— Тривожно це, лячно, а — все ж — не так уже! Все життя не таке і страх інший — за всіх тривожно. І серце інше,— душа очі розплющила, дивиться: сумно їй і радісно. Не розумію я багато чого, і так прикро, гірко мені, що в господа бога не віруете ви! Ну, це вже — нічого не вдієш! Та бачу — хороші ви люди, так! І прирекли себе на трудне життя за народ, на тяжке життя за

правду. Правду вашу я теж зрозуміла: поки будуть багаті — нічого не досягне народ, ні правди, ні радості, нічого! От живу я серед вас, часом згадуєш уночі колишню, силу мою, ногами затоптану, молоде серце моє затуркано — шкода мені себе, гірко! А все-таки краще мені стало жити. Все більше я сама себе бачу...

Хохол устав і, намагаючись не човгати ногами, почав обережно ходити по кімнаті, високий, худий, задумливий.

— Добре сказали ви! — тихо вигукнув він. — Добре. Був у Керчі єврей молоденький, писав він вірші й одного разу написав таке:

І невинно убієнних —
Сила правди воскресить!..

Його самого поліція там, у Керчі, вбила, але це — не таке й важливе! Він правду знав і багато посіяв її в людях. Так от ви — невинно убієнна людина...

— Говорю я тепер, — вела мати далі, — говорю, сама себе слухаю, сама собі не вірю. Все життя думала про одне — як би обминути день стороною, прожити б його непомітно, щоб не зачепили мене тільки? А тепер про всіх думаю, — може, і не так розумію я справи ваші, а всі мені — близькі, всіх шкода, для всіх — добра хочеться. А для вас, Андрійку, особливо!..

Він підійшов до неї й сказав:

— Спасибі!

Узяв її руку в свої, міцно стиснув, струснув і швидко одвернувся набік. Стомлена хвилюванням мати не поспішаючи мила чашки й мовчала, в грудях її тихо жевріло бадьоре почуття, яке обігрівало серце.

Хохол, походжаючи, говорив їй:

— От би, ненюко, Весовщикова приголубили ви коли-небудь! Сидить у нього батько в тюрмі — поганенький такий дідок. Микола побачить його з вікна й лає. Негарно це. Він добрий, Микола, — собак любить, мишей і всяку тварину, а людей — не любить! От до чого можна зіпсувати людину!

— Мати в нього без вісті пропала, батько — злодій і п'яниця, — задумливо сказала жінка.

Коли Андрій пішов спати, мати непомітно перехрестила його, а коли він ліг і минуло з півгодини часу, вона тихенько спитала:

— Не спите, Андрійку?

- Ні,— а що?
— На добраніч!
— Спасибі, ненько, спасибі! — вдячно відповів він.

XVII

Другого дня, коли Нилівна підійшла зі своєю ношею до воріт фабрики, вартові грубо спинили її і, наказавши поставити казани на землю, пильно оглянули все.

— Вихолодите ви мені страву! — спокійно зауважила вона в той час, коли вони грубо обмацували її одяг.

— Мовчи! — похмуро сказав сторож.

Другий, легенько штовхнувши її в плече, впевнено сказав:

— Я кажу через паркан кидають!

Перший до неї підійшов старий Сизов і, озирнувшись, неголосно спитав:

— Чула, мати?

— Що?

— Папірці оті! Знову з'явилися! Просто — як солі на хліб насипали їх усюди! От тобі й арешти, і обшуки! Ма-зіна, племінника мого, в тюрму забрали,— ну, і що ж? Взяли сина твого,— адже ж ось тепер видно, що це не вони!

Він зібрав свою бороду в руку, подивився на неї і, відходячи, сказав:

— Чого не зайдеш до мене? Воно ж сумно самій...

Вона подякувала і, вигукуючи назви страв, пильно стежила за незвичайним пошкваленням на фабриці. Всі були схвильовані, збиралися, розходились, перебігали з одного цеху до другого. В повітрі, сповненому кіптяви, почувався подув чогось бадьорого, сміливого. То тут, то там чути було схвальні вигуки, глузливі зауваження. Літні робітники обережно усміхалися. Заклопотано походжало начальство, бігали поліцейські, і, помітивши їх, робітники поволі розходились або, лишаючись на місцях, припиняли розмову, мовчки дивлячись у розлючені, роздратовані обличчя.

Робітники здавалися всі чисто вмитими. Мигтіла висока постать старшого Гусева; перевальцем ходив його брат і реготався.

Повз матір не поспішаючи пройшов майстер столярного цеху Вавілов і табельник Ісай. Маленький, щудлий та-

бельник, закинувши голову вгору, зігнув шию наліво і, дивлячись у нерухоме, надуте обличчя майстра, хутко говорив, трясучи борідкою:

— Вони, Іване Івановичу, регочуть, їм це приємно, хоча йдеться про зруйнування держави, як сказали пан директор. Тут, Іване Івановичу, не полоти, а орати треба...

Вавілов ішов, заклавши руки за спину, і пальці його були міцно стиснуті...

— Ти там друкуй, сучий сину, що хочеш,— голосно сказав він,— а про мене — не смій!

Підійшов Василь Гусєв, заявляючи:

— А я знов у тебе обідатиму, смачно!

І, знизивши голос, примружуючи очі, тихенько додав:

— Влучили добре... Ех, матусю, дуже добре!

Мати ласкаво кивнула йому головою. Їй подобалося, що цей хлопець, перший бешкетник у слобідці, говорячи з нею секретно, звертався на «ви», подобалося загальне збудження на фабриці, і вона думала собі:

«А от — коли б не я...»

Недалеко спинилося троє чорноробів, і один неголосно, з жалем сказав:

— Ніде не знайшов...

— А послухати треба було б! Я неграмотний, а бачу, що влучило-таки їм під ребро!.. — зауважив другий.

Третій озирнувся й запропонував:

— Ходімо до котельної...

— Впливає! — шепнув Гусєв, підморгуючи.

Нилівна прийшла додому весела.

— Шкодують там люди, що неграмотні! — сказала вона Андрієві.— А я от, молодкою вміла читати, та забула...

— Повчіться! — запропонував хохол.

— У мої літа? Нащо людей смішити...

Але Андрій узяв з полицки книжку і, показуючи кінцем ножа на літеру на обгортці, спитав:

— Це що?

— Рци! — сміючись, відповіла вона.

— А це?

— Аз...

Їй було ніяково й прикро. Здалося, що Андрієві очі сміються з неї прихованим сміхом, і вона уникала їх погляду. Але голос його звучав лагідно й спокійно, обличчя було серйозне.

— Невже ви, Андрійку, справді думаєте вчити мене? — спитала вона, мимоволі усміхаючись.

— А чого ж? — обізвався він. — Коли ви читали — легко згадати. Не вийде чуда — гірше не буде, а буде чудо — краще буде!

— Або ще кажуть: на образ глянеш — святим не станеш!

— Е! — кивнувши головою, сказав хохол. — Приказок багато. Менше знаєш — міцніше спиш, хіба ж не так? Приказками — шлунок думає, він з них вуздечки на душу плете, щоб краще було правити нею. А це яка літера?

— Люди! — сказала мати.

— Так! Он вони як розчепірились. Ну, а ця?

Напружуючи зір, важко рухаючи бровами, вона з зусиллям пригадувала забуті літери і, непомітно піддаючись владі своїх зусиль, захопилася. Але скоро в неї стомилися очі. Спочатку з'явилися сльози втоми, а потім рясно закапали сльози смутку.

— Грамоти вчуся! — хлипнувши, сказала вона. — Сорок літ, а я ще тільки грамоти вчитися почала...

— Не треба плакати! — сказав хохол ласкаво й тихо. — Ви не могли жити інакше, а от все ж таки розумієте, що жили погано! Тисячі людей можуть краще за вас жити, а живуть, як худоба, та ще хваляться — добре живемо! А що в тому доброго — і сьогодні людина попрацювала та попоїла, і завтра — попрацювала та попоїла, і так усі роки свої — працює й їсть? Між цим ділом наплодить дітей собі й спочатку бавиться ними, а як і вони теж багато їсти почнуть, людина — сердиться, лає їх — швидше, ненажери, ростить, працювати пора! І хотіла б дітей своїх зробити домашньою худобою, але вони починають працювати для свого черева, і знову тягнуть життя, як злодій лико! Тільки ті справжні люди, що збивають кайдани з розуму людини. Ось тепер і ви, по змозі вашій, за це взялися.

— Ну що я? — зітхнула вона. — Де там мені?

— А — як же? Це наче дощик — кожна крапля зерно поїть. А почнете ви читати...

Він засміявся, встав і почав ходити по кімнаті.

— Ні, ви вчіться!.. Павло прийде, а ви — еге?

— Ах, Андрійку! — сказала мати. — Молодому — все просто. А як поживеш, — горя — багато, сили — мало, а розуму — зовсім нема...

XVIII

Увечері хохол пішов, вона засвітила лампу й сіла біля стола плести панчохи. Але незабаром устала, перішгуче пройшлася по кімнаті, вийшла в кухню, заперла двері на заціпку і, дуже рухаючи бровами, вернулася до кімнати. Запнула завісками вікна і, взявши книжку з полицки, знову сіла коло стола, озирнулася, нахилилась над книжкою, губи її заворушилися. Коли з вулиці долинав шум, вона, здригнувшись, затуляла книжку долонею, чуйно прислухаючись... І знову, то заплющуючи, то розплющуючи очі, шепотіла:

— Живете, іже — жи, земля, наш...

Постукали в двері, мати схопилася, сунула книжку на полицку і спитала тривожно:

— Хто там?

— Я...

Увійшов Рибін, солідно погладив бороду і зауважив:

— Раніше пускала людей, не питаючись. Сама? Так. А я думав — хохол вдома. Сьогодні я його бачив... Тюрма людини не псує.

Сів і сказав матері:

— Давай-но поговоримо...

Він дивився значуще, таємничо, викликаючи в матері невиразне занепокоєння.

— Усе коштує грошей! — почав він своїм важким голосом. — Задарма не народишся, не помреш, — от. І книжки, і листочки — коштують грошей. Ти знаєш, звідки гроші на книжки йдуть?

— Не знаю, — тихо сказала мати, почувавши щось небезпечне.

— Так. Я теж не знаю. Друге — книжки хто складає?

— Учені....

— Пани! — мовив Рибін, і бородате обличчя напружилось, почервоніло. — Значить, — пани книжки складають, вони роздають. А в книжках тих пишеться — проти панів. Тепер, — скажи ти мені, — яка їм користь витрачати гроші на те, щоб народ проти себе підняти, га?

Мати, кліпнувши, лякливо скрикнула:

— Що ти думаєш?..

— Ага! — сказав Рибін і засовався на стільці, як ведмідь. — От. Я теж, як дійшов до цієї думки, — холодно стало.

— Узнав що-небудь?

— Обман! — відповів Рибін. — Почуваю — обман. Нічого не знаю, а — є обман. От. Пани мудрують щось. А мені треба правди. І я правду зрозумів. А з панами не піду. Вони, коли треба буде, штовхнуть мене вперед, — та по моїх кістках, як по містку, далі підуть...

Він наче зв'язував материне серце похмурими словами.

— Господи! — з тугою вигукнула мати. — Невже Паша не розуміє? І всі, хто...

Перед нею замигтіли серйозні, чесні обличчя Єгора, Миколи Івановича, Сашеньки, серце в неї стрепенулося.

— Ні, ні! — заговорила вона, заперечливо хитаючи головою. — Не можу повірити. Вони — за совість.

— Про кого кажеш? — задумливо спитав Рибін.

— Про всіх... про всіх до єдиного, кого бачила!

— Не туди дивишся, мати, дивись далі! — сказав Рибін, схиливши голову. — Ті, котрі близько підійшли до нас, вони, може, самі нічого не знають. Вони вірять — так треба! А може — за ними інші є, що їм — аби тільки вигода була? Людина проти себе дурно не піде...

І, з важким переконанням селянина, він додав:

— Ніколи нічого доброго від панів не буде!

— Що ти надумав? — спитала мати, знову охоплена сумнівом.

— Я? — Рибін глянув на неї, помовчав і повторив: — Від панів треба далі. От.

Потім знову помовчав, похмурий.

— Хотів я до хлопців пристебнутися, щоб разом з ними. Я на це діло — здатний, — знаю, що треба сказати людям. От. Ну, а тепер я піду. Не можу я вірити, мушу йти геть.

Він похилив голову, подумав.

— Піду сам селами, хуторами. Бунтуватиму народ. Треба, щоб сам народ узявся. Якщо він збагне — він шляхи собі відкриє. От я і старатимуся, щоб збагнув — нема в нього надії, крім себе самого, нема розуму, крім свого. Так от!

Їй стало шкода його, вона відчула страх за цього чоловіка. Завжди неприємний їй, тепер він якось одразу став ближчий, вона тихо сказала:

— Пиймають тебе...

Рибін подивився на неї і спокійно відповів:

— Пиймають — випустять. А я — знову..

— Самі ж мужики зв'яжуть. І в тюрмі сидітимеш...

— Посиджу — вийду. Знову піду. А щодо мужиків,

то — раз зв'яжуть, два, та й збагнуть,— не в'язати треба мене, а — слухати. Я скажу їм: «Ви мені не вірте, ви тільки слухайте». А слухатимуть — повірять!

Він говорив повільно, ніби обмацуючи кожне слово, перше ніж сказати його.

— Я тут, останнім часом, багато чого ковтнув. Зрозумів дещо...

— Пропадеш, Михайле Івановичу!— сумно хитаючи головою, мовила вона.

Темними, глибокими очима він дивився на неї, питаючи й ждучи. Його дуже тіло нахилилося вперед, руки випиралися в сидіння стільця, смагляве обличчя здавалося блідим у чорній рамі бороди.

— А чула, як Христос про зерно сказав? Не вмреш — не воскреснеш у новому колосі. До смерті мені далеко. Я — хитрий!

Він засовався на стільці й не поспішаючи встав.

— Піду в трактир, посаджу там на людях. Хохол чогось не йде. Почав клопотатися?

— Авжеж! — сказала мати, усміхаючись.

— Так і треба. Ти йому скажи про мене.

Вони повільно пішли пліч-о-пліч до кухні і, не дивлячись одне на одного, перемовлялися короткими словами:

— Ну, прощай!

— Прощай. Коли розрахунок береш?

— Узяв.

— А коли йдеш?

— Завтра. Рано-вранці. Прощай!

Рибін зігнувся й неохоче, незграбно виліз у сіни. Мати хвилину стояла перед дверима, прислухаючись до важких кроків і сумнівів, збуджених у її грудях. Потім тихо повернулася, пройшла в кімнату і, піднявши трохи завіску, подивилась у вікно. За шибкою нерухомо стояла чорна пільма.

«Уночі живу!» — подумала вона.

Їй було шкода статечного чоловіка — він такий широкий, дужий.

Прийшов Андрій, жвавий і веселий.

Коли вона розказала йому про Рибіна, він вигукнув:

— Ну, й нехай ходить по селах, дзвонить про правду, будить народ. З нами важко йому. У нього в голові свої, мужицькі, думки вирости, нашим — тісно там...

— От — про панів казав він, — є тут щось! — обережно зауважила мати. — Коли б не обдурили!

— Діймає? — сміючись, скрикнув хохол.— Ех, ненько, гроші! Коли б вони були в нас! Ми ще все чужим коштом живемо. От Микола Іванович одержує сімдесят п'ять карбованців на місяць — нам п'ятдесят віддає. Так само й інші. Та голодні студенти іноді пришлють трохи, зібравши по копійці. А пани, звичайно, всякі бувають. Одні — обдурять, інші — відстануть, а з нами — найкращі підуть...

Він ляснув руками й твердо провадив далі:

— До нашого свята — орел не долетить, а проте ось Першого травня ми невеличке влаштуємо! Весело буде!

Його жвавність відганяла тривогу, посіяну Рибіним. Хохол ходив по кімнаті, потираючи рукою голову, і, дивлячись униз, говорив:

— Знаєте, іноді таке живе в серці, — дивовижне! Здається, скрізь, куди не підеш, — товариші, всі горять одним вогнем, усі веселі, добрі, славні. Без слів одне одного розуміють... Живуть усі хором, а кожне серце співає свої пісні. Всі пісні, як струмочки, біжать — зливаються в одну ріку, і тече ріка широко й вільно в море ясних радостей нового життя.

— Мати намагалась не рухатися, щоб не заважати йому, не переривати його мови. Вона слухала його завжди з більшою увагою, ніж інших, — він говорив простіше за всіх, і його слова дужче діяли на серце. Павло ніколи не говорив про те, що бачить попереду. А цей, здавалося їй, завжди був там частиною свого серця, в його мові звучала казка про майбутнє свято для всіх на землі. Ця казка освітлювала для матері суть життя й роботи її сина та всіх товаришів його.

— А отямишся, — говорив хохол, тріпнувши головою, — подивисься навкруги — холодно й брудно! Всі стомилися, всі озлились...

З глибоким сумом він говорив далі:

— Прикро це, — а треба не вірити людині, треба боятися її і навіть — ненавидіти! Роздвоюється людина. Ти б — тільки любити хотів, а як це можна? Як простити людині, коли вона диким звіром на тебе йде, не визнає в тобі живої душі і б'є стусанами в людське обличчя твоє? Не можна прощати! Не за себе не можна, — я за себе всі кривди стерплю, — але потурати насильникам не хочу, не хочу, щоб на моїй спині інших бити вчилися.

Тепер очі в нього спалахнули холодним вогнем, він уперто нахилив голову й говорив твердіше:

— Я не повинен прощати нічого шкідливого, хоч би мені й не шкодило воно.— Я — не сам на землі! Сьогодні я дозволю себе скривдити і, може, тільки посміюся з кривди, не вколе вона мене,— а завтра, випробувавши на мені свою силу, напасник піде з іншого шкуру здирати. І доводиться на людей дивитись неоднаково, доводиться тримати серце суворо, перебирати людей: це — свої, це — чужі. Справедливо — а не втішає!

Мати згадала чомусь офіцера і Сашеньку. Зітхаючи, вона сказала:

— Який уже там хліб із несіяного борошна!..

— Тут-бо й лихо! — вигукнув хохол.

— Авже-еж! — сказала мати. В пам'яті її тепер постала чоловіча постать, понура, важка, наче великий камінь, порослий мохом. Вона уявила собі хохла чоловіком Наташі і сина одруженим з Сашенькою.

— А чого? — спитав хохол, запалюючись.— Це так добре видно, що аж смішно. А того тільки, що нерівно люди стоять. Так давайте ж порівняємо всіх! Розділимо нарівно все, що створено розумом, усе, що зроблено руками! Не триматимемо одне одного в рабстві страху та заздрості, в полоні жадібності й дурості!..

Вони часто стали розмовляти так.

Находку знову прийняли на фабрику, він віддавав матері весь свій заробіток, і вона брала ці гроші так само спокійно, як брала їх з рук Павла.

Іноді Андрій пропонував матері з усмішкою в очах:

— Почитаємо, ненько, га?

Вона жартівливо, але наполегливо відмовлялася, її бентежила ця усмішка, і, трошки ображаючись, вона думала: «Коли ти смієшся,— то навіщо ж?»

І дедалі частіше питала його, що означає те чи те книжне слово, чуже їй. Питаючи, вона дивилася вбік, голос її звучав байдуже. Він догадався, що вона нишком учиться сама, зрозумів її соромливість і перестав пропонувати їй читати з ним. Незабаром вона сказала йому:

— Очі в мене слабнуть, Андрійку! Окуляри б треба.

— Гаразд! — обізвався він.— Ось у неділю піду з вами до міста, покажу вас лікареві, й будуть окуляри...

XIX

Вона вже тричі ходила просити побачення з Павлом, і кожного разу жандармський генерал, сивий дідок з багровими щоксами й великим носом, лагідно відмовляв їй.

— Через тиждень, матінко, не раніше! Через тиждень — ми побачимо, а зараз — неможливо...

Він був круглий, ситенький і нагадував їй спілу сливу, трохи залежану і вже вкриту пухнастою цвіллю. Він завжди колупався в дрібних білих зубах гострою жовтою паличкою, його невеличкі зеленкуваті очі ласкаво усміхалися, голос звучав люб'язно, приязно.

— Чемний! — вдумливо говорила вона хохлові. — Все усміхається...

— Так, так! — сказав хохол. — Вони — нічого, ласкаві, усміхаються. Їм скажуть: «Ану, оце ось розумна й чесна людина, вона небезпечна для нас, повісьте-но її!» Вони усміхнуться й повісять, а потім — знову всміхатимуться.

— Той, який у нас обшук робив, він простіший, — порівнювала мати. — Одразу видно, що собака...

— Усі вони — не люди, а так, молотки, щоб приголомшувати людей. Інструменти. Ними обробляють нашого брата, щоб ми були зручніші. Самі вони вже зроблені для руки, що управляє ними, — можуть робити все, що їх примусять, не думаючи, не питаючи, навіть це потрібно.

Нарешті їй дали побачення, і в неділю вона скромно сиділа в кутку тюремної канцелярії. Крім неї, в тісній і брудній кімнаті з низенькою стелею було ще кілька людей, які ждали побачень. Мабуть, вони вже не вперше були тут і знали одне одного; між ними ліниво й поволі спліталася тиха й липка, як павутиння, розмова.

— Чули? — говорила повна жінка з бляклим обличчям і саквоюжем на колінах. — Сьогодні за ранньою відправою соборний регент хлопчиківі півчому вухо надірвав...

Літній чоловік у мундирі відставного військового горлоно відкашлявся і зауважив:

— Півчі — шибеники!

По канцелярії метушливо бігав низенький лисий чоловічок на кудих ногах, з довгими руками й випнутою вперед щелепою. Не зупиняючись, він говорив тривожним тріскотливим голосом:

— Життя дорожче, через те й люди лихіші. Яловичина другого сорту — чотирнадцять копійок фунт, хліб знову став дві з половиною...

Часом увиходили арештанти, сірі, одноманітні, у важких шкіряних черевиках. Входячи до напівтемної кімнати, вони кліпали очима. В одного на ногах бряжчали кайдани.

Усе було на диво спокійне й неприємно просте. Здавалося, що всі давно звикли, примирилися зі своїм становищем; одні — спокійно сидять, другі — ліниво вартують, треті — акуратно й утомлено відвідують в'язнів. Серце матері тремтіло дрожем нетерпіння, вона, не розуміючи, поглядала на все навколо, здивована цією важкою простотою.

Поруч Власової сиділа старенька бабуся, обличчя в неї було зморщене, а очі молоді. Повертаючи тонку шию, вона прислухалася до розмови й дивилася на всіх напрочуд задирливо.

— У вас хто тут? — тихо спитала її Власова.

— Син. Студент, — відповіла старенька голосно й швидко. — А у вас?

— Теж син. Робітник.

— Як на прізвище?

— Бласов.

— Не чула. Давно сидить?

— Сьомий тиждень.

— А мій — десятий місяць! — сказала старенька, і в голосі її Власова відчула щось дивне, схоже на гордість.

— Так, так! — швидко говорив лисий дідок. Терпець уривається... Всі дратуються, всі кричать, усе зростає в ціні. А люди, відповідно до цього, дешевшають. Примирливих голосів не чути.

— Цілком справедливо! — сказав військовий. — Неподобство! Треба, щоб пролунав нарешті твердий голос — мовчати! Ось що потрібне. Твердий голос...

Розмова стала загальною, жвавою. Кожен поспішав сказати свою думку про життя, але всі говорили півголосом, і в усіх мати відчувала щось чуже їй. Дома говорили інакше, зрозуміліше, простіше й голосніше.

Товстий наглядяч з квадратною рудою бородою вигукнув її прізвище, оглянув її з ніг до голови і, накульгуючи, пішов, сказавши їй:

— Іди за мною...

Вона йшла, і їй хотілося штовхнути в спину наглядяча, щоб він ступав швидше. В маленькій кімнаті стояв Павло, усміхався, простягав руку. Мати схопила її, засміялась, часто кліпаючи очима, і, не знаходячи слів, тихо говорила:

— Здрастуй... здрастуй...

— Та ти заспокойся, мамо! — потискуючи її руку, говорив Павло.

— Нічого.

— Мати! — зітхнувши, сказав наглядач. — Між іншим, розійдіться, — щоб між вами була відстань...

І голосно позіхнув. Павло питав її про здоров'я, про домівку... Вона ждала якихось інших запитань, шукала їх в очах сина і не знаходила. Він, як завжди, був спокійний, тільки обличчя зблідло, та очі начебто стали більші.

— Саша кланяється! — сказала вона.

У Павла здригнулись повіки, обличчя стало лагіднішим, він усміхнувся. Гостра гіркота ущипнула серце матері.

— Чи скоро випустять вони тебе? — заговорила вона з образою й роздратуванням. — За що посадили? Адже он папірці ті знову з'явилися...

Очі в Павла радісно заблищали.

— Знову? — швидко спитав він.

— Про ці справи заборонено говорити! — лівиво заявив наглядач. — Можна тільки про сімейне...

— А це хіба не сімейне? — заперечила мати.

— А то вже я не знаю. Тільки — забороняється, — байдуже наполягав наглядач.

— Говори, мамо, про сімейне, — сказав Павло. — Що ти робиш?

Вона, відчуваючи в собі якесь молоде завзяття, відповіла:

— Ношу на фабрику все оте...

Спинилася і, усміхаючись, вела далі:

— Щі, кашу, всяке Мар'їне вариво та іншу їжу...

Павло зрозумів. Обличчя в нього затремтіло від стримуваного сміху, він скуйовдив волосся й ласкаво, голосом, якого вона ще не чула від нього, сказав:

— Добре, що в тебе діло є, — не пудьгуєш!

— А коли листки оті з'явилися, мене теж обшукувати почали! — не без хвальби заявила вона.

— Знову про це! — сказав наглядач, ображаючись. — Я кажу — не можна! Чоловіка позбавили волі, щоб він нічого не знав, а ти — своє! Треба розуміти, чого не можна.

— Ну, облич, мамо! — сказав Павло. — Матвій Іванович хороша людина, не треба його сердити. Ми з ним живемо дружно. Він сьогодні випадково при побаченні — звичайно буває помічник начальника.

— Закінчилося побачення! — заявив наглядач, дивлячись на годинник.

— Ну, спасибі, мамо! — сказав Павло. — Спасибі, голу-
бонько! Ти — не турбуйся. Незабаром мене випустять...

Він міцно обійняв її, поцілував, і, зворушена
цим, щаслива, вона заплакала.

— Розходьтесь! — сказав наглядач і, проводячи матір,
забурмотів:

— Не плач,— випустять! Усіх випускають... Тісно
стало...

Дома вона говорила хохлові, широко всміхаючись і жва-
во рухаючи бровами:

— Ловко я йому сказала,— зрозумів він!

І сумно зітхнула.

— Зрозумів! А то не приголубив би,— ніколи він цього
не робив!

— Ех ви! — засміявся хохол.— Хто чого шукає, а ма-
ти — завжди ласки...

— Ні, Андрійку,— люди ж, я кажу! — враз здивовано
вигукнула вона.— Як вони звикли! Одірвали від них дітей,
посадили в тюрму, а вони — нічого, прийшли, сидять, че-
кають, розмовляють,— га? Вже коли освічені отак зви-
кають, що ж казати про чорний народ?..

— Це зрозуміло,— сказав хохол зі своєю усмішкою,—
до них закон все-таки лагідніший, ніж до нас, і потребують
вони його більше, ніж ми. Отож, коли він їх по лобі сту-
кає, вони хоч і кривляться, та не дуже. Своя палиця —
легше б'є...

XX

Якось увечері мати сиділа коло стола, плела панчохи, а
хохол читав уголос книжку про повстання римських
рабів; хтось дуже постукав, і, коли хохол одімкнув двері,
увійшов Весовщиків із вузликом під пахвою, в шапці, зсу-
нутій на потилицю, по коліна забризканий грязюкою...

— Іду — бачу, у вас світиться. Зайшов привітатися.
Прямо з тюрми! — промовив він дивним голосом і, схопив-
ши руку Власової, сильно струснув її, кажучи:

— Павло кланяється...

Потім, нерішуче сівши на стілець, обвів кімнату своїм
похмурим, підозріливим поглядом.

Він не подобався матері, в його незграбній, стриженій
голові, в маленьких очах було щось таке, що завжди ля-
кало її, але тепер вона зраділа і, ласкава, усміхаючись,
жваво говорила:

— Змарнів ти! Андрійку, напоїмо його чаєм...

— А я вже ставлю самовар! — обізвався хохол з кухні.

— Ну, як Павло? — Ще кого випустили чи тільки тебе?

Микола схилив голову і відповів:

— Павло сидить — терпить! Випустили тільки мене! — Він підвів очі, глянув в обличчя матері й повільно, крізь зуби, промовив:— Я їм сказав — годі, пустить мене на волю!.. А то я вб'ю кого-небудь, і себе теж... Випустили.

— Отак! — сказала мати, відсуваючись від нього, і мимоволі зморгнула, коли погляд її зустрівся з його вузькими, гострими очима.

— А як Федя Мазіп? — крикнув хохол з кухні. — Вірші пише?

— Пише. Я цього не розумію! — похитавши головою, сказав Микола.— Що він — чиж? Посадили в клітку — співає! Я ось одне розумію — додому мені йти не хочеться...

— Та що там у тебе вдома? — задумливо сказала мати.— Порожньо, піч не топлена, захололо все...

Він помовчав, примруживши очі. Витяг з кишені пачку цигарок, не кваплячись закурив і, дивлячись на сірий клубок диму, що танув перед його обличчям, усміхнувся посмішкою понурої собаки.

— Так, холодно, мабуть. На підлозі мерзлі таргани валяються. І миші теж померзли. Ти, Пелагее Нилівно, дозволь мені в тебе ночувати,— можна? — глухо спитав він, не дивлячись на неї.

— А звісно, батечку! — швидко сказала мати. Їй було ніяково, незручно з ним.

— Тепер такий час, що діти соромляться батьків...

— Що? — здригнувшись, спитала мати.

Він поглянув на неї, заплющив очі, і його рябе обличчя стало сліпим.

— Діти почали соромитись батьків, кажу! — повторив він і голосно зітхнув.— Тебе Павло не посоромиться ніколи. А я ось соромлюсь батька... І в дім той його... не піду я більше. Немає в мене батька... і дому нема! Віддали мене під нагляд поліції,— а то пішов би я в Сибір... Я б там засланців визволяв, улаштовував би втечі їм...

Чутливим серцем мати розуміла, що цьому чоловікові важко, але його біль не викликав у неї співчуття.

— Та, вже коли так... то краще піти! — сказала вона, щоб не образити його мовчанням.

З кухні вийшов Андрій і, сміючись, сказав:

— Що ти проповідуєш, га?

Мати встала, кажучи:

— Треба попоїсти чогось приготувати...

Весовщиків пильно подивився на хохла і раптом заявив:

— Я так думаю, що деяких людей треба вбивати!

— Угу! А для чого? — спитав хохол.

— Щоб їх не було...

Хохол, високий і сухий, похитуючись на ногах, стояв посеред кімнати й дивився на Миколу згори вниз, засунувши руки в кишені, а Микола міцно сидів на стільці, оповитий хмарами диму, і на його сірому обличчі виступили червоні плями.

— Ісаєві Горбову я головешку одірву, побачиш!

— За що? — спитав хохол.

— Не шпигуй, не донось. Через нього батько загинув, через нього він тепер в шпики моститься, — з похмурою ворожістю дивлячись на Андрія, говорив Весовщиків.

— Он що! — вигукнув хохол. — Але — тебе за це хто звинуватить? Дурні!..

— І дурні й розумні — одним миром мазані! — твердо сказав Микола. — Ось ти розумний і Павло теж, а я для вас хіба така сама людина, як Федько Мазін, або Самойлов, або обидва ви один для одного? Не бреши, я не повірю, однаково... і всі ви відсуваєте мене набік, на окреме місце...

— Болить у тебе душа, Миколо! — тихо й ласкаво сказав хохол, сідаючи поруч нього.

— Болить. І у вас — болить... Тільки — ваші болячки здаються вам благороднішими, ніж мої. Всі ми наволоч один одному, от що я скажу. А що ти мені можеш сказати? Ану?

Він втупився гострими очима в обличчя Андрія й чекав, вискаливши зуби. Його рябе обличчя було нерухоме, а по товстих губах перебігав дроз, наче він обпалив їх чимсь гарячим.

— Нічого я тобі не скажу! — заговорив хохол, тепло голублячи ворожий погляд Весовщикова сумною усмішкою блакитних очей. — Я знаю — сперечатися з людиною в такий час, коли в неї в серці з кожної подряпини кров точиться, — це тільки ображати її; я знаю, брате!

— Зі мною не можна сперечатися, я не вмю! — пробурмотів Микола, опускаючи очі.

— Я думаю,— казав далі хохол,— кожен із нас ходив голими ногами по битому склу, кожен у свою темну годину дихав ось так, як ти...

— Нічого ти не можеш мені сказати! — повільно промовив Весовщиків.— У мене душа вовком висі!..

— І не хочу! Тільки я знаю — це минеться в тебе. Може, не зовсім, а минеться.

Він усміхнувся і провадив далі, ляснувши Миколу по плечу:

— Це, брат, дитяча хвороба, щось ніби кір. Усі ми на неї хворіємо, дужі — менше, кволі — більше. Вона тоді долає нашого брата, коли людина себе — знайде, а життя й свого місця в ньому ще не бачить. Здається тобі, що ти один на землі такий гарний огірочок, і всі з'їсти тебе хочуть. Потім, мине якийсь час, побачиш ти, що добрий шмат твоєї душі і в інших грудях не гірший — тобі стане легше. І трошки совісно — чого на дзвіницю ліз, коли твій дзвіночок такий маленький, що й не чути його під час святкового передзвону? Далі побачиш, що твій дзвін у хорі чути, а поодинокі — старі дзвони топлять його в гудінні, як муху в олії. Ти розумієш, що я кажу?

— Може — розумію! — кивнувши головою, сказав Микола.— Тільки я — не вірю!

Хохол засміявся, скочив на ноги, шумно почав бігати.

— От і я теж не вірив. Ех ти,— віз!

— Чому це — віз? — похмуро всміхнувся Микола, дивлячись на хохла.

— Бо — схожий!

Раптом Весовщиків голосно засміявся, широко розкривши рот.

— Чого ти? — здивовано спитав хохол, зупинившись проти нього.

— А я подумав — ото дурень буде той, хто тебе скривдить! — сказав Микола, рухаючи головою.

— Та чим мене скривдиш? — промовив хохол, знизуючи плечима.

— Я не знаю! — сказав Весовщиків, добродушно й вибачливо вискалюючи зуби.— Я тільки про те, що дуже вже совісно повинно бути людині після того, як вона скривдить тебе.

— Он куди тебе кинуло! — сміючись, сказав хохол.

— Андрійку! — покликала мати з кухні.

Андрій вийшов.

Залишившись сам, Весовщиків озирнувся, витяг ногу, взуту у важкий чобіт, подивився на неї, нахилився, помацав руками товсту литку. Підняв руку до обличчя, уважно оглянув долоню, потім повернув другим боком. Рука була товста, з кудими пальцями, вкрита жовтою шерстю. Він помахав нею в повітрі, встав.

Коли Андрій вніс самовар, Весовщиків стояв перед дзеркалом і зустрів його такими словами:

— Давно я пики своєї не бачив...— Усміхнувся і, хитаючи головою, додав:— Погана в мене пика!

— А що тобі з того? — спитав Андрій, зацікавлено глянувши на нього.

— А он Сашенька каже: обличчя — дзеркало душі! — поволі вимовив Микола.

— І неправда! — вигукнув хохол.— У неї ніс — гачком, вилиці — ножицями, а душа — як зірка.

Весовщиків глянув на нього й усміхнувся.

Сіли пити чай.

Весовщиків узяв велику картоплину, круто посолив шматок хліба і спокійно, поволі, як віл, почав жувати.

— А як тут справи? — спитав він, з напханим ротом.

І коли Андрій весело розказав йому про зростання пропаганди на фабриці, він, знову похмурий, глухо зауважив:

— Довго все це, довго! Швидше треба...

Мати подивилася на нього, і в її грудях тихо заворушилося вороже почуття до цієї людини.

— Життя не кінць, його батогом не шмагонеш! — сказав Андрій.

Весовщиків уперто тріснув головою.

— Довго! Не стає в мене терпіння! Що мені робити?

Він безпорадно розвів руками, дивлячись в обличчя хохлови, і замовк, чекаючи відповіді.

— Усім нам треба вчитися та вчити інших, ось наше діло! — промовив Андрій, схиляючи голову.

Весовщиків спитав:

— А коли битися будемо?

— До того часу нас не раз іще поб'ють, це я знаю! — усміхаючись, відповів хохол.— А коли нам доведеться воювати, — не знаю! Перше, бачиш ти, треба голову озброїти, а потім руки, думаю я...

Микола знову почав їсти. Мати спідлоба непомітно розглядала його широке обличчя, намагаючись знайти в ньому щось таке, що примирило б її з важкою, квадратною постаттю Весовщикова.

І, зустрічаючи колочий погляд маленьких очей, вона боязко рухала бровами, Андрій поведився неспокійно — враз починав говорити, сміятися і, раптом уриваючи мову, свистів.

Матері здавалося, що вона розуміє його тривогу. А Микола сидів мовчки, і коли хохол питає його про що-небудь, він відповідав коротко, з явною нехиттю.

У маленькій кімнатці двом її мешканцям ставало душно, тісно, і вони, то одна, то другий, мигцем поглядали на гостя.

Нарешті він сказав, устаючи:

— Я б спати ліг. А то сидів, сидів, раптом пустили, пішов. Утомився.

Коли він вийшов у кухню і, пововтузившись трохи, раптом наче вмер там, мати, прислухавшись до тиші, шепнула Андрієві:

— Про страшне він думає...

— Трудний хлопець! — погодився хохол, хитаючи головою. — Але це минеться! Це і в мене було. Коли неясково в серці горить — багато сажі в ньому збирається. Ну, ви, ньенько, лягайте, а я посиджу, прочитаю ще.

Вона пішла в куток, де стояло ліжко, запнуте ситцевим пологом, і Андрій, сидячи коло стола, довго чув тепле шелестіння її молитов та зітхань. Швидко перекидаючи сторінки книжки, він збуджено потирав лоб, крутив вуса довгими пальцями, човгав ногами. Стукав маятник годинника, за вікном зігхав вітер.

Почувся тихий голос матері:

— О господи! Скільки людей на світі, і всяк по-своєму стогне. А де ж ті, котрим радісно?

— Є вже й такі, є! Скоро — багато буде їх, — ех, багато! — озвався хохол.

XXI

Життя бігло швидко, дні були строкаті, різнолиці. Кожен приносив із собою що-небудь нове, і воно вже не тривожило матір. Дедалі частіше вечорами з'являлися незнайомі люди, заклопотано, півголосом розмовляли з Андрієм і пізно вночі, піднявши коміри, насуваючи шапки низько на очі, йшли в п'ятьму, обережно, безшумно. В кожному почувалося стримане збудження, здавалося — всі хочуть співати й сміятись, але їм було ніколи, вони завжди квапилися.

Одні насмішкувати й серйозні, другі веселі, осяяні силою юності, треті задумливо тихі,— всі вони мали в очах матері щось однаково наполегливе, впевнене, і хоч у кожного було своє обличчя — для неї всі обличчя зливалися в одне: худе, спокійно-рішуче, ясне обличчя з глибоким поглядом темних очей, ласкавим і суворим, наче погляд Христа на шляху в Еммаус.

Мати рахувала їх, у думках збираючи натовпом навколо Павла,— в цьому натовпі він ставав непомітним для очей ворогів.

Одного разу з міста з'явилася жвава кучерява дівчина, вона принесла для Андрія якийсь пакунок і, виходячи, сказала Власовій, сяючи веселими очима:

— До побачення, товаришу!

— Прощайте! — стримавши усмішку, відповіла мати. А провівши дівчину, підійшла до вікна і, сміючись, дивилася, як вулицею, часто перебираючи маленькими ніжками, йшов її товариш, свіжий, як весняна квітка, і легенький, як метелик.

— Товаришу! — сказала мати, коли гостя зникла.— Ех ти, любя! Дай тобі, господи, товариша чесного на все твоє життя!

Вона часто помічала в усіх людей з міста щось дитяче й поблажливо усміхалася, але її зворушувала й радісно дивувала їхня віра, глибину якої вона почувала дедалі яскравіше, її голубили й гріли їхні мрії про перемогу справедливості — слухаючи їх, вона мимоволі зітхала в незнамому смутку. Але особливо зворушувала її їхня простота й красива, щедра неуважність до самих себе.

Вона вже багато що розуміла з того, що говорили вони про життя, почувала, що вони відкрили справжнє джерело нещастя всіх людей, і звикла згоджуватися з їхніми думками. Але в глибині душі не вірила, що вони можуть перебудувати життя по-своєму і що вистачить у них сили привабити на свій вогонь весь робочий народ. Кожен хоче бути ситим сьогодні, ніхто не бажає відкласти свій обід навіть на завтра, якщо може з'їсти його зараз. Мало хто піде цією далекою й важкою дорогою, небагато очей побачать в кінці її казкове царство братерства людей. Ось чому всі вони, ці хороші люди, дарма що мали вони бороди і часом стомлені обличчя, здавалися їй дітьми.

«Любі ви мої!» — думала вона, похитуючи головою.

Але всі вони вже тепер жили хорошим, серйозним і розумним життям, говорили про добре і, бажаючи навчити

людей того, що самі знали, робили це, не шкодуючи себе. Вона розуміла, що таке життя можна любити, незважаючи на його небезпечність, і зітхаючи, озиралась назад, де темною, вузькою смугою пласко тяглося її минуле. В неї непомітно склалася спокійна свідомість своєї потрібності для цього нового життя,— раніше вона ніколи не почувала себе потрібною кому-небудь, а тепер ясно бачила, що потрібна багатьом, це було нове, приємне і підняло їй голову...

Вона акуратно носила на фабрику листівки, дивилася на це як на свій обов'язок і стала звичною для шпиків, намуляла їм очі. Кілька разів її обшукували, але завжди другого дня після того, як листівки з'являлися на фабриці. Коли з нею нічого не було, вона вміла викликати підозріння шпиків і вартових, вони хапали її, обшукували, вона прикидалася ображеною, сперечалася з ними і, присоромивши, відходила горда своєю вправністю. Їй подобалася ця гра.

Весовщикова на фабрику не прийняли, він пішов за робітника до торговця деревом і возив по слобідці колоди, дошки й дрова. Мати майже щодня бачила його: круто випираючись тремтячими від напруги ногами в землю, ішла пара вороних коней, обидва вони були старі, кістляві, їхні голови стомлено й сумно хиталися, тьмяні очі змучено блимали. За ними тяглася, здригаючись, довга, мокра колода або купа дощок, гучно ляскаючи кінцями, а збоку, попустивши віжки, ступав Микола, обідраний, брудний, у важких чоботях, у шапці на потилиці, незграбний, наче пень, викорчуваний із землі. Він теж хитає головою, дивлячись собі під ноги. Його коні сліпо наїздять на зустрічні вози, на людей, коло нього в'ються, мов джмелі, сердиті лайки, розтинають повітря злі окрики. Він, не підводячи голови, не відповідаючи їм, свистить різким, оглушливим свистом і глухо бурмоче до коней:

— Ну, бери!

Кожного разу, коли в Андрія збиралися товариші на читання нового номера закордонної газети чи брошури, приходив і Микола, сідав у куток і мовчки слухав годину, дві. Кінчивши читати, молодь довго сперечалася, але Весовщиков не брав участі в суперечках. Він лишався найдовше і сам на сам з Андрієм ставив йому похмуре запитання:

— А хто найбільше винний?

— Винен, бачиш, той, хто перший сказав — це мое! Людина ця вмерла кілька тисяч років тому, і на неї гніватись

не варто! — жартуючи, говорив хохол, але очі його дивилися неспокійно.

— А — багаті? А ті, що за них стоять?

Хохол хапався за голову, смикав вуса й довго говорив простими словами про життя й людей. Але в нього завжди виходило так, начебо винні всі люди взагалі, і це не задовольняло Миколу. Міцно стиснувши товсті губи, він заперечливо хитав головою і, недовіриливо заявляючи, що це не так, виходив незадоволений і похмурий.

— Ні, винні мусять бути, — вони тут! Я тобі скажу — нам треба все життя переорати, як засмічене поле, — без жалю!

— Отак само Ісай-табельник якось про вас говорив! — пригадала мати.

— Ісай? — спитав Весовщиків, помовчавши.

— Так. Лихий чоловік! Підглядає за всіма, випитує, — нашою вулицею почав ходити, у вікна до нас заглядати...

— Заглядає? — повторив Микола.

Мати вже лежала в постелі й не бачила його обличчя, але вона зрозуміла, що сказала щось зайве бо хохол покванливо й примирливо заговорив:

— А нехай собі ходить і заглядає! Є в нього вільний час — він і гуляє...

— Ні, зажди! — глухо сказав Микола. — Ось він, винний!

— У чому? — хутко спитав хохол. — Що він дурний?

Весовщиків, не відповівши, пішов.

Хохол поволі й стомлено ходив по кімнаті, тихо човгаючи тонкими, павучими ногами. Чоботи він скинув, — завжди робив так, щоб не стукати й не турбувати Власову. Але вона не спала і, коли Микола вийшов, сказала тривожно:

— Боюсь я його!

— Та-ак! — поволі протяг хохол. — Хлопчина сердитий. — Ви, ненюко, про Ісая з ним не говоріть, — цей Ісай справді шпигує.

— Що ж дивного? У нього кум — жандарм! — зауважила мати.

— Мабуть, поб'є його Микола! — з побоюванням провадив далі хохол. — Ось бачите, які почуття виплекали панове командири нашого життя в нижніх чинів? Коли такі люди, як Микола, відчують свою кривду й урветься їм терпець, — що тоді буде? Небо кров'ю забризкають, і земля в ній як мило запіниться...

— Страшно, Андрійку! — тихо вигукнула мати.

— Якби не ковтали мух, то й не блювали б! — помовчавши, сказав Андрій.— І все-таки, ненько, кожна краплина їхньої крові заздалегідь обмита озерами народних сліз...— Він раптом тихо засміявся й додав: — Справедливо, але — не втішає!

XXII

Одного разу в свято мати прийшла з крамниці, відчинила двері й стала на порозі, вся раптом облита радістю, наче теплим, літнім дощем: у кімнаті лунав дужий голос Павла.

— Ось вона! — крикнув хохол.

Мати бачила, як хутко обернувся Павло, бачила, що його обличчя спалахнуло почуттям, яке обіцяло щось велике для неї.

— От і прийшов... і вдома! — забурмотіла вона, розгубившись з несподіванки, і сіла.

Він нахилився до неї блідий, у куточках його очей ясно блищали дрібненькі сльозинки, губи здригалися. Секунду він мовчав, мати дивилася на нього теж мовчки.

Хохол, тихо насвистуючи, пройшов повз них, опустивши голову, і вийшов на подвір'я.

— Спасибі, мамо! — глибоким, низьким голосом заговорив Павло, потискуючи її руку тремтячими пальцями.— Спасибі, рідна!

Радісно вражена виразом обличчя й звуком голосу сина, вона гладила його голову і, стримуючи биття серця, тихенько говорила:

— Христос з тобою! За що?

— За те, що допомагаєш великій нашій справі, спасибі! — говорив він.— Коли людина може назвати матір свою й духом рідною — це незвичайне щастя!

Вона мовчки, жадібно ковтаючи його слова відкритим серцем, милувалася сином,— він стояв перед нею такий світлий, близький.

— Я, мамо, бачив,— багато що зачіпало тебе за душу, важко тобі. Думав,— ніколи ти не змиришся з нами, не визнаєш наші думки, як свої, а тільки мовчки терпітимеш, як все життя терпіла. Це тяжко було!..

— Андрійко дуже багато дав мені зрозуміти! — встала вона.

— Він мені розповідав про тебе! — сміючись, сказав Павло.

— Єгор теж. Ми з ним земляки. Андрійко навіть грамоти хотів учити...

— А ти — засоромилась і сама потихеньку стала вчитися?

— От він і підглядів! — зніяковіло вигукнула вона. І, занепокоєна надмірною радістю, що сповнювала її груди, сказала Павлові:— Покликати б його! Навмисне пішов, щоб не заважати. У нього — матері нема...

— Андрію!..— крикнув Павло, відчиняючи двері в сіни.— Ти де?

— Тут. Дрова рубати хочу.

— Іди сюди!

Він увійшов не зразу, а увійшовши до кухні, по-господарському заговорив:

— Треба сказати Миколі, щоб дров привіз,— мало дров у нас. Бачите, ньенько, який він, Павло? Замість того, щоб покарати, начальство тільки відгодовує бунтарів...

Мати засміялась. У неї ще солодко завмирало серце, вона сп'яніла з радості, але вже щось скупе й обережне викликало в неї бажання бачити сина спокійним, таким, як завжди. Було занадто гарно на душі, і вона хотіла, щоб перша — велика — радість її життя одразу й назавжди склалася в серці такою живою, дужою, як прийшла. І, побоюючись, щоб, бува, не зменшилося щастя, вона квапилася швидше прикрити його, як птахолов випадково спійманого ним рідкісного птаха.

— Давайте обідати! Ти, Пашо, не їв же ще? — метушливо запропонувала вона.

— Ні. Я вчора дізнався від наглядача, що мене вирішили випустити, і сьогодні — не пилось, не їлось.. Першого зустрів я тут старого Сизова,— розказував Павло.— Побачив він мене, перейшов дорогу, вітається. Я йому кажу: «Ви тепер обережніше зі мною, я людина небезпечна, перебуваю під наглядом поліції».— «Байдуже»,— каже. І знаєш, як він спитав про племінника? «Чи, каже, Федір добре поведився?» — «Що значить — добре поводитися в тюрмі?» — «Ну, каже, чи зайвого чого не ляпав проти товаришів?» І коли я сказав, що Федя людина чесна й розумна, він погладив бороду й гордо так заявив: «Ми, Сизови, в своїй сім'ї поганих людей не маємо!»

— Він старий розумний! — сказав хохол, киваючи головою.— Ми з ним часто розмовляємо,— хороший чоловік. Скоро Федю випустять?

— Усіх випустять, я думаю! У них нічого немає, крім свідчень Ісаї, а він що ж міг сказати?

Мати ходила сюди й туди і дивилася на сина; Андрій, слухаючи його розповідь, стояв коло вікна, заклавши руки за спину. Павло походжав по кімнаті. В нього виросла борода, дрібні кільця тонкого темного волосся густо кучерявилися на щоках, зм'якшуючи смаглявий колір обличчя.

— Сідайте! — запросила мати, подаючи на стіл гаряче.

За обідом Андрій розказав про Рибіна. І коли він скінчив, Павло з жалем вигукнув:

— Був би я вдома — я не пустив би його! Що він поніс із собою? Велике почуття обурення й плутанину в голові.

— Ну, — сказав хохол, усміхаючись, — коли людині сорок років та вона сама довго боролася з ведмедами в своїй душі — трудно її переробити...

Зав'язалася одна з тих суперечок, коли люди починали говорити словами, не зрозумілими для матері. Кінчили обідати, а все ще завзято обсипали один одного тріскучим градом хитромудрих слів. Іноді говорили просто.

— Ми повинні йти нашою дорогою, ні на крок не відступаючи вбік! — твердо сказав Павло.

— І наткнутися в дорозі на кілька десятків мільйонів людей, що зустрінуть нас, як ворогів...

Мати прислухалася до суперчки й розуміла, що Павло не любить селян, а хохол заступається за них, доводячи, що й мужиків добра навчати треба. Вона більше розуміла Андрія, і їй здавалося, що його правда, але кожного разу, коли він казав Павлові щось, вона, насторожившись і затримуючи подих, чекала відповіді сина, щоб швидше довідатися — чи не образив його хохол? Але вони кричали один на одного, не ображаючись.

Іноді мати питала сина:

— Чи так, Пашо?

Усміхаючись, він відповідав:

— Так.

— Ви, пане, — з ласкавим єхидством казав хохол, — сито поїли, та погано жували, у вас в горлі шматок застряв. Прополощіть горляночку!

— Не дурій! — порадив Павло.

— Та я — мов на панахиді!..

Мати, тихо посміхаючись, хитала головою...

XXIII

Наближалася весна, танув сніг, оголюючи бруд та кіптяву, сховану в його глибині. Що день, то бруд настирливіше ліз у вічі, вся слобідка здавалась одягнуеною в лахміття, невмитою. Вдень капотіло з дахів, стомлено й спітніло диміли сірі стіни будинків, а на ніч скрізь невиразно білили крижані бурульки. Чимраз частіше на небі з'являлося сонце. І рішуче починали дзюрчати струмки, збігаючи до болота.

Готувалися святкувати Перше травня.

На фабриці й по слобідці літали листки, що пояснювали значення цього свята, і навіть не зачеплена пропагандою молодь говорила, читаючи їх:

— Це треба влаштувати!

Весовщиків, понуро всміхаючись, вигукував:

— Пора! Годі в піжмурки гратися!

Радів Федя Мазін. Дуже схудлий, він став схожий на жайворонка в клітці нервовим трепетом своїх рухів та мови. Його завжди супроводжував мовчазний, не по літах серйозний Яків Сомов, який працював тепер у місті. Самойлов, ще більше поруділий у тюрмі, Василь Гусєв, Букін, Драгунов та ще дехто доводили, що конче треба йти ві зброєю, але Павло, хохол, Сомов та інші сперечалися з ними.

Приходив Єгор, завжди втомлений, спітнілий, задиханий, і жартував:

— Робота для зміни існуючого ладу — велика робота, товариші, але для того, щоб вона йшла успішніше, я повинен купити собі нові чоботи! — казав він, показуючи свої драні й мокрі черевики. — Галоші в мене теж невігодно розірвалися, і щодня я промочую собі ноги. Я не хочу переїхати в надра землі раніше, ніж ми зречемося старого світу прилюдно і явно, а тому, відхиляючи пропозицію товариша Самойлова про збройну демонстрацію, пропоную озброїти мене міцними чобітьми, бо глибоко переконаний, що це корисніше для перемоги соціалізму, ніж навіть дуже великий мордобій!..

Такою самою чудернацькою мовою він розказував робітникам історії про те, як по різних країнах народ намагався полегшити собі життя. Мати любила слухати його мову й мала від неї дивне враження — найхитрішими ворогами народу, що найлютіше й найчастіше обдурювали його, були маленькі, пузаті, червонопикі чоловічки, безсоромні й жа-

дібні, хитрі й жорстокі. Коли їм жилося важко під владою царів, вони нацьковували чорний народ на царську владу, а коли народ підіймався й виривав цю владу з рук короля, чоловічки підступно забирали її до своїх рук і розганяли народ по конурах, коли ж він сперечався з ними — били його сотнями і тисячами.

Якось, зібравшись з духом, вона оповіла йому цю картину життя, створену його промовами, і, ніяково сміючись, спитала:

— Чи так, Єгоре Івановичу?

Він реготав, закочуючи оченята, задихався, розтирав груди руками.

— Воістину так, матусю! Ви схопили за роги бика історії. На цьому жовтенькому тлі є деякі орнаменти, тобто вишивки, але — вони нічого не міняють! Саме товстенські чоловічки головні гріхородники і найотруйніші комахи, що кусають народ. Французи вдало звуть їх буржуа. Запам'ятайте, матусю, — буржуа. Жують вони нас, жують і висмоктують...

— Багаті, значить? — спитала мати.

— Атож! У цьому їхнє нещастя. Коли, бачте, до страви дитини додавати потроху міді, це затримує зростання її кісток, і дитина буде карликом, а коли отруювати людину золотом, — душа в неї стає маленька, мертвенька й сіра, зовсім як гумовий м'яч, що йому ціна п'ятачок...

Якось, говорячи про Єгора, Павло сказав:

— А знаєш, Андрію, найбільше ті люди жартують, в яких серце нис...

Хохол помовчав і, примруживши очі, відказав:

— Коли б твоя правда, — вся Росія від сміху помирала б...

З'явилася Наташа, вона теж сиділа в тюрмі, десь в іншому місті, але це не змінило її. Мати помітила, що при ній хохол веселішав, сипав жартами, зачіпав усіх своїм лагідним ехидством, викликаючи в неї веселий сміх. Але, коли вона йшла, він починав сумно насвистувати своїх безконечних пісень і довго ходив по кімнаті, сумовито човгаючи ногами.

Часто прибігала Саша, завжди насуплена, завжди поквашлива і чомусь чимраз більш незграбна, різка.

Якось, коли Павло вийшов у сніни проводити її й не причинив дверей за собою, мати почула швидко розмову:

— Ви понесете прапор? — тихо спитала дівчина.

— Я.

- Це вирішено?
- Так. Це моє право.
- Знову тюрма?!

Павло мовчав.

— Ви не могли б... — почала вона й зупинилася.

— Що? — спитав Павло.

— Віддати іншому...

— Ні! — голосно сказав він.

— Подумайте, — ви такий впливовий, вас люблять!.. Ви й Находка — перші тут, — скільки ви можете зробити на волі, — подумайте! А вас же за це заплють, — далеко, надовго!..

Матері здалося, що в голосі дівчини звучать знайомі почуття — туга й страх. І слова Саші почали падати їй на серце, наче великі краплі крижаної води.

— Ні, я вирішив! — сказав Павло. — Від цього я не відмовлюся нізащо.

— Навіть коли я проситиму?..

Павло раптом заговорив швидко і якимось особливо суворо:

— Ви не повинні так говорити, — що ви? Ви не повинні!

— Я людина! — тихенько сказала вона.

— Хороша людина! — теж тихо, але якимось особливо, наче він задихався, заговорив Павло. — Дорога мені людина... І — тому... тому не треба так говорити...

— Прощайте! — сказала дівчина.

По стуку її каблуків мати зрозуміла, що вона пішла швидко, майже побігла. Павло вийшов за нею в двір.

Важкий, гнітючий переляк обійняв груди матері. Вона не розуміла, про що йшлося, але відчула, що жде її горе.

«Що він хоче робити?»

Павло повернувся разом з Андрієм; хохол говорив, хитаючи головою:

— Ех, Ісайка, Ісайка, що з ним робити?

— Треба порадити йому, щоб він облишив свої витівки! — похмуро сказав Павло.

— Пашо, що ти хочеш робити? — спитала мати, схиливши голову.

— Коли? Зараз?

— Першого... Першого травня?

— Ага! — вигукнув Павло, притишивши голос. — Я понесу прапор наш, піду з ним попереду всіх. За це мене, мабуть, знову посадять у тюрму.

Очам матері стало гаряче, і в роті в неї з'явилася неприємна сухість. Він узяв її руку, погладив.

— Це потрібно, зрозумій!

— Я нічого не кажу! — промовила вона, поволі підвівши голову. І коли очі її зустрілися з упертим блиском його очей, знову зігнула шию.

Він випустив її руку, зітхнув і заговорив докірливо:

— Не журитися тобі, а радіти треба. Коли будуть матері, що й на смерть пошлють своїх дітей з радістю?..

— Гоп, гоп! — забурчав хохол. — Поскакав наш пан, підтикавши жупан!..

— Хіба я кажу що-небудь? — повторила мати. — Я тобі не заважаю. А коли шкода мені тебе, — це вже материнське!..

Він відступив од неї, і вона почула жорстокі, гострі слова:

— Є любов, що заважає людині жити...

Здригнувшись, боячись, що він скаже ще що-небудь таке, що відштовхне її серце, вона хутко заговорила:

— Не треба, Папо! Я розумію, — інакше тобі не можна, — для товаришів...

— Ні! — сказав він. — Я це — для себе.

У дверях став Андрій — він був вищий за двері і тепер, стоячи в них, як у рамі, химерно підігнув коліна, опираючись одним плечем об одвірок, а друге, шию та голову виставивши наперед.

— Ви б перестали балакати, пане! — сказав він, похмуро зупинивши на Павловому обличчі свої опуклі очі. Він був схожий на ящірку в щілині каменя.

Матері хотілося плакати. Не бажаючи, щоб син бачив її сльози, вона раптом забурмотіла:

— Ой лишенько, — забула я...

І вийшла в сіни. Там, ткнувшись головою в куток, вона дала волю сльозам своєї образи і плакала мовчки, беззвучно, знесилюючись від сліз, так начебто разом з ними витікала кров із серця її.

А крізь нещільно причинені двері на неї повзли глухі звуки суперечки.

— Ти що ж, милуєшся собою, коли мучиш її? — питав хохол.

— Ти не маєш права так говорити! — крикнув Павло.

— Добрий був би я товариш тобі, коли б мовчав, бачачи твої дурні, дапині стрибки! Ти нащо таке сказав? Розумієш?

— Треба завжди твердо говорити і так, і ні!

— Це їй?

— Усім! Не хочу ні любові, ні дружби, що чіпляється за ноги, затримує...

— Герой! Утри носа! Утри і — піди скажи все це Сашеньці. Це їй треба було сказати!..

— Я сказав!..

— Хіба? Брешеш! Їй ти говорив ласкаво, їй говорив ніжно, я не чув, а — знаю! А перед матір'ю розвів героїзм... Зрозумій, дапе,— героїзмові твоєму гріш ціна!

Власова почала хутко стирати сльози з своїх щік. Вона злякалася, що хохол образить Павла, поквапно відчинила двері і, входячи в кухню, тремтяча, сповнена горя й страху, голосно заговорила:

— У-у, холодно! А — весна...

Без потреби перекладаючи в кухні з місця на місце різні речі, намагаючись заглушити притишені голоси в кімнаті, вона казала далі голосніше:

— Усе змінилося,— люди стали гарячіші, погода холодніша. Бувало, в цей час тепло вже, небо ясне, сонечко...

У кімнаті замовкли. Вона спинилася посеред кухні, чекаючи.

— Чув? — розляглося тихе запитання хохла.— Це треба зрозуміти,— чорт! Тут — багатше, ніж у тебе...

— Чайку вип'єте? — тремтячим голосом спитала вона. І, не чекаючи відповіді, щоб приховати це тремтіння, вигукнула:

— Що це, ото змерзла я!

До неї повільно вийшов Павло. Він дивився спідлоба, з усмішкою, що винувато тремтіла на його губах.

— Прости мені, мати! — неголосно сказав він.— Я ще хлопчак, дурень...

— Не чіпай ти мене! — тужно скрикнула вона, пригортаючи його голову до своїх грудей.— Не кажи нічого! Господь з тобою — твоє життя — твоє діло! Але не зачіпай серця! Хіба може мати не жаліти? Не може. Всіх жалко мені! Всі ви — рідні, всі — достойні! І хто пожаліє вас, крім мене?.. Ти йдеш, за тобою — інші, все кинули, пішли... Пашо!

Билася в грудях її велика, гаряча думка, окриляла серце натхненним почуттям тужливої, страдницької радості, але мати не знаходила слів і в муках своєї німоти, змахуючи рукою, дивилася в обличчя синові очима, що горіли яскравим і гострим болем...

— Гаразд, мамо! Прости, бачу я! — бурмотів він, опускаючи голову, і з усмішкою, мигцем глянувши на неї,

додав, одвернувшись, зняковілий, але радісний:— Цього я не забуду, слово честі!

Вона відхилила його рукою від себе і, заглядаючи в кімнату, сказала Андрієві благально-ласкаво:

— Андрійку! Ви не кричите на нього! Ви, звісно, старші...

Стоячи спиною до неї й не рухаючись, хохол чудно й смішно заревів:

— У-у-у! Буду кричати на нього! Та ще й битиму!

Вона поволі йшла до нього, простягаючи руку, і говорила:

— Любий ви мій...

Хохол обернувся, нахилив голову, наче бик, і, стиснувши за спиною руки, пройшов повз неї в кухню. Звідти почувся його голос, похмуро-глузливий:

— Одійди, Павле, щоб я тобі голови не відкусив! Це я жартую, ненюко, ви не вірте! Ось я наставлю самовар. Так! Вугілля ж у нас... Вогке, під три чорти його!

Він замовк. Коли мати вийшла до кухні, він сидів на підлозі, роздмухував самовар. Не дивлячись на неї, хохол почав знову:

— Ви не бійтесь,— я його не займу! Я м'який, як парена ріпа! І я... Гей ти, герой, не слухай,— я його люблю! Але я — жилетку його не люблю! Він, бачите, надів нову жилетку, і вона йому дуже подобається, от він і ходить, випнувши живота, і всіх штовхає: а подивіться, яка в мене жилетка! Вона гарна — це так, але — нащо штовхатися? І без того тісно.

Павло, всміхнувшись, спитав:

— Довго бурчатимеш? Дав мені одного прочухана — досить би вже!

Сидячи на підлозі, хохол протяг ноги по обидва боки самовара й дивився на нього. Мати стояла коло дверей, ласкаво й сумно спинивши очі на круглій потилиці Андрія та довгій, зігнутій шиї його. Він одкинувся тілом назад, уперся руками в підлогу, глянув на матір та сина трохи почервонілими очима і, кліпаючи, неголосно сказав:

— Хороші ви люди,— еге ж!

Павло нахилився, схопив його за руку.

— Не смикай! — глухо сказав хохол.— Так ти мене перекинеш...

— Чого соромитесь? — сумно сказала мати.— Поцілувалися б, обнялися б міцно, міцно...

— Хочеш? — спитав Павло.

— Можна! — відповів хохол, підводячись.

Міцно обнявшись, вони на мить завмерли — двоє тіл — одна душа, що палко горіла почуттям дружби.

По обличчю матері текли сльози, вже легкі. Втираючи їх, вона ніяково сказала:

— Любить жінка плакати — з горя плаче, з радості плаче!..

Хохол відштовхнув Павла лагідним рухом і, теж втираючи очі пальцями, заговорив:

— Годі! Попустували телята, пора на смаженю! Ну й бісове ж вугілля! Дмухав, дмухав, — запорошив собі очі...

Павло, схиливши голову, сів до вікна й тихо сказав:

— Таких сліз не соромно...

Мати підійшла до нього, сіла поруч. Її серце тепло й м'яко огорнулося бадьорим почуттям. Було сумно їй, але приємно й спокійно.

— Я зберу посуд, — ви собі сидіть, ненько! — сказав хохол, виходячи в кімнату. — Спочивайте. Наштовхали вам груди...

І в кімнаті залунав його співучий голос:

— Славно відчули ми життя зараз, — справжнє, людське життя!..

— Так! — сказав Павло, глянувши на матір.

— Усе інше стало! — обізвалась вона. — Горе — інше, радість — інша...

— Так і повинно бути! — говорив хохол. — Бо росте нове серце, ненько моя люба, — нове серце в житті росте. Йде людина, освітлює життя вогнем розуму й кричить, кличе: «Гей, ви! Люди всіх країн, єднайтеся в одну сім'ю!» І на поклик її всі серця здоровими своїми частинами складаються у величезне серце, сильне, звучне, як срібний дзвін...

Мати щільно стискала губи, щоб вони не тремтіли, і міцно заплющила очі, щоб не плакали вони.

Павло підняв руку, хотів щось сказати, але мати взяла його за другу руку і, потягнувши її вниз, прошепотіла:

— Не заважай йому...

— Знаєте? — сказав хохол, стоячи в дверях. — Багато горя буде в людей, багато ще крові вичавлять з них, але все це, все горе й кров моя — мала ціна за те, що вже є в грудях моїх, у мозку моему... Я вже багатий, як зірка на проміння, — я все витримаю, все витерплю, — бо — є в мені радість, якої ніхто, ніщо, ніколи не вб'є! В цій радості — сила!

Пили чай, сиділи за столом до півночі, тепло й широко розмовляючи про життя, про людей, про майбутнє.

І, коли думка була ясна їй, мати, зітхнувши, брала з минулого свого що-небудь, завжди важке й грубе, і цим каменем з свого серця підсилювала думку.

У теплому потоці розмови страх її розтанув, тепер вона почувала себе так, як того дня, коли батько її суворо сказав їй:

— Нема чого кирпу гнути! Знайшовся дурень, бере тебе заміж — іди! Всі дівки заміж виходять, усі жінки дітей родять, усім батькам діти — горе! Ти що — не людина?

Після цих слів вона побачила перед собою неминучу стежку, що сумирно тяглася навколо порожнього, темного місця. І неминучість іти тією стежкою сповнила її груди сліпим спокоєм. Так і тепер. Але почувавши прихід нового гора, вона внутрішньо говорила комусь:

«Ось вам, візьміть!»

Це полегшувало тихий біль її серця, що, здригаючись, співав у грудях її, як туга струна.

І в глибині душі, схвильованої сумом чекання, не сильно, але не згасаючи, жевріла надія, що всього в неї не візьмуть, не вирвуть! Щось та залишиться...

XXIV

Рано-вранці, як тільки Павло та Андрій пішли, у вікно тривожно постукала Корсунова й поквашливо крикнула:

— Ісає вбили! Ходімо подивимось...

Мати здригнулась, у голові її, мов іскра, промайнуло ім'я вбивці.

— Хто? — коротко спитала вона, накидаючи на плечі хустку.

— Він не сидить там, над Ісаєм, коцнув, та й пішов! — відповіла Мар'я.

На вулиці вона сказала:

— Тепер знову почнуть нишпорити, винного шукати. Добре, що твої вночі вдома були — я тому свідок. Після півночі проходила повз вас, у вікно до вас заглянула, всі ви за столом сиділи...

— Що ти, Мар'є? Хіба на них можна подумати? — злякано вигукнула мати.

— А хто його вбив? Напевне ж ваші! — переконано сказала Корсунова. — Відомо всі, що вистежував він їх...

Мати спинилася, задихаючись, приклала руку до грудей.
— Та чого ти? Ти не бійся! Катюзі по заслугі! Ходімо швидше, а то повезуть його!..

Матір хитала важка думка про Весовщикова.

«От, дійшов!» — тупо думала вона.

Недалеко від стін фабрики, на місці недавно згорілого будинку, розтоптуючи ногами вугілля й здіймаючи попіл, стояв натовп і гув, наче рій джмелів. Було багато жінок, ще більше дітей, крамарі, служники з трактиру, поліцейські й жандарм Петлін, високий старий з пухнастою срібною бородою, з медалями на грудях.

Ісая напівлежав на землі, притулившись спиною до обгорілих колод і схиливши оголену голову на праве плече. Права рука була засунута в кишеню штанів, а пальцями лівої він вчепився в пухку землю.

Мати глянула йому в обличчя — одне око Ісея тьмяно дивилося в шапку, що лежала між стомлено розкиданих ніг, рот був здивовано напівроззявлений, його руда борідка стирчала набік. Худе тіло з гострою головою й кістлявим обличчям у ластовинні стало ще менше, стиснуте смертю. Мати перехрестилася, зітхнувши. Живий він був гідкий їй, тепер будив тиху жалість.

— Крові нема! — зауважив хтось півголосом.— Мабуть, кулаком стукнули...

Злий голос гучно промовив:

— Заткнули рот ябедникові...

Жандарм стрепенувся і, розсовуючи руками жінок, погрозливо спитав:

— Це хто там патякає, га?

Люди розсипалися під його штовханами. Дехто швидко побіг геть. Хтось засміявся зловтішним сміхом.

Мати пішла додому.

«Ніхто не жаліє!» — думала вона.

А перед нею стояла, наче тінь, широка постать Миколи, його вузькі очі дивилися холодно, жорстоко, і права рука гойдалася, наче він забив її...

Коли син та Андрій прийшли обідати, вона насамперед спитала їх:

— Ну, що? Нікого не заарештували — за Ісея?

— Не чути! — озвався хохол.

Вона бачила, що вони обидва пригнічені.

— Про Миколу нічого не говорять? — тихо спитала мати.

Строгі синові очі спинились на її обличчі, і він виразно промовив:

— Не говорять. І навряд чи думають. Його нема. Він учора опівдні поїхав на річку й ще не повернувся. Я питаю про нього...

— Ну, слава богу! — полегшено зітхнувши, сказала мати. — Слава богу!

Хохол глянув на неї і похилив голову.

— Лежить він, — задумливо розказувала мати, — і наче дивується, — таке в нього обличчя. І ніхто його не жаліє, ніхто добрим словом не прикрив його. Маленький такий, невидний. Наче уламок, — відломився від чогось, упав і лежить...

За обідом Павло раптом кинув ложку й вигукнув:

— Цього я не розумію!

— Чого? — спитав хохол.

— Убити тварину тільки через те, що треба їсти, — і це вже погано. Вбити звіра, хижака... це зрозуміло! Я сам міг би вбити людину, що стала звіром для людей. Але вбити такого жалюгідного — як могла замахнутися рука?..

Хохол знизав плечима. Потім сказав:

— Він був шкідливий не менш за звіра. Комар вип'є трошки нашої крові — ми б'ємо! — додав хохол.

— А так! Я не про те... Я кажу — гидко!

— Що вдієш? — озвався Андрій, знову знизуючи плечима.

— Ти міг би вбити такого? — задумливо спитав Павло після довгого мовчання.

Хохол подивився на нього своїми круглими очима, мигцем глянув на матір і з сумом, але твердо відповів:

— За товаришів, за діло — я все можу! І вб'ю. Хоч би й сина...

— Ой Андрійку! — тихо вигукнула мати.

Він усміхнувся до неї й сказав:

— Не можна інакше! Таке життя!..

— Та-ак! — повільно, протягом сказав Павло. — Таке життя...

Несподівано збуджений, скоряючись якомусь поштовхові зсередини, Андрій підвівся, змахнув руками й заговорив:

— Що маєш робити? Доводиться ненавидіти людину, щоб швидше настав час, коли можна буде тільки милуватися з людей. Треба знищувати того, хто заважає ходу життя, хто продає людей за гроші, щоб купити за них спокій або шану собі. Коли на шляху чесних стоїть Іуда, жде,

щоб зрадити їх,— я буду сам Іуда, якщо не знищу його! Я не маю права? А вони, хазяї наші,— вони мають право тримати солдатів і катів, будинки розпусти й тюрми, каторгу та все те, погане, що охороняє їхній спокій, їхній за-тишок? Часом мені доводиться брати в руки їхню палицю,— що ж робити? Я візьму, не відмовлюсь. Вони нас убивають десятки й сотні,— це дає мені право підняти руку й опустити її на одну з ворожих голів, на ворога, що ближче за інших підійшов до мене й шкідливіший за інших для справи мого життя. Таке життя. Проти нього я й іду, його я й не хочу. Я знаю,— їхньою кров'ю нічого не твориться, вона не плодотворна!.. Добре росте правда, коли наша кров кропить землю рясним дощем, а їхня, гнила, гине безслідно, я це знаю! Але я візьму гріх на себе, уб'ю, коли побачу — треба! Я ж тільки за себе кажу. Мій гріх зі мною вмре, він не ляже плямою на майбутнє, нікого не забруднить він, крім мене,— нікого!

Він ходив по кімнаті, змахуючи рукою перед своїм обличчям, і наче рубав щось у повітрі, відсікав від самого себе. Мати дивилася на нього з сумом і тривогою, почувавши, що в ньому надломилася щось, боляче йому. Темні, небезпечні думки про вбивство облишили її. «Якщо вбив не Весовщиків, ніхто з товаришів Павла не міг зробити цього»,— думала вона. Павло, похиливши голову, слухав хохла, а той наполегливо й сильно говорив:

— Дорогою вперед і проти самого себе йти доводиться. Треба вміти все віддати, все серце. Життя віддати, вмерти за діло — це просто! Віддай — більше, і те, що тобі дорожче за твоє життя,— віддай,— тоді дуже зросте й найдорожче твоє — правда твоя!..

Він спинився посеред кімнати, зблідлий, напівзаплющивши очі, урочисто обіцяючи, промовив, піднявши руку:

— Я знаю,— буде час, коли люди милуватимуться одне з одного, коли кожен буде як зоря перед іншим! Ходитимуть по землі люди вільні, великі свободою своєю, всі підуть з одвертими серцями, серце кожного чисте буде від заздрості й беззлобні будуть усі. Тоді не життя буде, а — служіння людині, образ її піднесеться високо; для вільних — усі висоти досяжні! Тоді житимуть у правді й свободі для краси й вважатимуть, що кращі ті, хто ширше обійме серцем світ, хто глибше полюбить його,— кращими будуть найвільніші — в них найбільше краси! Величні будуть люди цього життя...

Він замовк, випростався, сказав лунко, на всі груди:

— Так — заради цього життя — я на все піду...

Його обличчя здригнулося, з очей текли сльози одна по одній, великі й важкі.

Павло підвів голову й дивився на нього блідий, широко розкривши очі, мати підвелася з стільця, почувуючи, як зростає, насувається на неї темна тривога.

— Що з тобою, Андрію? — тихо спитав Павло.

Хохол струснув головою, витягся, як струна, і сказав, дивлячись на матір:

— Я бачив... Знаю...

Вона встала, швидко підійшла до нього, схопила руки його — він намагався висмикнути праву, але вона цупко трималася за неї й шепотіла гарячим шепотом:

— Голубчику мій, тихше! Рідний мій...

— Заждіть! — глухо бурмотів хохол. — Я скажу вам, як воно було...

— Не треба! — шепотіла вона, крізь сльози дивлячись на нього. — Не треба, Андрійку...

Павло поволі підійшов, дивлячись на товариша вогкими очима. Був він блідий і, усміхаючись, сказав неголосно, поволі:

— Мати боїться, що це ти...

— Я — не боюсь! Не вірю! І бачила б — не повірила.

— Заждіть! — говорив хохол, не дивлячись на них, мотаючи головою та все визволяючи руку. — Це не я, — але я міг не дозволити...

— Облиш, Андрію! — сказав Павло.

Однією рукою стискаючи йому руку, він поклав другу на плече хохлові, ніби бажаючи спинити тремтіння в його високому тілі. Хохол нахилив до них голову й тихо, уривчасто заговорив:

— Я не хотів цього, ти ж знаєш, Павле. Сталося так: коли ти пішов уперед, а я спинився на розі з Драгуновим — Ісай вийшов з-за рогу, — став збоку. Дивиться на нас, посміхається... Драгунов сказав: «Бачиш? Це він за мною стежить, цілу ніч. Я поб'ю його». Пішов, — я думав — до дому... А Ісай підійшов до мене...

Хохол зігхнув.

— Ніхто мене не ображав так погано, як він, собака.

Мати мовчки тягла його за руку до стола, і нарешті їй вдалося посадити Андрія на стілець. А сама вона сіла поруч з ним плече до плеча. Павло ж стояв перед ним, похмуро поскубуючи бороду.

— Він казав мені, що всіх нас знають, що всі ми в жандармів на обліку і що виловлять усіх перед Травнем. Я не відповідав, сміявся, а серце закипало. Він почав говорити, що я розумний хлопець і не треба мені йти таким шляхом, а краще...

Він спинився, втер обличчя лівою рукою, очі його сухо блиснули.

— Я розумію! — сказав Павло.

— Краще, каже, піти на службу до закону, га?

Хохол змахнув рукою й потряс стиснутим кулаком.

— До закону, — проклята його душа! — крізь зуби сказав він. — Краще б він ляпаса дав мені... легше було б мені, і йому, можливо. Але так, коли він плюнув у серце мені смердючою слиною своєю, я не стерпів.

Андрій судорожно висмикнув свою руку з Павлової руки й глухіше, з огидою говорив:

— Я дав йому ляпаса й пішов. Чую — позаду Драгунов тихо так говорить: «Піймався?» Він стояв за рогом, мабуть...

Помовчавши, хохол сказав:

— Я не оглянувся, — хоч відчував... Чув удар... Іду собі спокійно, немов жабу пхнув ногою. Став на роботу, кричать — Ісая вбили! Не вірилось. Але рука занула, — ніяково мені володіти нею, — не боляче, а начебто коротша стала вона...

Він скося глянув на руку й сказав:

— Усе життя, мабуть, не змию я тепер поганої плями цієї...

— Аби було серце твоє чисте, голубчику мій! — тихо сказала мати.

— Я не звинувачую себе, — ні! — твердо сказав хохол. — Але гидко ж мені це! Зайве це для мене.

— Я погано розумію тебе! — сказав Павло, знизавши плечима. — Убив не ти, а коли б навіть...

— Знати, що вбивають, і не перешкодити...

Павло твердо сказав:

— Я цього зовсім не розумію... — І, подумавши, додав: — Тобто зрозуміти можу, але відчуті — ні.

Заспівав гудок. Хохол схилив голову набік, прослухав владне ревіння і, стрепенувшись, сказав:

— Не піді працювати...

— Я теж, — озвався Павло.

— Піді в лазню! — усміхаючись, промовив хохол і хутко, мовчки зібравшись, пішов, понурий.

Мати, провівши його співчутливим поглядом, сказала синові:

— Як хочеш, Пашо! Знаю — гріх убити людину, — а не вважаю нікого винним. Шкода Ісає, такий він гвіздочок маленький, подивилась я на нього, згадала, як він погрожував повісити тебе, — і ні люті на нього, ні радості, що помер він. Просто шкода стало. А тепер — навіть і не шкода...

Вона замовкла, подумала і, здивовано усміхаючись, заважила:

— Господи Ісусе, — чуєш, Пашо, що кажу я?..

Павло, мабуть, не чув. Поволі походжаючи по кімнаті, похиливши голову, він вдумливо й похмуро сказав:

— Ось воно, життя! Бачиш, як поставлені люди одне проти одного? Не хочеш, а — бий! І кого? Таку саму безправну людину. Він іще нещасніший од тебе, бо — дурний. Поліція, жандарми, шпигуни — все це наші вороги, — а всі вони такі ж люди, як ми, так само смокчуть із них кров і так само не вважають їх за людей. Все — так само! А от поставили людей одних проти других, засліпили дурістю й страхом, усім пов'язали руки й ноги, стиснули й смокчуть їх, душать та б'ють одних одними. Обернули людей на рушниці, на кийки, на каміння й кажуть: «Це держава!..»

Він підійшов ближче до матері.

— Це — злочин, мати! Найганебніше вбивство мільйонів людей, — убивство душ... Розумієш, — душу вбивають. Бачиш різницю між нами й ними — вдарив чоловік, і йому гидко, соромно, боляче. Гидко, головне! А ті — вбивають тисячі спокійно, без жалю, без здригання серця, з приємністю вбивають! І тільки для того душать на смерть усіх і все, щоб зберегти срібло, золото, нікчемні папірці, всю цю мізерну погань, яка дає їм владу над людьми. Подумай — не себе оберігають люди, боронячись убивством народу, калічачи душі людські, не заради себе роблять це, — заради майна свого. Не зсередини бережуть себе, а ззовні...

Він узяв руки її, нахилився і, струшуючи їх, сказав:

— Коли б ти відчула всю цю мерзоту й ганебну гнилятину — ти зрозуміла б нашу правду, — побачила б, яка вона велика й ясна!..

Мати підвелася схвильована, сповнена бажання злити своє серце з серцем сина в один вогонь.

— Зажди, Пашо, зажди! — задихаючись, пробурмотіла вона. — Я — відчуваю, — зажди!..

У сінях хтось загрюкав. Вони обоє, здригнувшись, глянули одне на одного.

Двері відчинилися поволі, і в них важко ввійшов Рибін.

— От! — підвівши голову й усміхаючись, сказав він.— На все Хому несе: хліб, вино,— все одно; бачите Хому — кланяйтесь йому!..

Він був одягнений у кожушок, залитий дьогтем, у личаках, за поясом у нього стирчали чорні рукавиці й на голові кошлата шапка.

— Чи здорові? Випустили тебе, Павле? Так. Як живеш, Нилівно? — Він широко всміхався, показуючи білі зуби, голос його звучав лагідніше, ніж раніше, обличчя ще густіше заросло бородою.

Мати зраділа, підійшла до нього, тисла його велику, чорну руку і, вдихаючи здоровий, міцний запах дьогтю, казала:

— Ах, ти... ну, я рада!..

Павло всміхався, розглядаючи Рибіна.

— Гарний мужичок!

Поволі роздягаючись, Рибін говорив:

— Так, знову мужиком зробився, ви в пани помаленьку виходите, а я — назад повертаюсь... от!

Обсмикуючи пістрьову сорочку, він пройшов у кімнату, оглянув її уважним поглядом і заявив:

— Майна не прибуло у вас, видно, а книжок побільшало,— так! Ну, розкажіть, як справи?

Він сів, широко розставивши ноги, вперся в коліна долонями і, запитливо обмацуючи Павла темними очима, добродушно усміхаючись, чекав відповіді.

— справи йдуть жваво! — сказав Павло.

— Орем та сієм, хвалитись не вмієм, а врожай зберемо — наваримо бражки, ляжемо в лежачкї — так? — жартував Рибін.

— Як ви живете, Михайле Івановичу? — спитав Павло, сідаючи проти нього.

— Нічого. Добре живу. В Єгільдєєві зупинився, чули — Єгільдєєво? Гарне село. Два ярмарки на рік, людей понад дві тисячі,— злий народ! Землі нема, в уділі орендують, погана земличка. Найнявся я наймитувати до одного глитая — там їх як мух на мертвому тілі. Дьоготь гонимо,

вугілля випалюємо. Заробляю вчетверо менше, а спину ламаю вдвоє більше, ніж тут,— от! Семеро нас у нього, в глитая. Нічого,— народ усе молодий, усі тамтешні, крім мене,— письменні всі. Один парубок — Юхим, такий завзятий, біда!

— Ви що ж, розмовляєте з ними? — спитав Павло жваво.

— Не мовчу. В мене з собою є всі тутешні листки — тридцять чотири їх. Але я більше біблією орудую, там є що взяти, книга товста, казенна, синод друкував, вірити можна!

Він підморгнув Павлові й, усміхаючись, провадив далі:

— Тільки цього мало. Я до тебе по книжки прийшов. Ми тут удвох, Юхим цей зі мною,— дьоготь возили, пу, зробили гак, заїхали до тебе! Ти мені дай книжок, поки Юхим не прийшов,— йому зайвого не треба знати...

Мати дивилася на Рибіна, і їй здавалося, що разом із піджаком він зняв із себе ще щось. Став не такий солідний, і очі в нього дивилися хитріше, не так одверто, як раніше.

— Мамо,— сказав Павло,— ви підіть, принесіть книжок. Там знають, що дати. Скажіть — для села.

— Добре! — сказала мати.— Ось самовар закипить — я й піду.

— І ти на ці діла пішла, Нилівно? — всміхаючись, спитав Рибін.— Так. Охочих до книжок у нас багато там. Учитель заохочує,— кажуть, хлопець хороший, хоч і духовного звання. Учителька теж є, верст за сім. Ну, вони забороненою книжкою не орудують, народ казенний,— бояться. А мені потрібна заборонена, гостра книжка, я під їхню руку підкладатиму... Коли становий або піп побачать, що книжка заборонена, подумають — учителі сіють! А я збоку поки що лишуся.

І, задоволений своєю мудрістю, він весело вискалив зуби.

«Ач ти! — подумала мати.— На вигляд ведмідь, а живеш, мов лис...»

— Як ви гадаєте,— спитав Павло,— коли запідозрять учителів у тому, що вони заборонені книжки роздають,— чи посадять у в'язницю за це?

— Посадять,— а що? — спитав Рибін.

— Ви давали книжки,— а не вони! Вам і у в'язницю йти...

— Дивак! — усміхнувся Рибін, ляскаючи рукою по ко-

ліну.— Хто на мене подумає? Простий мужик таку справу робить, хіба це буває? Книжка — справа панська, їм за неї й відповідати...

Мати почувала, що Павло не розумів Рибіна, і бачила, що він примружив очі — значить, сердиться. Вона обережно й лагідно сказала:

— Михайло Іванович так хоче,— щоб він діло робив, а на розправу за нього інші йшли...

— От! — сказав Рибін, гладячи бороду.— Поки що.

— Мамо! — сухо сказав Павло.— Коли хтось із наших, Андрій, наприклад, зробить щось під мою руку, а мене в тюрму посадять — ти що скажеш?

Мати здригнулася, здивовано глянула на сина й сказала, заперечливо хитаючи головою:

— Хіба можна проти товариша таке вчинити?

— Ага-а! — сказав протягом Рибін.— Зрозумів я тебе, Павле! — Глузливо підморгнувши, він звернувся до матері:

— Тут, мати, діло тонке.

І знову, повчально, до Павла:

— Зелено ти міркуєш, брате! В таємній справі — честі нема. Подумай: перше, в тюрму посадять раніше того хлопця, в якого книжку знайдуть, а не вчителів — раз. Друге, хоча вчителі дають і дозволену книжку, але суть у ній та сама, що й у забороненій, тільки слова інші, правди менше,— два. Значить, вони того самого хочуть, що й я, тільки йдуть путівцем, а я великим шляхом, а перед начальством ми однаково винні, правда ж? А третє, мені, брате, до них байдуже,— піший кінному не товариш. Проти мужика я так, може, і не захочу зробити. А вони — один попович, друга — поміщицка дочка,— для чого їм треба народ підбурити — я не знаю. Їхні панські думки мені, мужикові, не відомі. Що сам я роблю — я знаю, а чого вони хочуть — це мені не відомо. Тисячі років люди справно панами були, з мужика шкуру дерли, а тут враз — прокинулися й давай мужикові очі протирати. Я, брате, до казок неохочий, а це — ніби казка. Від мене всякі пани далеко. Ідеш узимку полем, попереду щось живе маячить, а що воно? Вовк, лис чи просто собака,— не бачу! Далеко.

Мати глянула на сина. Обличчя в нього було сумне.

А очі Рибіна блищали темним блиском, він дивився на Павла самовдоволено і, схвильовано розчісуючи пальцями бороду, говорив:

— Чемність розводити мені ніколи. Життя дивиться суворо; на псарні — не у вівчарні, всяка зграя по-своєму гавка...

— Є пани,— заговорила мати, пригадавши знайомі обличчя,— що вбивають себе за народ, усе життя в тюрмах мучаться...

— Їм і рахунок інший, і шана не така! — сказав Рибін.— Мужик багатіє — в пани пнеться, пан бідніє — до мужика йде. Хоч-не-хоч душа чиста, як у кишені вітер свище. Пам'ятаєш, Павле, ти мені пояснював, що хто як живе, так і думає, і коли робітник каже — ні, то хазяїн, з природи своєї, неодмінно кричить — так! Отак і в мужика з паном різна природа. Коли мужик наїється — панові вночі не спиться. Звісно, в усякому званні — свій сучий син, і всіх мужиків захищати я не згоден...

Він підвівся на ноги, темний, дужий. Обличчя його потемніло, борода здригнулася, мовби він нечутно клацнув зубами, і говорив далі зниженим голосом:

— Протинявся я по фабриках п'ять років, одвик від села, от! Прийшов туди, подивився, бачу — не можу я так жити! Розумієш! Не можу! Ви тут живете — ви кривд таких не бачите. А там — голод за людиною тінню плазує й нема надій на хліб, нема! Голод душі пожер, обличчя людське зітер, не живуть люди — гниють у непозбутних злиднях... І навкруги, як гайвороння, начальство чатує, чи немає зайвого шматка в тебе? Побачить, вирве, в морду тобі дасть...

Рибін оглянувся, нахилився до Павла, спираючись рукою на стіл:

— Мене аж занудило, як глянув я знову на це життя. Бачу,— не можу! Проте переборов себе,— ні, думаю, не дурій, душе! Я лишусь! Я вам хліба не добуду, а кашу заварю,— я, брате, заварю її! Несу в собі образу за людей і на людей. Вона в мене ножем у серці стоїть і хитається.

У нього спітнів лоб, він, поволі насуваючись на Павла, поклав йому руку на плече. Рука здригалася.

— Давай допомогу мені! Давай книжок, та таких, щоб, прочитавши, людина місця собі не знаходила. Їжака під череп посадити треба, їжака колючого! Скажи своїм міським, які для вас пишуть,— для села хай теж пишуть! Нехай крешуть так, щоб село окропом ошпарило,— щоб народ на смерть поліз!

Він підняв руку і, роздільно вимовляючи кожне слово, глухо сказав:

— Смертю смерть знехтувати — от! Значить — умри, щоб люди воскресли. І нехай умруть тисячі, щоб воскресло безліч народу по всій землі! От. Умерти легко. Аби воскресли! Аби підвелися люди!

Мати внесла самовар, скося дивлячись на Рибіна. Його слова, важкі й сильні, приголомшували її. І було щось в ньому, що нагадувало їй чоловіка її, той — так само видірявав зуби, махав руками, закачуючи рукава, в тому жила така сама нетерпляча лють, нетерпляча, але німа. Цей — говорив. І був не такий страшний.

— Це треба! — сказав Павло, тріснувши головою. — Давайте нам матеріал, ми друкуватимемо вам газету...

Мати з усмішкою подивилася на сина, похитала головою і, мовчки одягшись, вийшла з дому.

— Роби! Все приставимо. Пишіть простіше, щоб телята розуміли! — викрикував Рибін.

У кухні відчинилися двері, хтось увійшов.

— Це Юхим! — сказав Рибін, заглядаючи в кухню. — Іди сюди, Юхиме! Ось — Юхим, а цього чоловіка звать — Павло, я тобі казав про нього.

Перед Павлом став, тримаючи в руках шапку й дивлячись на нього спідлоба сірими очима, русявий, широколиций парубок у короткому кожушку, стрункий і, мабуть, сильний.

— Доброго здоров'я! — хрипкувато сказав він і, потиснувши руку Павлові, пригладив обома руками пряме волосся. Оглянув кімнату й одразу ж поволі, наче скрадаючись, пішов до полицки з книжками.

— Побачив! — сказав Рибін, підморгнувши Павлові. Юхим обернувся, глянув на нього й почав роздивлятися книжки, кажучи:

— Скільки ото читання у вас! А читати, певне, нема коли. В селі більше часу для цього діла...

— А охоти менше? — спитав Павло.

— Чого? І охота є! — відповів парубок, потираючи підборіддя. — Народ почав мізкувати. «Геологія» — це що? Павло пояснив.

— Нам непотрібно! — сказав парубок, ставлячи книжку на полицку.

Рибін шумно зітхнув і зауважив:

— Мужикові не те цікаво, звідки земля взялася, а як вона по руках розійшлася — як землю з-під ніг у народу пані висмикнули? Стоїть вона чи крутиться, це мало

важить — ти її хоч на мотузці повісь,— аби давала їсти; хоч двяхом до неба прибий,— аби годувала людей!..

— «Історія рабства»,— знову прочитав Юхим і спитав Павла: — Про нас?

— Є й про кріпацтво! — сказав Павло, даючи йому іншу книжку.

Юхим узяв її, покрутив у руках і, одклавши набік, спокійно сказав:

— Це — минуло!

— Ви самі — маєте наділ? — спитав Павло.

— Ми? Маємо! Троє нас братів, а наділу — чотири десятини. Пісочок — мідь ним чистити добре, а для хліба — непридатна земля!..

Помовчавши, він казав далі:

— Я від землі звільнився,— що вона? Годувати — не годує, а руки в'яже. Четвертий рік у найми ходжу. А во сени мені в солдати йти. Дядько Михайло каже — не йди! Тепер, каже, солдатів посилають народ бити. А я думаю йти. Війська й при Степані Разіні народ било, і при Пугачові. Пора це припинити. Як по-вашому? — спитав він, пильно дивлячись на Павла.

— Пора! — всміхаючись, відповів той.— Тільки — важко! Треба знати, що говорити солдатам і як сказати...

— Повчимося — зуміємо! — сказав Юхим.

— Якщо начальство на цьому спіймає — розстріляти може! — закінчив Павло, з цікавістю дивлячись на Юхима.

— Воно — не помилує! — спокійно погодився парубок і знову почав розглядати книжки.

— Пий чай, Юхиме, скоро їхати! — зауважив Рибін.

— Зараз! — озвався парубок і знову спитав:— Революція — бунт?

Прийшов Андрій, червоний, розпарений і похмурий. Мовчки потиснув руку Юхимові, сів поруч Рибіна й, оглянувши його, усміхнувся.

— Чого невесело дивишся? — спитав Рибін, ударивши його долонею по коліну.

— Та так,— відповів хохол.

— Теж робітник? — спитав Юхим, киваючи головою на Андрія.

— Теж! — відказав Андрій.— А що?

— Він уперше фабричних бачить! — пояснив Рибін.— Народ, каже, особливий...

— Чим? — спитав Павло.

Юхим уважно оглянув Андрія й сказав:

— Кістка у вас гостра. Мужик кругліший кісткою...

— Мужик спокійніше на ногах стоїть! — додав Рибін.— Він під собою землю відчуває, хоч і нема її в нього, але він відчуває — земля! А фабричний — ніби той птах: батьківщини нема, домівки нема, сьогодні — тут, завтра там! Його й жінка до місця не прив'язує, тільки що — прощавай, мила, в бік тобі вила! І пішов шукати, де краще. А мужик навколо себе хоче зробити краще, не сходячи з місця. Он мати прийшла!

Юхим підійшов до Павла, спитавши:

— Може, дасте мені книжку яку-небудь?

— Добре! — охоче озвався Павло.

Очі парубка жадібно спалахнули, і він швидко заговорив:

— Я поверну! Наші тут близько дьоготь возять, вони й привезуть.

Рибін, уже вдягнений, туго підперезаний, сказав Юхимові:

— Ідьмо, час!

— От, почитаю я! — вигукнув Юхим, показуючи на книжку й широко всміхаючись.

Коли вони пішли, Павло жваво вигукнув, звертаючись до Андрія:

— Бачив чортів?..

— Еге-еж! — сказав протягом хохол.— Як хмари...

— А Михайло? — вигукнула мати.— Наче й не жив на фабриці, зовсім мужиком став! І який страшний!

— Шкода, не було тебе! — сказав Павло до Андрія, що похмуро дивився в свою склянку чаю, сидячи біля столу.— От подивився б ти на гру серця,— ти все про серце говорив! Тут Рибін такої пари нагнав,— подолав мене, задушив!.. Я йому й заперечувати не міг. Скільки в ньому недовір'я до людей, і як він їх дешево цінить! Правду каже мати, страшну силу несе в собі ця людина!..

— Це я бачив! — похмуро сказав хохол.— Отруїли людей! Коли вони піднімуться — вони все перекидатимуть підряд! Їм потрібна гола земля,— і вони оголять її, все зірвуть!

Він говорив повільно, і було видно, що думає про інше. Мати обережно доторкнулася до нього.

— Ти б розважився, Андрійку!

— Заждіть, ненько, рідна моя! — тихо й ласкаво попросив хохол.

І, раптом розпалюючись, він заговорив, ударивши рукою по столу:

— Так, Павле, мужик оголить землю собі, якщо він стане на ноги! Як після чуми — він усе попалить, щоб усі сліди кривд своїх попелом розвіяти...

— А потім стане нам на дорозі! — тихо зауважив Павло.

— Наше діло — не допустити цього! Наше діло, Павле, стримати його! Ми до нього найближче, — нам він повірить, за нами піде!

— Знаєш, Рибін пропонує нам видавати газету для села! — сповістив Павло.

— І — треба!

Павло всміхнувся й сказав:

— Шкода мені, що я не посперечався з ним!

Хохол, потираючи голову, спокійно зауважив:

— Ще посперечаємося! Ти грай у свою сопілку — в кого ноги в землю не вросли, ті під твою музику танцюватимуть. Рибін правду сказав — ми під собою землі не почуваємо, та й не повинні, тому-то на нас і покладено розгойдати її. Гойднемо раз — люди відірвуться, гойднемо два — і ще!

Мати, усміхаючись, мовила:

— Для тебе, Андрійку, все просто!

— Авжеж! — сказав хохол. — Просто! Як життя!

Через кілька хвилин він сказав:

— Я піду в поле, походжу...

— Після лазні? Вітряно, продує тебе! — попередила мати.

— От і треба, щоб продуло! — відповів він.

— Гляди, — застудишся! — ласкаво сказав Павло. — Краще ляж.

— Ні, я піду.

І, одягшись, мовчки пішов...

— Тяжко йому! — зауважила мати, зітхнувши.

— Знаєш що, — сказав їй Павло, — добре ти зробила, що після цього стала з ним на «ти» говорити!

Вона, здивовано глянувши на нього, відповіла:

— Та я й не помітила, як це вийшло! Він мені такий близький став, — і не знаю, як сказати!

— Хороше в тебе серце, мати! — тихо промовив Павло.

— Аби тільки тобі, — і всім вам, — хоч би як-небудь допомогла я! Щоб зуміла...

— Не бійся — зумівш!..

Вона тихенько засміялася і сказала:

— А от не боятись я й не вмю!

— Гаразд, мамо! Мовчім! — сказав Павло.— Знай — я тобі дуже, дуже дякую!

Вона пішла в кухню, щоб не бентежити його своїми слъозами.

Хохол повернувся пізно ввечері втомлений і зараз-таки ліг спати, сказавши:

— Верст із десять пробіг я, думаю...

— Допомогло? — спитав Павло.

— Не заважай, спатиму!

І замовк, наче вмер.

Через якийсь час прийшов Весовщиків, обідраний, брудний і незадоволений, як завжди.

— Не чув, хто Ісайка вбив? — спитав він Павла, незграбно ступаючи по кімнаті.

— Ні! — коротко озвався Павло.

— Знайшлась людина — не погидувала! А я все збирався сам його задушити! Мое це діло,— найбільш по мені!

— Кинь ти, Миколо, такі розмови! — дружньо сказав йому Павло.

— Що це таке, справді? — ласкаво підхопила мати.— Серце лагідне, а сам — гарчить. Навіщо це?

Цієї миті їй було приємно бачити Миколу, навіть його рябе обличчя здалося гарнішим.

— Не придатний я ні до чого, крім такого діла! — сказав Микола, знизуючи плечима.— Думаю, думаю — де мое місце? Нема місця мені! Треба розмовляти з людьми, а я — не вмю! Бачу я все, всі кривди людські відчуваю, а сказати — не можу! Німа душа.

Він підійшов до Павла і, похиливши голову, колупаючи пальцем стіл, сказав якомсь по-дитячому, несхоже на нього, жалібно:

— Дайте ви мені яку-небудь важку роботу, братця! Не можу я так, без пуття жити! Ви всі в ділі. Бачу я — росте воно, а я — збоку! Вожу колоди, дошки. Хіба можна для цього жити? Дайте важку роботу!

Павло взяв його за руку й потяг його до себе.

— Дамо!..

Але з-за заповни почувся голос хохла:

— Я тебе, Миколо, навчу складати літери, і ти будеш складачем у нас,— добре?

Микола підійшов до нього, кажучи:

— Коли навчиш, я тобі за це ніж подарую...

— Іди під три чорти з ножем! — крикнув хохол і раптом засміявся.

— Гарний ніж! — наполягав Микола. Павло теж засміявся.

Тоді Весовщиків спинився посеред кімнати й спитав:

— Це ви з мене?

— Атож! — відповів хохол, сплигнувши з постелі. — От що — ходімо в поле, гуляти. Ніч місячна, хороша. Ходім?

— Гаразд! — сказав Павло.

— І я піду! — заявив Микола. — Я люблю, хохол, коли ти смієшся...

— А я — коли ти подарунки обіцяєш! — відповів хохол, усміхаючись.

Коли він одягався в кухні, мати сказала йому докірливо:

— Тепліше одягнися...

А коли вони пішли всі трое, вона, подивившись на них у вікно, глянула на образи й тихо сказала:

— Господи — поможи їм!..

XXVI

Дні помчали один за одним так хутко, що матері ніколи було думати про Перше травня. Тільки ночами, коли, втомлена від гомінкої хвилюючої метушні дня, вона лягала в постіль, серце її тихо щеміло.

— Швидше б...

На світанку вив фабричний гудок, син і Андрій нашвидку пили чай, снідали й ішли, лишаючи матері десяток доручень. І цілий день вона крутилася, як білка в колесі, варила обід, варила ліловий холодець для прокламацій та клей для них, приходили якісь люди, совали записки для передачі Павлові й зникали, захоплюючи її своїм збудженням.

Листки, що закликали робітників святкувати Перше травня, майже щоночі наліплювали на парканах, вони з'являлися навіть на дверях поліцейського управління, їх кожного дня знаходили на фабриці. Ранками поліція, лаючись, ходила по слобідці, зриваючи й вишкрібаючи лілові папірці з парканів, а в обід вони знову літали по вулиці, підкочуючись під ноги перехожих. З міста прислали шпиків, вони, стоячи на перехрестях вулиць, маца-

ли очима робітників, що весело й жваво проходили з фабрики на обід і назад. Усім подобалося бачити безсилля поліції і навіть літні робітники, усміхаючись, говорили один одному:

— Що виробляють,— га?

Скрізь збиралися купки людей, з запалом обговорюючи хвилюючий заклик. Життя закипало, воно цієї весни для всіх було цікавіше, всім несло щось нове, одним — іще причину драгуватися, люто лаючи крамольників, другим — невиразну тривогу й надію, а третім,— їх була меншість,— гостру радість свідомості, що це вони та сила, яка будить усіх.

Павло та Андрій майже не спали ночами, з'являлися додому вже перед гудком, обидва втомлені, охриплі, бліді. Мати знала, що вони влаштовують збори в лісі, на болоті, їй було відомо, що навколо слободи нишпорять роз'їзди кінної поліції, лазять шпики, хапаючи й обшукуючи окремих робітників, розганяючи групи й часом арештовуючи того чи того. Розуміючи, що й сина з Андрієм теж можуть заарештувати кожної ночі, вона майже бажала цього — це було б краще для них, здавалося їй.

Справа про вбивство табельника дивно припинилася. Два дні місцева поліція розпитувала людей з цього приводу і, допитавши чоловік з десять, втратила інтерес до вбивства.

Мар'я Корсунова, розмовляючи з матір'ю, сказала їй, відбиваючи в словах своїх думку поліції, з якою вона жила дружно, як з усіма людьми:

— Хіба тут знайдеш винного? Того ранку, може, сто чоловік Ісая бачило, і дев'яносто, коли не більше, могло йому по потилиці дати. За сім років він усім насолив...

Хохол помітно змінився. У нього схудло обличчя й обважніли повіки, спустившись на опуклі очі, напівзакриваючи їх. Тонка зморшка лягла на його обличчі від ніздрів до кутків губ. Він почав менше говорити про речі й справи звичайні, але чимраз частіше запалювався і, впадаючи в захват, що п'янив усіх, говорив про майбутнє,— про прекрасне, ясне свято перемоги волі й розуму.

Коли справа про смерть Ісая заглухла, він сказав, гидливо й сумно усміхаючись:

— Не тільки народ, а й ті люди, що ними вони, мов собаками, цькують нас,— не дорогі їм. Не їдуду вірного свого жаліють, а — срібляники...

— Годі про це, Андрію! — твердо сказав Павло. Мати тихо додала:

— Штовхнули гнилець — розсипався!

— Справедливо, але — не втішає! — похмуро озвався хохол.

Він часто говорив ці слова, і в його устах вони набирали якогось особливого, всеосяжного значення, гіркого й їдкого...

...І ось прийшов цей день — Перше травня.

Гудок заревів, як завжди, вимогливо й владно. Мати, що не заснула вночі й на хвилину, схопилася з постелі, сунула вогню в самовар, наготовлений звечора, хотіла, як завжди, постукати в двері до сина й до Андрія, але, подумавши, махнула рукою й сіла під вікном, приклавши руку до обличчя так, наче в неї боліли зуби.

Блідо-голубим небом хутко плив білий і рожевий табун легких хмар, наче великі птахи летіли, наполохані лунким ревом пари. Мати дивилася на хмари й прислухалася до себе. Голова в неї була важка, і очі, запалені безсонною ніччю, сухі. Дивний спокій був у грудях, серце билося рівно, і думалося про прості речі...

«Рано я самовар наставила, википить! Нехай вони довше посплять сьогодні. Замучились обидва...»

У вікно, весело виграючи, заглядав юний сонячний промінь, вона підставила йому руку, і, коли він, ясний, ліг на шкіру її руки, другою рукою вона стиха погладила його, усміхаючись задумливо й лагідно. Потім устала, зняла трубу з самовара, намагаючись не шуміти, вмилася й почала молитись, ревно хрестячись і безмовно ворущачи губами. Обличчя в неї яснішало, а права брова то поволі підіймалася вгору, то враз опускалася...

Другий гудок закричав тихше, не так упевнено, з тремтінням у звуці, густому й вогкому. Матері здалося, що сьогодні він кричить довше, ніж завжди.

У кімнаті почувся лункий і ясний голос хохла:

— Павле! Чуєш?

Хтось із них ляснув босими ногами об підлогу, хтось солодко позіхнув...

— Самовар готовий! — крикнула мати.

— Устаємо! — відповів Павло весело.

— Сходить сонце! — говорив хохол. — І хмари біжать. Це зайве сьогодні, — хмари...

І вийшов у кухню, розкуйовджений, пом'ятий сном, але веселий.

— Доброго ранку, ненько! Як спали?

Мати підійшла до нього й тихо сказала:

— Ти вже, Андрійку, поруч нього йди!

— А звісно! — прошепотів хохол. — Поки ми вкуші — ми всюди підемо поруч, — так і знайте!

— Ви про що там шепочетесь? — спитав Павло.

— Ми нічого, Пашо!

— Вона каже мені — чистіше вмивайся! Дівчата дивитимуться! — відповів хохол, виходячи в сіни вмиватись.

— «Вставай, піднімайся, робочий народ!» — тихо заспівав Павло.

День вставав дедалі ясніший, хмари йшли, гнані вітром. Мати розставляла посуд до чаю і, хитаючи головою, думала про те, як усе дивно: жартують вони обидва, всіміхаються цього ранку, а опівдні жде їх — хто знає — що? І їй самій чогось спокійно, майже радісно. Чай пили довго, намагаючись скоротити чекання. І Павло, як завжди, поволі й ретельно розмішував ложкою пукор у склянці, акуратно посипав сіль на шматок хліба, — окраєць, який він любив. Хохол човгав під столом ногами, — він ніколи не міг одразу поставити свої ноги зручно, — і, дивлячись, як на стелі й стіні бігає відбитий рідиною сонячний промінь, розказував:

— Коли я був хлопчиськом років десяти, то закортіло мені впіймати сонце склянкою. От узяв я склянку, підкрався і — лусь по стіні! Руку порізав собі, побили мене за це. А як побили, я вийшов надвір, побачив сонце в калюжі й давай топтати його ногами. Забризкався весь грязюкою — мене ще побили... Що мені робити? Так я давай кричати сонцеві: «А мені не болить, рудий чорте, не болить!» І все язика йому показував. Це втішало.

— Чого воно тобі рудим здавалося? — запитав Павло, сміючись.

— А напроти нас коваль був, червонопикий такий і з рудою бородою. Веселий, добрий чоловік. То сонце, по-моєму, на нього було схоже...

Не втерпівши, мати сказала:

— Ви б про те поговорили, як підете!

— Про вирішене говорити — тільки плутати! — лагідно зауважив хохол. — Якщо нас усіх заберуть, ненько, до вас Микола Іванович прийде, і він вам скаже, як бути.

— Добре! — зітхнувши, сказала мати.

— На вулицю б піти! — мрійно промовив Павло.

— Ні, краще дома посидь поки що! — озвався Андрій.— Навіщо даремно очі муляти поліції? Ти їй досить добре відомий!

Прибіг Федя Мазін, сяючий, з червоними плямами на щоках. Повний трепету радості, він розігнав нудьгу чекання.

— Почалося! — заговорив він.— Заворушився народ! Лізе на вулицю, пики в усіх, як сокири. Коло воріт фабрики весь час Весовщиків із Гусевим Васею та Самойловим стояли, промови говорили. Безліч народу повернули додому! Ходімо, пора! Вже десята година!..

— Я піду! — рішуче сказав Павло.

— Ось побачите,— обіцяв Федя,— після обіду стане вся фабрика.

І він побіг.

— Горить, як воскова свічечка на вітрі! — провела його мати тихими словами, встала й вийшла на кухню, почала вдягатися.

— Куди ви, ненько?

— З вами! — сказала вона.

Андрій глянув на Павла, смикаючи себе за вуса. Павло швидким жестом пригладив волосся на голові й вийшов до неї.

— Я тобі, мамо, нічого не скажу... І ти мені нічого не говори! Добре?

— Добре, добре,— Христос з вами! — пробурмотіла вона.

XXVII

Коли вона вийшла на вулицю й почула в повітрі гудіння людських голосів, тривожне, вичікувальне, коли побачила скрізь у вікнах будинків і біля воріт групи людей, що проводили її сина та Андрія зацікавленими поглядами,— в очах у неї стала туманна пляма й загойдалася, міняючи барви, то прозоро-зелена, то мутно-сіра.

З ними віталися, і в привітаннях було щось особливе. Вуху її ловило уривчасті, неголосні зауваження.

— Ось вони, воєводи...

— Нам невідомо, хто воєводять...

— Та я ж бо нічого поганого не кажу!

У другому місці на подвір'ї хтось кричав роздратовано:

— Переловить їх поліція,— вони й пропадуть!..

— Ловила!

Виючий голос жінки злякано стрибав з вікна на вулицю:

— Схаменися! Що ти — нежонатий, чи що?

Коли проходили повз будинок безногого Зосимова, що одержував із фабрики за своє каліцтво щомісячну допомогу, він, висунувши голову з вікна, закричав:

— Пашко! Скрутять тобі, падло, голову за твої діла, дочекаєшся!

Мати здригнулася, спинилася. Цей крик викликав у неї гостре почуття люті. Вона глянула в опухле, товсте обличчя каліки, він сховав голову, лаючись. Тоді вона, прискоривши ходу, догнала сина і, намагаючись не відставати від нього, пішла слідом.

Павло та Андрій, здавалося, не помічали нічого, не чули вигуків, що супроводжували їх. Ішли спокійно, не кваплячись. Ось їх зупинив Миронов, літній і скромний чоловік, усіма шанований за своє тверезе, чисте життя.

— Теж не працюєте, Даниле Івановичу? — спитав Павло.

— У мене — жінка от-от народить. Та й день такий, неспокійний! — пояснив Миронов, пильно розглядаючи товаришів, і неголосно спитав:

— Ви, хлопці, кажуть, скандал директорові хочете вчинити, вікна бити йому?

— Хіба ми п'яні? — вигукнув Павло.

— Ми просто пройдемося по вулиці з прапорами й пісень будемо співати! — сказав хохол. — Ось послушайте наших пісень — у них наша віра!

— Віру вашу я знаю! — задумливо сказав Миронов. — Папери ті читав. О, Нилівна! — вигукнув він, усміхаючись до матері розумними очима. — І ти бунтувати пішла?

— Треба хоч перед смертю поруч правди погуляти.

— Ач ти! — сказав Миронов. — Мабуть, правду про тебе кажуть, що ти на фабрику заборонені книжки носила!

— Хто це каже? — спитав Павло.

— Та вже — кажуть! Ну, прощайте, тримайтеся солідніше!

Мати тихо сміялася, їй було приємно, що про неї таке кажуть. Павло сказав їй, усміхаючись:

— Будеш ти в тюрмі, мамо!

Сонце підіймалося все вище, вливаючи своє тепло в бадьору свіжість весняного дня. Хмари пливли повільніше, їхні тіні стали тонші, прозоріші. Вони м'яко повзли вули-

цею, й дахами будинків, обкутували людей і наче чистили слободу, стираючи бруд та порох зі стін і дахів, нудьгу з облич. Ставало веселіше, голоси звучали гучніше, заглушаючи далекий шум метушні машин.

Знову у вуха матері звідусіль, з вікон, з дворів повзли й летіли слова, тривожні й лихі, вдумливі й веселі. Але тепер їй хотілося заперечувати, дякувати, пояснювати, хотілось влитися в химерно строкате життя цього дня.

За рогом вулиці, у вузькому провулку, зібрався натовп чоловік із сто, і в глибині його лунав голос Весовщикова.

— З нас вичавлюють кров, як сік з клюкви! — падали на голови людей незграбні слова.

— Правда! — відповіло кілька голосів одразу лунким звуком.

— Старається хлопець! — сказав хохол. — Ану, піду, допоможу йому!..

Він вигнувся і, перш ніж Павло встиг спинити його, вкрутив у натовп, як штопор у корок, своє довге, гнучке тіло. Залунав його співучий голос...

— Товариші! Кажуть, на землі різні народи живуть — євреї й німці, англійці й татари. А я — в це не вірю! Є тільки два народи, двоє племен непримиренних — багаті та бідні! Люди по-різному вдягаються й по-різному розмовляють, а подивіться, як багаті французи, німці, англійці поводяться з робочим народом, то й побачите, що всі вони для робітника — такі самі башибузуки, кістка їм у пельку!

У натовпі хтось засміявся.

— А з другого боку глянемо — то побачимо, що й француз робітник, і татарин, і турок — таким же собачим життям живуть, як і ми, російський робочий народ!

З вулиці дедалі більше підходило народу, і одне за одним люди мовчки, витягуючи шиї, підводячись навшпильки, втискувалися в провулок.

Андрій підвищив голос:

— За кордоном робітники вже зрозуміли цю просту істину і сьогодні, в світлий день Першого травня...

— Поліція! — крикнув хтось.

З вулиці в провулок просто на людей їхали, вимахуючи нагаями, четверо кінних поліцейських і кричали:

— Розійдись!

Люди насуплювалися, неохоче розступаючись перед кінсьми. Деякі вилазили на паркани.

— Посадили свиней на коні, а вони рохкають — ось і ми воводи! — кричав чийсь дзвінкий, задирливий голос.

Хохол лишився сам посеред провулка, на нього, мотаючи головами, наступало двоє коней. Він подався вбік, і в той же час мати схопила його за руку й потягла за собою, буркочучи:

— Обіцяв разом з Пашею, а диви сам лізе на рожен!

— Вибачте! — сказав хохол, усміхаючись.

Нилівну охопила тривожна, ламка втома, вона здіймалася зсередини й туманила голову, дивно чергуючи в серці сум і радість. Хотілося, щоб швидше закричав обідній гудок.

Вийшли на майдан, до церкви. Навколо неї, в огорожі, густо стояв і сидів народ, тут було сот із п'ять веселої молоді й дітвори. Натовп коливався, люди неспокійно підводили голови вгору й заглядали в далечінь, на всі боки, нетерпляче дожидаючи. Почувалося щось піднесене, дехто дивився розгублено, інші поводитися з удаваним молодечтвом. Тихо звучали приглушені голоси жінок, чоловіки з досадою відвертались од них, часом чути було неголосний лайку. Глухий гомін ворожого тертя обіймав строка-тий натовп.

— Митю! — тихо тремтів жіночий голос. — Пожалій себе!..

— Відчепися! — продрвеніло у відповідь.

А поважний голос Сизова говорив спокійно, переконливо:

— Ні, нам молодих кидати не треба! Вони стали розумніші за нас, вони живуть сміливіше! Хто болотяну копійку відстояв? Вони! Це треба пам'ятати. Їх за це по тюрмах тягали, — а виграли з того всі!

Заревів гудок, поглинувши своїм чорним звуком людський гомін. Натовп здригнувся, ті, що сиділи, встали, на хвилину все завмерло, насторожилося, і багато обличчя зблідло.

— Товариші! — пролунав голос Павла, гучний і дужий. Сухий, гарячий туман обпалив очі матері, і вона одним рухом ураз зміцнілого тіла стала позаду сина. Всі обернулися до Павла, обліплюючи його, наче скалочки заліза шматок магніту.

Мати дивилася в обличчя йому й бачила тільки очі, горді й сміливі, палкі...

— Товариші! Ми вирішили одверто заявити, хто ми, ми підносимо сьогодні наш прапор, прапор розуму, правди, свободи!

Держак, білий і довгий, майнув у повітрі, нахилився, розрізав натовп, сховався в ньому, і за хвилину над піднятими вгору обличчями людей злетіло червоним птахом широке полотно прапора робочого народу.

Павло підняв руку вгору — держак гойднувся, тоді десяток рук схопили біле гладеньке дерево, і серед них була рука його матері.

— Хай живе робочий народ! — крикнув він.

Сотні голосів відгукнулися йому лунким криком.

— Хай живе соціал-демократична робітничка партія, наша партія, товариші, наша духовна батьківщина!

Натовп кипів, крізь нього пробивалися до прапора ті, хто зрозумів його значення, поруч Павла ставали Мазін, Самойлов, Гусєви, нахиливши голову, розштовхував людей Микола, і ще якісь незнайомі матері люди, молоді, з палкими очима, відпихали її.

— Хай живуть робочі люди всіх країн! — крикнув Павло. І, дедалі збільшуючись у силі й у радості, йому відповіла тисячоуста луна потрепаючим душу звуком.

Мати схопила руку Миколи і ще чийсь, вона захлинулась од сліз, але не плакала, в неї дрижали ноги, і тремтливими губами вона говорила:

— Рідні...

По рябому обличчю Миколи розпливлася широка усмішка, він дивився на прапор і мугикав щось, простягаючи до нього руку, а потім раптом охопив матір цією рукою за ший, поцілував її й засміявся.

— Товариші! — заспівав хохол, покриваючи своїм м'яким голосом гудіння натовпу.— Ми пішли тепер хресним ходом в ім'я бога нового, бога світла й правди, бога розуму й добра! Далеко від нас наша мета, тернові вінки — близько! Хто не вірить в силу правди, в кому немає сміливості до смерті стояти за неї, хто не вірить собі й боїться страждань — відходь від нас набік! Ми кличемо за собою тих, хто вірує в перемогу нашу; ті, кому не видно нашої мети,— нехай не йдуть з нами, таких жде тільки горе. В лави, товариші! Хай живе свято вільних людей! Хай живе Перше травня!

Натовп злився щільніше. Павло махнув прапором, прапор замаєв у повітрі й поплив уперед, осяяний сонцем, червоно й широко усміхаючись...

Ми зречемося світу старого...—

залунав дзвінкий голос Феді Мазіна, і десятки голосів підхопили м'якою, дужою хвилею:

Його порох обтрусимо з ніг!..

Мати з гарячою усмішкою на губах ішла позад Мазіна й через його голову дивилася на сина й на прапор. Навколо неї мигтіли радісні обличчя, різнобарвні очі — попереду всіх ішов її син і Андрій. Вона чула їхні голоси — лагідний і вогкий голос Андрія дружно зливався в один звук з голосом сина її, густим і басовитим.

Вставай, піднімайся, робочий народ!..
Ставай до борні, люд голодний!..

І люд біг стріч червоному прапорові, він щось кричав, зливався з натовпом і йшов за ним назад, і крики його гасли в звуках пісні,— тієї пісні, якої вдома співали тихіше за інші,— на вулиці вона пливла рівно, прямо, з страшною силою. В ній звучала залізна мужність, і, закликаючи людей в далеку дорогу до майбутнього, вона чесно говорила про труднощі шляху. В її великому спокійному полум'ї розтоплювався темний шлак пережитого, важка брила звичних почуттів, і згорав на попіл проклятий страх перед новим...

Чиєсь обличчя, злякане й радісне, гойдалось поряд матері, і тремтливий голос, схлискуючи, вигукував:

— Митю! Куди ти?

Мати, не спиняючись, говорила:

— Нехай іде,— ви не турбуйтеся! Я теж дуже боялась,— мій попереду всіх. Той, що несе прапор,— це мій син!

— Розбійники! Куди ви? Солдати там!

І раптом, схопивши руку матері кістлявою рукою, жінка, висока й худа, вигукнула:

— Люба ви моя,— співають же як! І Митя співає...

— Ви не турбуйтеся! — бурмотіла мати.— Це свята справа... Ви подумайте — адже й Христа не було б, коли б заради нього люди не гинули!

Ця думка раптом спалахнула в її голові й вразила її своєю ясною, простою правдою. Вона глянула в обличчя жінці, що міцно тримала її за руку, і повторила, здивовано усміхаючись:

— Не було б і Христа, якби люди не загинули його, господа ради!

Поруч неї з'явився Сизов. Він скинув шапку, махав нею в такт пісні й говорив:

— Відкрито пішли, мати, га? Пісню придумали. Яка пісня, мати, га?

Царю в військо потрібні солдати,
Відавайте йому ви синів...

— Нічого не боятися! — говорив Сизов. — А мій синок у могилі...

Серце матері забилося надто сильно, і вона почала відставати. Її швидко відштовхнули вбік, притиснули до паркана, і повз неї, хитаючись, попливла густа хвиля людей — їх було багато, і це тішило її.

Вставай, піднімайся, робочий народ!

Здавалося, в повітрі співає велетенська мідна сурма, співає й будить людей, викликаючи в одних грудях готовність до бою, в других — невиразну радість, передчуття чогось нового, жагучу цікавість, там — збуджуючи неясний трепет надій, тут — проторюючи вихід їдкому поточкові роками нагромадженої люті. Всі заглядали вперед, де гойдався й маяв у повітрі червоний прапор.

— Пішли! — ревів чийсь захоплений голос. — Славно, хлопці!

І, мабуть, почувавши щось велике, чого не міг висловити звичайними словами, чоловік лявся міцною лайкою. Але й лють, темна, сліпа лють раба, сичала гадюкою, звиваючись у злих словах, стривожена світлом, що впало на неї.

— Эретики! — погрожуючи кулаком, кричав з вікна надірваний голос.

І настирливо ліз у вуха матері чийсь свердлючий версек:

— Проти государя імператора, проти його величності — царя? Бунтувати?

Повз матір мигтіли збентежені обличчя, підстрибуючи, пробігали чоловіки, жінки, лився народ темною лавою, підхоплений цією піснею, яка натиском звуків, здавалося, перекидала поперед себе все, розчищаючи дорогу. Дивлячись на червоний прапор вдалині, вона — не бачачи — бачила обличчя сина, його бронзовий лоб та очі, що палали яскравим огнем віри.

Та ось вона в хвості натовпу, серед людей, що йшли не кваплячись, байдуже зазираючи вперед, з холодною ціка-

вістю глядачів, яким задалегідь відомий кінець видовища. Йшли й говорили неголосно, впевнено:

— Одна рота біля школи, а друга біля фабрики...

— Губернатор приїхав...

— Справді?

— Сам бачив,— приїхав!

Хтось радісно вилаявся й сказав:

— Усе-таки боятися стали нашого брата! І військо, і губернатор.

«Рідні!» — билосся в грудях матері.

Але слова навколо неї звучали мертво й холодно. Вона прискорила кроки, щоб одійти від цих людей, і їй легко було перегнати їхню повільну, ліниву ходу.

І раптом голова натовпу наче вдарилась об щось, тіло його, не спиняючись, хитнулося назад з тривожним тихим гудінням. Пісня теж здригнулася, потім полилася швидше, голосніше. І знову густа хвиля звуків опустилася, поповзла назад. Голоси випадали з хору один за одним, лунали окремі вигуки, що намагалися підняти пісню на попередню височінь, штовхнути її вперед...

Вставай, піднімайся, робочий народ,
На ворога йди, люд голодний!..

Та не було в цьому закликів загальної, злитної впевненості, і вже тріпотіла в ньому тривога.

Не бачачи нічого, не знаючи, що сталося попереду, мати розштовхувала натовп, швидко просуваючись вперед, а назустріч їй відступали люди, одні — нахиливши голови й насупивши брови, другі — ніяково всміхаючись, треті — глузливо посвистуючи. Вона тужливо оглядала їхні обличчя, її очі мовчки питали, просили, кликали...

— Товариші! — пролунав голос Павла. — Солдати такі самі люди, як ми. Вони не будуть бити нас. За що бити? За те, що ми несемо правду, потрібну всім? Адже ця правда й для них потрібна. Поки що вони не розуміють цього, але вже недалекий час, коли й вони стануть поруч нас, коли вони підуть не під прапором грабунків та вбивства, а під нашим прапором свободи. І для того, щоб вони зрозуміли нашу правду швидше,— ми повинні йти вперед. Уперед, товариші! Завжди — вперед!

Голос Павла звучав твердо, слова дзвеніли в повітрі чітко і ясно, але натовп розпадався, люди один за одним відходили праворуч і ліворуч до будинків, тулилися до парканів. Тепер натовп мав форму клина, вістрям його

був Павло, і над його головою червоно горів прапор робочого народу. І ще натовп подібний був до чорного птаха — широко розгорнувши свої крила, він насторожився, готовий піднятися й летіти, а Павло був його дзьобом...

XXVIII

У кінці вулиці — бачила мати — закриваючи вихід на майдан, стала сіра стіна одноманітних людей без облич. Над плечем у кожного з них холодно й тонко блищали гострі смужечки багнетів. І від цієї стіни, мовчазної, нерухомої, на робітників віяло холодом, він упирався в груди матері й проходив їй у серце.

Вона втиснулася в натовп, туди, де знайомі їй люди, що стояли попереду, біля прапора, зливалися з незнайомими, ніби спираючись на них. Вона щільно притулилася боком до високого голеного чоловіка, він був сліпий на одне око і, щоб подивитися на неї, круто повернув голову.

— Ти що? Ти чия?..— спитав він.

— Мати Павла Власова! — відповіла вона, почувавши, що в неї тремтить під коліньми і нижня губа мимоволі опускається.

— Ага! — сказав одноокій.

— Товариші! — говорив Павло.— Все життя вперед — нам немає іншої дороги!

Стало тихо, сторожко. Прапор піднісся, гойднувся і, задумливо маючи над головами людей, плавно рушив до сірої стіни солдатів. Мати здригнулася, заплющила очі й зойкнула — Павло, Андрій, Самойлов і Мазін тільки четверо одірвалися від натовпу.

Але в повітрі повільно затремтів ясний голос Феді Мазіна:

Як жертва лягли ви...—

заспівав він.

В нерівній... борні...—

двома важкими зітханнями обізвались густі, понижені голоси. Люди ступили вперед, дрібно вдаривши ногами землю. І попливла нова пісня, рішуча й відважна.

За нього ви все віддали, що могли...—

яскравою стрічкою звивався голос Феді...

За волю...—

дружно співали товариші.

— Ага-а! — злісно крикнув хтось збоку.— Папахиди заспівали, сучі діти!..

— Бий його! — розлігся гнівний голос.

Мати схопилась руками за груди, оглянулася й побачила, що натовп, який раніше густо наповнював вулицю, стоїть нерішуче, мнеться й дивиться, як від нього відходять люди з прапором. За ними йшло кілька десятків, і кожен крок уперед примушував кого-небудь відскакувати набік, наче шлях посеред вулиці був розпечений, палив підосви.

Загине сваволя...—

пророкувала пісня в устах Феді...

Повстане народ!..—

упевнено й грізно вторував йому хор дужих голосів.

Але крізь струнку течію пісні проривалися тихі слова:

— Командує...

— На руку! — почувся різкий крик попереду.

У повітрі хвилясто хитнулись багнети, впали й витяглися назустріч прапорові, хитро усміхаючись.

— Ма-арш!

— Пішли! — сказав одноокий і, сунувши руки в кишені, широко ступив набік.

Мати, не мигаючи, дивилась. Сіра хвиля солдатів колихнулася і, розтягшись на всю широчінь вулиці, рівно, холодно рушила, несучи поперед себе рідкий гребінь сріблясто-блискучих зубів сталі. Вона, широко ступаючи, стала ближче до сина, бачила, як Андрій теж ступив уперед Павла й затулив його своїм довгим тілом.

— Іди поруч, товаришу! — різко крикнув Павло.

Андрій співав, руки в нього були складені за спиною, голову він підніс угору. Павло штовхнув його плечем і знову крикнув:

— Поруч! Не маєш права! Попереду — прапор!

— Розійдись! — тонким голосом кричав маленький офіцерик, махаючи білою шаблею. Ноги він підіймав високо і, не згинаючи їх в колінах, задержувато стукав підосвами об землю. В очі матері впали його яскраво начищені чоботи.

А збоку й трохи позад нього важко йшов високий голений чоловік, з товстими сивими вусами, в довгому сірому пальті на червоній підкладці і з жовтими лампасами на широких штанах. Він так само, як хохол, тримав руки за спиною, високо підвів густі сиві брови й дивився на Павла.

Мати бачила неосяжно багато, в грудях її нерухомо стояв голосний крик, готовий з кожним зітханням вирватися на волю, він душив її, але вона стримувала його, хапаючись руками за груди. Її штовхали, вона хиталася на ногах і йшла вперед без думки, майже непритомна. Вона почувала, що людей позад неї дедали меншає, холодний вал ішов їм назустріч і розносив їх.

Чимраз ближче сходились люди червоного прапора і щільний ланцюг сірих людей, ясно було видно обличчя солдатів — широке, на всю вулицю, потворно сплюснуте в брудно-жовту вузьку смугу — в неї були нерівно вкраплені різнобарвні очі, а перед нею жорстоко блискали тонкі вістря багнетів. Спрямовані в груди людей, вони, ще не торкнувшись їх, відколювали одного за одним від натовпу, руйнуючи його.

Мати чула позад себе тупотіння тих, що втікали. Пригнічені, тривожні голоси кричали:

— Розходься, хлопці...

— Власов, тікай!..

— Назад, Павлухо!

— Кидай прапор, Павле! — похмуро сказав Весовцов. — Дай сюди, я сховаю!

Він схопився рукою за держак, прапор хитнувся назад.

— Облиш! — крикнув Павло.

Микола відсмикнув руку, наче її обпекло. Пісня згасла. Люди спинилися, щільно оточуючи Павла, але він протиснувся вперед. Настала мовчанка, раптом, одразу, наче вона незримо опустилася згори й оповила людей прозорою хмарою.

Під прапором стояло чоловік з двадцять, не більше, але вони стояли твердо, притягаючи матір до себе почуттям страху за них і невиразним бажанням щось сказати їм...

— Візьміть у нього, поручику, оте! — почувся рівний голос високого старого.

Простягнувши руку, він показав на прапор.

До Павла підскочив маленький офіцерик, схопився рукою за держак, заверещав:

— Кинь!

— Геть руки! — голосно сказав Павло.

Прапор червоно тремтів у повітрі, нахилиючись праворуч і ліворуч, і знову став прямо — офіцерик відскочив, сів на землю. Повз матір неприродно хутко шугнув Микола, несучи перед собою простягнену руку із стиснутим кулаком.

— Узяти їх! — гаркнув старий, тупнувши в землю ногою.

Кілька солдатів вискочило наперед. Один із них махнув прикладом — прапор здригнувся, нахилився й зник у сірій купці солдатів.

— Ех! — тоскно крикнув хтось.

І мати закричала звіриним, виючим звуком. Але у відповідь їй з юрби солдатів пролунав ясний голос Павла:

— До побачення, мамо! До побачення, рідна...

«Живий! Згадав!» — двічі вдарило в серце матері.

— До побачення, ненько моя!

Підводячись навшпиньки, змахуючи руками, вона намагалась побачити їх і бачила над головами солдатів кругле обличчя Андрія — воно усміхалося, воно кланялось їй...

— Рідні мої... Андрійку!.. Пашо!.. — кричала вона.

— До побачення, товариші! — крикнули з юрби солдатів.

Їм відповіла багаторазова, розірвана луна. Вона озвалася з вікон, звідкись згори, з дахів.

XXIX

Її шттовхнули в груди. Крізь туман в очах вона бачила перед собою офіцера, обличчя в нього було червоне, напружене, і він кричав їй:

— Геть, бабо!

Вона глянула на нього згори вниз, побачила коло ніг його держак від прапора, розламаний на два шматки — на одному з них залишився клаптик червоної матерії. Нахилившись, вона підняла його. Офіцер вирвав палицю з її рук, кинув її набік і, тупаючи ногами, кричав:

— Геть, кажу!

Серед солдатів спалахнула й полилася пісня:

Вставай, піднімайся, робочий народ...

Усе крутилось, хиталось, здригалось. У повітрі стояв густий тривожний шум, подібний до матового шуму телеграфних дротів. Офіцер одскочив з роздратованим вереском:

— Припинити спів! Фельдфебель Крайнов...

Мати, хитаючись, підійшла до уламка держака, кинутого ним, і знову підняла його.

— Заткнуті їм горлянки!..

Пісня збилася, задрижала, розірвалася, погасла. Хтось узяв матір за плечі, повернув її, штовхнув у спину...

— Іди, іди...

— Очистити вулицю! — кричав офіцер.

Мати бачила за десяток кроків од себе знову густий натовп людей. Вони ревли, бурчали, свистіли і, поволі відступаючи в глиб вулиці, розливалися по дворах.

— Іди, диявол! — крикнув просто в ухо матері молодий вусатий солдат, порівнявшись з нею, і штовхнув її на тротуар.

Вона пішла, спираючись на держак, ноги в неїгнулися. Щоб не впасти, вона чіплялась другою рукою за стіни й паркани. Перед нею відступали назад люди, поруч неї й позад неї йшли солдати, покрикуючи:

— Іди, іди...

Солдати обігнали її, вона спинилась, оглянулася. В кінці вулиці рідким цепом стояли вони ж, солдати, загороджуючи вихід на майдан. Майдан був порожній. Попереду теж гойдалися сірі постаті, повільно сунучи на людей...

Вона хотіла повернути назад, але несвідомо знову пішла вперед, і, дійшовши до провулка, звернула в нього, вузький і безлюдний.

Знову спинилась. Важко зітхнула, прислухалась. Десь попереду гув народ.

Спираючись на держак, вона враз спітніла, пішла далі, рухаючи бровами, ворущачи губами, розмахуючи рукою, в серці її, мов іскри, спалахували якісь слова, спалахували, тіснилися, запалювали наполегливе, владне бажання сказати їх, прокричати...

Провулок круто звертав ліворуч, і за рогом мати побачила велику, тісну купу людей; чийсь голос сильно й голосно говорив:

— Пустуючи, братця, на багнети не лізуть!

— Яа-а-ак вони, га? Ідуть на них — стоять! Стоять, братця, без страху...

— От тобі й Паша Власов!

— А хохол?

— Руки за спиною, усміхається, чорт...

— Голубчики! Люди! — крикнула мати, втискаючись у натовп. Перед нею шанобливо розступилися. Хтось засміявся:

— Диви — з прапором! У руці он — прапор!

— Мовчи! — суворо сказав інший голос.

Мати широко розвела руками...

— Послухайте, ради Христа! Всі ви — рідні... всі ви — сердечні... погляньте без страху,— що сталося? Ідуть в мирі діти, кров наша, йдуть за правдою... для всіх! Для всіх вас, для немовлят ваших прирекли себе на хресну путь... шукають днів ясних. Хочуть іншого життя в правді, в справедливості... добра хочуть для всіх!

У неї рвалося серце, в грудях було тісно, в горлі сухо й гаряче. Глибоко всередині її народжувалися слова великої, всіх і все охоплюючої любові й пекли язик її, рухаючи його чимраз дужче, чимраз вільніше.

Вона бачила — слухають її, всі мовчать; почувала — думають люди, щільно обступаючи її, і в ній росло бажання — тепер уже зрозуміле їй — бажання штовхнути людей туди, за сином, за Андрієм, за всіма, кого віддали до рук солдатів, залишили самих.

Оглядаючи похмурі, уважні обличчя навколо, вона говорила далі з лагідною силою:

— Ідуть в мирі діти наші до радості,— пішли вони ради всіх і Христової правди ради — проти всього, чим заповнили, зв'язали, задушили нас злі наші, фальшиві, жадібні наші! Сердечні мої — адже це за весь народ піднялася молода кров наша, за весь світ, за всіх людей робочих пішли вони!.. Не відходьте ж од них, не зрікайтеся, не залишайте дітей своїх на самотньому шляху. Пожалуйте себе... повірте синівським серцям — вони правду породили, ради неї гинуть. Повірте їм!

У неї урвався голос, вона похитнулася, знесилена, хтось підхопив її під руки...

— Боже говорить! — схвильовано й глухо викрикнув хтось.— Боже, люди добрі! Слухайте!

Інший пожалів:

— Ех, як побивається!

Йому заперечили з докором:

— Не побивається вона, а нас, дурнів, б'є,— зрозумій!

Звився над натовпом високий тремтливий голос:

— Православні! Митя мій — душа чиста,— що він зробив? Він за товаришами пішов, за любими... Правду каже вона,— за що ми дітей кидаємо? Що нам поганого зробили вони?

Мати затремтіла од цих слів і відгукнулася тихими словами.

— Іди додому, Нилівно! Іди, мати! Змучилася! — голосно сказав Сизов.

Був він блідий, борода в нього розкуйовдилася й трусилася. Раптом, насупивши брови, він окинув усіх суворими очима, весь випростався і виразно сказав:

— Задушило на фабриці сина мого, Матвія,— ви знаєте. Але коли б живий був він — сам би я послав його в ряд з ними, з тими,— сам би сказав: іди й ти, Матвію! Іди, це — правдиво, це — чесно!

Мова його урвалася, він замовк, і всі понуро мовчали, владно охоплені чимсь величезним, новим, що вже не лякало їх. Сизов підняв руку, потряс нею й провадив далі:

— Старий говорить,— ви мене знаєте! Тридцять дев'ять років працюю тут, п'ятдесят три роки на землі живу. Племінника мого, хлопчину чистого, розумного, знову забрали сьогодні. Теж попереду йшов, поруч з Власовим,— коло самісінького прапора...

Він махнув рукою, скулився і, взявши материну руку, сказав:

— Жінка ця правду сказала. Діти наші по честі жити хочуть, з розумом, а ми ось покинули їх,— пішли, так! Іди, Нилівно...

— Рідні ви мої! — сказала вона, оглядаючи всіх заплаканими очима.— Для дітей — життя, для них — земля!..

— Іди, Нилівно! На, палицю ось візьми,— говорив Сизов, подаючи їй уламок держака.

На матір дивилися з сумом, з пошаною, гомін співчуття проводжав її. Сизов мовчки усував людей з дороги, вони мовчки відступали набік і, скоряючись невиразній силі, що тягла їх за матір'ю, не кваплячись, ішли за нею, півголосом перемовляючись короткими словами.

Біля воріт свого дому вона обернулася до них, спираючись на уламок прапора, вклонилася і вдячно, тихо сказала:

— Спасибі вам...

І, знову пригадавши свою думку,— нову думку, яку, здавалося їй, породило її серце,— вона промовила:

— Господа нашого Ісуса Христа не було б, коли б люди не загинули на славу йому...

Натовп мовчки дивився на неї.

Вона ще вклонилася людям і ввійшла в свій дім, а Сизов, нагнувши голову, ввійшов за нею.

Люди стояли біля воріт, говорили про щось.

І розходились не кваплячись.

ЧАСТИНА ДРУГА

Решта дня минула в різнобарвному тумані спогадів, у важкій утомі, що туго охопила тіло й душу. Сірою плямою стрибав маленький офіцерик, світилося бронзове обличчя Павла, усміхались очі Андрія.

Вона ходила по кімнаті, сідала біля вікна, дивилася на вулицю, знову ходила, піднявши брову, здригаючись, озираючись, і, без думки, шукала чогось. Пила воду, не вгамовуючи спраги, і не могла залити в грудях палючого тління туги й образи. День був перерубаний, — на початку його був зміст, а тепер`усе витекло з нього, перед нею простелилася сумна порожнеча, і коливалось нерозв'язане запитання:

«Що ж тепер?..»

Прийшла Корсунова. Вона розмахувала руками, кричала, плакала й захоплювалася, тупала ногами, щось пропонувала й обіцяла, погрожувала комусь. Усе це зворушувало матір.

— Ага! — чула вона крикливий голос Мар'ї. — Дойняли таки народ! Встала фабрика, — вся встала!

— Так, так! — говорила тихо мати, хитаючи головою, а очі її нерухомо розглядали те, що вже стало минулим, пішло від неї разом з Андрієм і Павлом. Плакати вона не могла, — серце стиснулося, висохло, губи теж висохли, і в роті не вистачало вологи. Трусилися руки, на спині дрібним дрожжем здригалася шкіра.

Увечері прийшли жандарми. Вона зустріла їх без подиву, без страху. Увійшли вони шумно, і було в них щось веселе, задоволене. Жовтолиций офіцер говорив, показуючи зуби:

— Ну, як поживаєте? Утретє зустрічаємося ми, га?

Вона мовчала, поводячи по губах сухим язиком. Офіцер говорив багато, повчально, вона почувала, що йому приємно говорити. Та його слова не доходили до неї, не заважали їй. Тільки коли він сказав: «Ти сама винна, мати, якщо не вмiла прищепити синові пошани до бога й царя...», вона, стоячи коло дверей і не дивлячись на нього, глухо відказала:

— Так, нам судді — діти. Вони осудять по правді за те, що кидаємо ми їх на шляху такому.

— Що? — крикнув офіцер. — Голосніше!

— Я кажу: судді — діти! — повторила вона, зітхаючи.

Тоді він заговорив про щось швидко й сердито, але слова його звивалися навколо, не зачіпаючи матері.

За поняту була Мар'я Корсунова. Вона стояла поруч матері, але не дивилась на неї, і коли офіцер звертався до неї з яким-небудь запитанням, вона, поквапливо і низько вклоняючись йому, одноманітно відповідала:

— Не знаю, ваше благородіє! Жінка я неосвічена, торгую собі, через дурість свою нічого не знаю...

— Ну, мовчи! — наказував офіцер, ворущачи вусами. Вона кланялась ї, непомітно показуючи йому дулю, шепотіла матері:

— На ось тобі!

Їй наказали обшукати Власову. Вона закліпала очима, витріщила їх на офіцера й перелякано сказала:

— Ваше благородіє, не вмію я цього!

Він тупнув ногою, закричав. Мар'я опустила очі й тихо попросила матір:

— Що ж, розстебнися, Пелагее Нилівно...

Обшукуючи й обмацуючи її одяг, вона, з обличчям налитим кров'ю, шепотіла:

— Ох, собаки, га?

— Ти щось там говориш! — суворо крикнув офіцер, зазираючи в куток, де вона обшукувала.

— У жіночій справі, ваше благородіє! — пробурмотіла Мар'я злякано.

Коли він наказав матері підписати протокол, вона невмілою рукою, друкованими, що жирно блищали, літерами, написала на папері:

«Вдова робочого чоловіка Пелагея Власова».

— Що ти написала? Навіщо це? — вигукнув офіцер, гидливо скрививши обличчя, і потім, усміхаючись, сказав: — Дикуни...

Пішли вони. Мати стала коло вікна, склавши руки на грудях, і, не мигаючи, нічого не бачачи, довго дивилась поперед себе, високо піднявши брови, стиснула губи і так зціпила щелепи, що скоро відчула біль у зубах. У лампі вигорів гас, вогонь, потріскуючи, гаснув. Вона дмухнула на нього й осталася в п'єтмі. Темна хмара тоскного бездуму сповнила груди їй, утруднюючи биття серця. Стояла вона довго — втомилася ноги й очі. Чула, як під вікном спинилася Мар'я і п'яним голосом кричала:

— Пелагее! Спиш? Страднице моя нещасна, спи!

Мати, не роздягаючись, лягла в постіль і швидко, наче впала в глибоку яму, поринула у важкий сон.

Снився їй жовтий піщаний курган за болотом, по дорозі до міста. На краю його, над кручею, що спускалася до

ям, де брали пісок, стояв Павло й голосом Андрія тихо, звучно співав:

Вставай, піднімайся, робочий народ...

Вона йшла повз той курган дорогою і, приклавши долоню до лоба, дивилася на сина. На тлі блакитного неба його постать була окреслена виразно й чітко. Вона соромилася підійти до нього, бо була вагітна. І на руках у неї теж була дитина. Пішла далі. На полі діти гралися в м'яча, було їх багато, і м'яч був червоний. Дитина потяглася до них з її рук і голосно заплакала. Вона дала їй грудь і повернулася назад, а на кургані вже стояли солдати, націляючи на неї багнети. Вона швидко побігла до церкви, що стояла посеред поля, до білої, легкої церкви, збудованої наче з хмар і незмірно високої. Там когось ховали, домова була велика, чорна, наглухо закрита кришкою. Але піп і диякон ходили по церкві в білих ризах і співали:

Христос воскрес із мертвих...

Диякон кадив, кланявся їй, усміхався, волосся в нього була яскраво-руде й обличчя веселе, як у Самойлова. Згори, з купола, падали широкі, як рушники, сонячні промені. На обох криласах тихо співали хлопчики:

Христос воскрес із мертвих...

— Узяти їх! — раптом крикнув піп, зупиняючись посеред церкви. Риза зникла з нього, на обличчі з'явилися сиві, суворі вуса. Всі кинулись тікати, і диякон побіг, шпурнувши кадило геть, схопившись руками за голову, наче хохол. Мати впустила дитину додола, під ноги людям, вони оббігали її стороною, боязко оглядаючись на голе тільце, а вона стала на коліна й кричала їм:

— Не кидайте дитя!.. Візьміть його...

Христос воскрес із мертвих...—

співав хохол, тримаючи руки за спиною й усміхаючись.

Вона нахилилася, підняла дитину і посадила її на віз тесу, обік якого поволі йшов Микола й реготався, кажучи:

— Дали мені важку роботу...

На вулиці було брудно, з вікон будинків висувалися люди й свистіли, кричали, махали руками. День був ясний, яскраво горіло сонце, а тіней піде не було.

— Співайте, ненько! — казав хохол.— Таке життя!

І співав, заглушаючи всі звуки своїм голосом. Мати йшла за ним; раптом спіткнулася, швидко полетіла в беводню, і глибінь ця лякливо вила їй назустріч...

Вона прокинулася, охоплена дрожжям. Начебто чиясь жорстка, важка рука схопила серце її і, злісно граючись, тихенько тисне його. Настирливо гув заклик на роботу, вона визначила, що це вже другий. У кімнаті безладно валялися книги, все було зрушене, розкидане, підлога за-топтана.

Вона встала і, не вмиваючись, не молячись богу, почала прибирати в кімнаті. В кухні на очі їй потрапила палиця з клаптиком кумачу, вона неприязно взяла її в руки й хотіла сунути під піч, але, зітхнувши, зняла з неї обривок прапора, дбайливо склала червоний клапот і сховала його в кишеню, а палицю переламала об коліно й кинула на припічок. Потім вимила вікна й підлогу холодною водою, поставила самовар, одяглася. Сіла в кухні біля вікна, і знову перед нею постало питання:

«Що ж тепер робити?»

Згадавши, що іще не молилася, вона стала перед іконами і, постоявши кілька секунд, знову сіла — в серці було порожньо.

Було напрочуд тихо, — немов люди, що вчора так багато кричали на вулиці, сьогодні поховалися в будинках і мовчки думають про незвичайний день.

Раптом їй пригадалася картина, яку вона бачила одного разу в дні юності своєї, в старому парку панів Заусайлових був великий став, густо порослий лататтям. Сірого осіннього дня вона йшла повз той став і посеред нього побачила човен. Став був темний, спокійний, і човен був наче приліплений до чорної води, сумно оздобленої жовтим листям. Глибоким сумом, незнаним горем віяло від того човна без весляра й весел, самотнього, нерухомого на матовій воді серед мертвого листя. Мати довго стояла тоді на березі ставка, думаючи — хто це відштовхнув човен од берега, навіщо? Увечері того дня дізналася, що в ставку втопилася дружина прикажчика Заусайлових, маленька жінка з чорним, завжди розкуйовдженим волоссям і швидкою ходою.

Мати провела рукою по обличчю, і думка її трепетно попливла над враженнями вчорашнього дня.

Охоплена ними, вона сиділа довго, спинивши очі на прохолодній чашці чаю, а в душі її розпалювалося бажання

побачити когось розумного, простого, спитати його багато про що.

І, ніби відповідаючи на її бажання, після обіду з'явився Микола Іванович. Та коли вона побачила його, її раптом охопила тривога, і, не відповідаючи на його привітання, вона тихо заговорила:

— Ой батечку мій, от уже даремно ви прийшли! Необережно це! Адже схоплять вас, як побачать...

Міцно потискуючи їй руку, він поправляв окуляри і, нахиливши своє обличчя близько до неї, пояснив їй квапливою говіркою:

— Я, бачите, умовився з Павлом та Андрієм, що, коли їх заарештують,— другого ж дня я мушу переселити вас до міста! — говорив він ласкаво й заклопотано.— Був у вас обшук?

— Був. Обнишпорили, обмацали. Ні сорому, ні совісті в цих людей! — вигукнула вона.

— Навіщо їм сором? — знизавши плечима, сказав Микола і почав розповідати, чому їй треба жити в місті.

Вона слухала дружньо-дбайливий голос, дивилася на нього з блідою усмішкою і, не розуміючи його доказів, дивувалася почуттю ласкавого довір'я до цієї людини.

— Коли Паша цього хотів,— сказала вона,— і не заважатиму я вам...

— Про це не турбуйтеся. Я живу сам, тільки зрідка приїжджає сестра.

— Дурно хліба їсти не буду,— вголос міркувала вона.

— Схочете — діло знайдеться! — сказав Микола.

Для неї з поняттям про діло вже нерозривно злилося уявлення про роботу сина та Андрія з товаришами. Вона посунулася до Миколи й, зазирнувши йому в очі, спитала:

— Знайдеться?

— Господарство моє маленьке, холостяцьке...

— Я не про це, не про домашнє! — тихо сказала вона.

І сумно зітхнула, відчуваючи себе вколотою тим, що він не зрозумів її. Він, усміхаючись короткозорими очима, задумливо сказав:

— От коли б на побаченні з Павлом ви спробували дізнатися в нього адресу тих селян, що просили про газету...

— Я знаю їх! — скрикнула вона радісно.— Знайду і все зроблю, як скажете. Хто подумає, що я заборонене несу? На фабрику носила — слава тобі господи!

Їй раптом захотілося піти кудись дорогами, повз ліси й села, з торбинкою через плече, з палицею в руці.

— Ви, голубчику, поставте-но мене до цього діла, прошу я вас! — говорила вона. — Я вам скрізь піду. По всіх губерніях, усі дороги знайду! Ходитиму зиму й літо, — аж до могили, — мандрівницею — хіба погана це для мене доля?

Їй стало сумно, коли вона побачила себе бездомною мандрівницею, що просить милостині Христа ради під вікнами селянських хат.

Микола обережно взяв її руку і погладив своєю теплою рукою. Потім, глянувши на годинник, сказав:

— Про це ми поговоримо потім!

— Голубчику! — вигукнула вона. — Діти, найдорожчі нам шматки серця, волю й життя своє віддають, гинуть без жалю до себе, — а що ж я, мати?

Обличчя в Миколи зблідло, він тихо промовив, дивлячись на неї з ласкавою увагою.

— Я, знаєте, вперше чую такі слова...

— Що я можу сказати? — журно хитаючи головою, мовила вона і безсилим жестом розвела руки. — Коли б я мала слова, щоб сказати про своє материнське серце...

Встала, підведена силою, що зростала в її грудях і п'янила голову гарячим натиском слів обурення.

— Заплакав би — багато хто... Навіть злі, безсовісні...

Микола теж підвівся, знову глянув на годинник.

— Отож вирішено — ви переїдете в місто до мене?

Вона мовчки кивнула головою.

— Коли? Ви швидше! — попросив він і лагідно додав: — Мені буде тривожно за вас, справді!

Вона здивовано глянула на нього — що йому до неї? Нахиливши голову, ніяково усміхаючись, він стояв перед нею, сутулий, короткозорий, одягнений у простий чорний піджак і все на ньому було чуже йому...

— У вас є гроші? — спитав він, опустивши очі.

— Нема!

Він хутко витяг з кишені гаманець, відкрив його й подав їй.

— Ось, будь ласка, беріть...

Мати мимоволі всміхнулася і, хитаючи головою, зауважила:

— Усе — по-новому! І гроші без ціни! Люди за них душу свою гублять, а для вас вони — так собі! Наче з милості до людей ви їх при собі тримаєте...

Микола тихо засміявся.

— Страшенно незручна й неприємна штука,— гроші! Завжди ніяково і брати їх, і давати...

Він узяв її руку, міцно стиснув і ще раз попросив її:
— То ви швидше!

І, як завжди тихий, пішов.

Провівши його, вона подумала:

«Такий добрий — а не пожалів».

І не могла зрозуміти — неприємно це їй чи тільки дивує?

II

Вона зібралася до нього на четвертий день після його відвідин. Коли підвода з двома її скринями виїхала з слобідки в поле, вона, обернувшись назад, раптом відчула, що назавжди лишає місце, де минула темна й тяжка смуга її життя, де почалась інша,— сповнена нового горя й радості, що швидко поглинала дні.

На землі, чорній від кіптяви, велетенським темно-червоним павуком розкинулася фабрика, піднявши високо до неба свої труби. До неї тулились одноповерхові будиночки робітників. Сірі, приплюснуті, вони товпилися тісною купкою край болота й жалісно дивились один на одного маленькими тьмяними вікнами. Над ними здіймалась церква, теж темно-червона, під колір фабрики, дзвіниця її була нижча за фабричні труби.

Мати, зітхнувши, поправила комір кофти, що стискав горло.

— Іди! — бурмотів візник, махаючи на коня віжками.

Це був кривоногий чоловік невизначеного віку, з рідким, вицвілим волоссям на обличчі й голові, з безбарвними очима. Хитаючись з боку на бік, він ішов поруч воза, і було ясно, що йому однаково, куди йти — праворуч, ліворуч.

— Іди! — казав він безбарвним голосом і смішно викидав свої криві ноги у важких чоботях, з присохлою грязюкою. Мати оглянулась навкруги. В полі було по-рожньо, як у душі...

Понуро мотаючи головою, кінь важко впирався ногами в глибокий, нагрітий сонцем пісок, він тихо шурхотів. Рипів погано змащений, розхитаний віз, і всі звуки, разом з курявою, лишалися позаду...

Микола Іванович жив на околиці міста на безлюдній

вулиці, в маленькому зеленому флігелі, прибудованому до двоповерхового, розпухлого від старості, темного будинку. Перед флігелем був густий палісадник, і у вікна трьох кімнат квартири ласкаво зазирали віти бузку, акацій, срібне листя молодих тополь. У кімнатах було тихо, чисто, на підлозі безмовно тремтіли візерунчасті тіні, по стінах тяглися полички, тісно заставлені книжками, і висіли портрети якихось суворих людей.

— Вам зручно буде тут? — спитав Микола, вводячи матір у невеличку кімнату з одним вікном на палісадник і другим на двір, густо порослий травою. І в цій кімнаті всі стіни теж були заставлені шафами й полицями книг.

— Я б краще на кухні! — сказала вона. — Кухонька світла, чиста...

Їй здалося, що він злякався чогось. А коли він ніяково й збентежено почав відмовляти їй і вона погодилась, — одразу повеселішав.

Усі три кімнати сповнені якогось особливого повітря, — дихати було легко й приємно, але голос мимоволі знижувався, не хотілося говорити голосно, порушуючи мирну задумливість людей, що зосереджено дивилися зі стін.

— Квіти треба полити! — сказала мати, помацавши землю в горщиках з квітами на вікнах.

— Авжеж, авжеж! — винувато сказав господар. — Я, знаєте, люблю їх, а ходити коло них ніколи...

Спостерігаючи за ним, вона бачила, що і в своїй затишній квартирі Микола теж ходить обережно, чужий і далекий усьому, що оточує його. Наближав своє обличчя аж до речі, на яку дивився, і, поправляючи окуляри тонкими пальцями правої руки, примружувався, націляючись безмовним запитанням у річ, що цікавила його. Інколи брав річ у руки, підносив до обличчя й ретельно обмацував очима, — здавалося, він увійшов до кімнати разом з матір'ю, і як їй, йому все тут було незнайоме, незвичне. Бачачи його таким, мати одразу відчула себе на місці в цих кімнатах. Вона ходила за Миколою, примічаючи, де що стоїть, питала про порядок життя, він відповідав їй винуватим тоном людини, яка знає, що вона все робить не так, як треба, а інакше не вміє.

Поливши квіти й склавши правильним стовпчиком розкидані на піаніно ноти, вона подивилася на самовар і зауважила:

— Треба почистити...

Він провів пальцем по тьмяному металу, підніс палець до носа і серйозно подивився на нього. Мати ласкаво усміхнулася.

Коли вона лягла спати й згадала свій день, то здивовано підвела голову з подушки, озираючись. Уперше за все життя вона була в домі в чужої людини і не відчувала ніякої незручності. Вона думала про Миколу турботливо, відчувала бажання зробити для нього все як найкраще, вкласти щось ласкаве, тепле в його життя. Її зачіпала за серце незграбність, смішне невміння Миколи, його відчуженість від звичайного і щось мудро дитяче в ясних очах. Потім її думка пружно спинилася на синові, і перед нею знову розгорнувся день Першого травня, весь повитий у нові звуки, окрилений новим змістом. І горе цього дня було, як і весь він, особливе,— воно не гнуло голови до землі, як тупий, оглушливий удар кулака, воно кололо серце багатьма уколами й викликало в ньому тихий гнів, випростуючи зігнуту спину.

«Ідуть в мирі діти»,— думала вона, прислухаючись до незнайомих звуків нічного життя міста. Вони повзли у відчинене вікно, шелестячи листям у палісаднику, прилітали здалека стомлені, бліді й тихо вмирали в кімнаті.

Рано-вранці вона вичистила самовар, наставила його, безшумно збрала посуд і, сидючи в кухні, стала ждати, коли прокинеться Микола. Почувся його кашель, і він увійшов у двері, однією рукою тримаючи окуляри, другою прикриваючи горло. Відповівши на його привітання, вона понесла самовар до кімнати, а він почав умиватись, розбризкуючи на підлогу воду, впускаючи мило, зубну щітку й пирскаючи на себе.

За часм Микола розказував їй:

— Я виконую в земській управі дуже сумну роботу — спостерігаю, як розоряються наші селяни...

І, усміхаючись винувато, повторив:

— Люди, виснажені голодом, передчасно лягають у домовину, діти родяться кволі, гинуть, як мухи восени,— ми все це знаємо, знаємо причини нещастя й, розглядаючи їх, одержуємо платню. А далі нічого, власне кажучи...

— А ви хто — студент? — спитала вона його.

— Ні, я вчитель. Батько мій — управитель заводу у Вятці, а я пішов у вчителі. Але на селі я почав мужикам книжки давати, і мене за це посадили в тюрму. Після тюрми — служив прикажчиком у книгарні, але — пово-

дився необережно і знову потрапив у тюрму, потім — до Архангельська вислали. Там у мене теж вийшли непри-
вмності з губернатором, мене заслали на берег Білого
моря, в невеличке село, де я прожив п'ять років.

Його говірка звучала в ясній, залитій сонцем кімнати
спокійно й рівно. Мати вже багато чула таких історій
і ніколи не розуміла, — чому їх розповідають так спокій-
но, ставлячись до них, як до чогось неминучого?

— Сестра моя сьогодні приїде! — сказав він.

— Заміжня?

— Удова. Чоловік її був у Сибір засланий, але втік
звідти й помер від сухот за кордоном два роки тому...

— Вона молодша за вас?

— Старша на шість років. Я їй багато за що повинен
дякувати. Ось ви послухаєте, як вона грає! Це її піані-
но... тут узагалі багато її речей, мої — книги...

— А вона де живе?

— Скрізь! — відповів він, усміхаючись. — Де є потреба
в сміливій людині, там і вона.

— Теж — у цьому ділі? — спитала мати.

— Звичайно! — сказав він.

Він незабаром пішов на службу, а мати задумалась про
«це діло», що його день у день уперто й спокійно роблять
люди. І вона почувала себе перед ними, як перед горою
в нічний час.

Десь опівдні з'явилась дама в чорному одязі, висока
й струпка. Коли мати відчинила їй двері, вона кинула
на підлогу маленький жовтий чемодан і, швидко схопив-
ши руку Власової, спитала:

— Ви, Павла Михайловича мама, так?

— Так, — відповіла мати, збентежена її багатим костю-
мом.

— Я вас такою й уявляла собі! Брат писав, що ви
житимете в нього! — говорила дама, знімаючи перед
дзеркалом капелюшок. — Ми з Павлом Михайловичем
давно друзі. Він розповідав мені про вас.

Голос у неї був глухуватий, говорила вона поволі, але
рухалася сильно й швидко. Великі сірі очі всміхалися
молодо й ясно, а на скронях уже сяяли тонкі променисті
зморшки, і над маленькими раковинами вух сріблилося
сиве волосся.

— Їсти хочу! — заявила вона. — Тепер би чашку кави
випити...

— Зараз я зварю! — озвалась мати і, дістаючи з шафи посуд для кави, тихенько спитала: — А хіба Паша говорив про мене?

— Багато...

Вона вийняла маленький шкіряний портсигар, закурила цигарку і, походжаючи по кімнаті, питала:

— Ви дуже боїтеся за нього?

Спостерігаючи, як тремтять сині язички полум'я спиртової лампи під кавником, мати всміхалась. Її ніяковість перед дамою зникла в глибині радості.

«То він про мене розповідав, хороший мій!» — думала вона, а сама помалу говорила:

— Звичайно, — не легко, але раніше було б гірше, — тепер я знаю — не сам він... — І, дивлячись в обличчя жінки, спитала її: — А як ваше ім'я?

— Софія! — відповіла та.

Мати пильно придивлялася до неї. У цій жінці було щось розмашне, занадто жваве й поквапливе.

Швидко сьорбаючи каву, вона впевнено говорила:

— Головне, щоб усі вони недовго сиділи в тюрмі, щоб швидше засудили їх! А як тільки вишлють — ми зараз-таки влаштуємо Павлові Михайловичу втечу, — він конче потрібен тут.

Мати недовірливо глянула на Софію, а та, пошукавши очима, куди б кинути недокурок, тикнула його в землю банки з квітами.

— Псуються од цього квіти! — машинально зауважила мати.

— Вибачте! — сказала Софія. — Микола теж завжди каже мені це! — І, вийнявши з банки недокурок, вона викинула його за вікно.

Мати ніяково глянула в обличчя її і винувато промовила:

— Ви пробачте мені! Я це так сказала, не подумавши! Хіба я можу вчити вас?

— А чому ж і не вчити, коли я неохайна? — озвалась Софія, знизавши плечима. — Готова кава? Дякую! А чому одна чашка? Ви не питимете?

І раптом, узявши матір за плечі, притягаючи до себе й заглядаючи в очі, вона здивовано спитала:

— Невже ви соромитеся?

Мати, усміхаючись, відповіла:

— Тільки що я вам про недокурок сказала, а ви мене питаєте — чи не соромлюсь!

І, не приховуючи свого здивування, вона заговорила, ніби питаючи:

— Учора до вас приїхала, а поводжуся, наче вдома, нічого не боюся, говорю, що хочу...

— Так і треба! — вигукнула Софія.

— У мене голова обертом іде, і начебто я — сама собі чужа, — провадила далі мати. — Бувало, ходиш, ходиш коло людини, перше ніж що-небудь скажеш їй від душі, а тепер — завжди душа відкрита, й одразу говориш таке, чого раніше не подумала б...

Софія знову закурила цигарку, лагідно й мовчки освітлюючи обличчя матері своїми сірими очима.

— Ви кажете — втечу влаштувати? Ну, а як же він житиме — втікач? — поставила мати запитання, що хвилювало її.

— Це пусте! — відповіла Софія, наливаючи собі ще кави. — Житиме так, як живуть десятки втікачів... Я ось тільки що зустріла й провела одного, — теж дуже цінний чоловік, — був засланий на п'ять років, а прожив на засланні три з половиною місяці...

Мати пильно подивилася на неї, усміхнулась і, хитаючи головою, тихо сказала:

— Ні, видно, зім'яв мене той день, Перше травня! Незручно мені якось, і наче двома дорогами зразу я йду: то мені здається, що все розумію, а то раптом як у туман потрапила. Ось тепер ви, — дивлюсь на вас — пані, — займаєтесь цим ділом... Пашу знаєте — й пануєте його, спасибі вам...

— Ну, це вже вам спасибі! — засміялася Софія.

— Що — я? Не я його цього навчила! — зітхнувши, сказала мати.

Софія поклала недокурок на блюдечко своєї чашки, труснула головою, її золотисте волосся розсипалось густими пасмами по спині, і вона пішла, сказавши:

— Ну, мені час зняти з себе всі ці розкоші...

III

Надвечір з'явився Микола. Обідали, і за обідом Софія розповідала, сміючись, як вона зустрічала й переховувала одного чоловіка, що втік із заслання, як боялася шпиків, вбачаючи їх у всіх людях, і як смішно поводився цей утікач. У тоні її було щось, що нагадувало

матері похвальбу робітника, який добре виконав важку роботу і — задоволений.

Тепер вона була одягнена в легке широке плаття ставлевого кольору. Вона здавалася вищою на зріст у цьому платті, очі її наче потемнішали й рухи стали спокійніші.

— Тобі, Софіє,— заговорив Микола по обіді,— доведеться взяти ще справу. Ти знаєш, ми задумали газету для села, але зв'язок із людьми втрачено через останні арешти. Ось тільки Пелагея Нилівна може сказати нам, як знайти чоловіка, що візьметься поширювати газету. Ти з нею їдь туди. Треба — швидше.

— Добре! — покурюючи цигарку, сказала Софія. — Йдемо, Пелагее Нилівно?

— А чого ж, поїдемо...

— Далеко?

— Верст із вісімдесят.

— Чудово!.. А тепер я пограю. Ви як, Пелагее Нилівно, можете потерпіти трохи музики?

— Ви мене не питаєте — ніби нема мене тут! — сказала мати, сідаючи в куточок дивана. Вона бачила, що брат і сестра ніби не звертають на неї уваги, і водночас виходило так, що вона весь час мимохіть втручалася в їхню розмову, непомітно спонукувана ними.

— Ось слухай, Миколо! Це — Гріг. Я сьогодні привезла... Зачини вікна.

Вона розгорнула ноти, несильно вдарила по клавішах лівою рукою. Соковито й густо заспівали струни. Зітхнувши глибоко, до них прилилася ще нота, багата на звук. З-під пальців правої руки, з ясным дзвоном, тривожним табуном полетіли дивно прозорі крики струн і загойдалися, забились, як перелякані птахи, на темному тлі низьких нот.

Спочатку матір не зворушували ці звуки, в їхньому плінні вона чула тільки дзвінкий хаос. Вуху її не могло ввіймати мелодії в складному трепеті маси нот. У напівдрімоті дивилася вона на Миколу, що сидів підібгавши під себе ноги, на другому кінці широкого дивана, розглядала строгий профіль Софії та голову її, вкриту важкою масою золотавого волосся. Промінь сонця спочатку тепло освітлював голову й плече Софії, потім ліг на клавіші піаніно й затріпотів під пальцями жінки, обіймаючи їх. Музика сповнювала кімнату дедалі тісніше й непомітно для матері будила її серце.

І чомусь перед нею вставала з темної ями минулого од-

на образа, давно забута, але воскресла тепер з гіркою ясністю.

Якось покійний чоловік прийшов додому пізно вночі, дуже п'яний, схопив її за руку, скинув з постелі на підлогу, вдарив у бік ногою і сказав:

— Іди геть, наволоч, набридла ти мені!

Вона, щоб захистити себе від його ударів, швидко взяла на руки дворічного сина і, стоячи на колінах, прикрилась його тілом, як щитом. Він плакав, пручався у неї в руках, зляканий, голенький і теплий.

— Геть! — ревів Михайло.

Вона схопилась на ноги, метнулася на кухню, накинула на плечі кофту, закутала дитину в хустку і мовчки, без крику й скарг, боса, в самій сорочці й кофті поверх неї, пішла вулицею. Був травень, ніч була холодна, пилюка вулиці холодно приставала до ніг, набиваючись між пальці. Дитина плакала, пручалася. Вона розкрила груди, притулила сина до тіла і, гнана страхом, ішла вулицею, йшла, тихенько заколисуючи...

— О-о-о... о-о-о!..

А вже світало, їй було боязко й соромно ждати, що хто-небудь вийде на вулицю, побачить її, напівголу. Вона зійшла до болота й сіла на землю під густою групою молодих осик. І так сиділа довго, оповита ніччю, нерухомо дивлячись у п'ять широко розплющеними очима, і боязко співала, заколисуючи дитину та скривджене серце своє...

— О-о-о.... о-о-о... о-о-о!..

В одну з хвилин, проведених нею там, над головою її майнув, відлітаючи в далечінь, якийсь чорний, тихий птах — він збудив її, підняв. Тремтячи від холоду, вона пішла додому, назустріч звичному жахові бійки й нової образи...

Востаннє зітхнув лункий акорд, байдужий, холодний, зітхнув і завмер.

Софія обернулася, неголосно питаючи брата:

— Сподобалось?

— Дуже! — сказав він, здригаючись, мов збуджений. —

Дуже...

У материних грудях співав і тремтів відгомін спогадів. І десь збоку, осторонь, розвивалася думка:

«От, — живуть люди, дружно, спокійно. Не лаються, не п'ють горілки, не сперечаються за шматок хліба... як це робиться у людей чорного життя...»

Софія курила цигарку. Вона курила багато, майже безперервно.

— Це улюблена річ покійного Костя! — сказала вона, поквашливо затягуючись димом, і знову взяла негосний, сумний акорд. — Як я любила грати йому. Який він чутливий був, як відгукувався на все, — усього повний...

«Про чоловіка згадує, мабуть, — майнула думка в матері. — А — усміхається...»

— Скільки дав мені щастя цей чоловік... — тихо говорила Софія, акомпануючи своїм думкам легкими звуками струн. — Як він умів жити...

— Та-ак! — сказала Микола, смикаючи борідку. — Співуча душа!..

Софія кинула кудись почату цигарку, обернувшись до матері й спитала її:

— Вам не заважає мій шум, ні?

Мати відповіла з досадою, якої не могла стримати:

— Ви мене не питаєте, я нічого не розумію. Сиджу, слухаю, думаю сама собі...

— Ні, ви повинні розуміти! — сказала Софія. — Жінка не може не розуміти музики, особливо коли їй сумно...

Вона сильно вдарила по клавішах, і пролунав голосний крик, наче хтось почув жахливу для себе звістку, — вона вдарила його в серце й вирвала цей стрясаючий звук. Злякано затріпотіли молоді голоси і кинулися кудись поквашливо, розгублено; знову закричав лункий, гнівний голос, усе заглушаючи. Мабуть, сталося нещастя, але викликало до життя не скарги, а гнів. Потім з'явився хтось ласкавий і дужий і заспівав простої гарної пісні, умовляючи, закликаючи за собою.

Материне серце налилось бажанням сказати щось хороше цим людям. Вона усміхалася, захмелівши від музики, почувавши себе здатною зробити щось потрібне для брата й сестри.

І, пошукавши очима — що можна зробити? — тихенько пішла на кухню ставити самовар.

Але це бажання не зникло в неї, і, паливаючи чай, вона говорила, ніяково усміхаючись і ніби обтираючи своє серце словами теплої ласки, яку давала рівномірно їм і собі:

— Ми, люди чорного життя, — все почувасмо, але важко вимовити нам, нам совісно, що ось — розуміємо, а сказати не можемо. І часто — від совісті — гніваємося ми на

думки наші. Життя — з усіх боків і б'є, і коле, відпочити хочеться, а думки — заважають.

Микола слухав, протираючи окуляри. Софія дивилася, широко розкривши свої великі очі й забуваючи курити цигарку, що вже гасла. Вона сиділа біля піаніно, напів-обернувшись до нього, і часом тихо торкалася клавішів тонкими пальцями правої руки. Акорд обережно вливався в мову матері, що поквально одягала почуття в прості, щирі слова.

— Я ось тепер зможу сказати так-сяк про себе, про людей, бо — стала розуміти, можу порівняти. Раніше жила, — не було з чим порівнювати. В нашому побуті — всі живуть однаково. А тепер бачу, як інші живуть, пригадую, як сама жила, і — гірко, важко!

Вона знизила голос і казала далі:

— Може, я що-небудь і не так говорю і не треба цього говорити, бо ви самі все знаєте...

Сльози задзвеніли в її голосі, і, дивлячись на них з усмішкою в очах, вона сказала:

— А хочеться мені серце відкрити перед вами, щоб бачили ви, як я бажаю вам доброго, хорошого!

— Ми це бачимо! — тихо сказав Микола.

Вона не могла наситити своє бажання й знову говорила їм те, що було нове для неї й здавалося їй неоціненно важливим. Стала розповідати про своє життя в кривді й терплячому стражданні, розповідала беззлобно, з усмішкою жалю на губах, розгортаючи сірий сувій сумних днів, перелічуючи побої чоловіка, і сама дивувалася нікчемності приводів для цих побоїв, сама дивувалася зі свого невміння відхилити їх...

Вони слухали її мовчки, приголомшені глибоким змістом простої історії людини, яку вважали за худобу, і яка сама довго й без ремства почувала себе тим, за кого її вважали. Здавалося, тисячі життів промовляють її устами; звичайне й просте було все, чим вона жила, але — так просто й звичайно жило безліч людей на землі, і її історія набирала значення символу. Микола поставив лікті на стіл, поклав голову на долоні й не рухався, дивлячись на неї крізь окуляри напружено примруженими очима. Софія відкинулась на спинку стільця й часом їдригалася, заперечливо похитуючи головою. Обличчя її стало ще худіше й блідіше, вона не курила.

— Одного разу я вважала себе нещасною, мені здалося, що життя моє — пропасниця, — тихо заговорила вона,

схиляючи голову.— Це було на засланні. Маленьке повітове містечко, робити нічого, думати нема про що, крім себе. Я складала всі свої нещастя і зважувала їх, не маючи чого робити: от — посварилася з батьком, якого любила, вигнали з гімназії й образили, тюрма, зрадництво товариша, що був близький мені, арешт чоловіка, знову тюрма й заслання, чоловікова смерть. І мені тоді здавалося, що найнещасніша людина — це я. Але все моє нещастя — і вдесятеро більше — не варте місяця вашого життя, Целагее Нилівно... Це щоденне катування протягом років... Де люди беруть силу страждати?

— Звикають! — зітхнувши, відповіла Власова.

— Мені здавалось — я знаю життя! — задумливо сказав Микола.— Та коли про нього говорить не книга й не розрізнені враження мої, а ось так, саме воно — страшно! І страшні дрібниці, страшне — нікчемне, хвилини, з яких складаються роки...

Розмова точилася, зростала, охоплюючи чорне життя з усіх боків, мати заглиблювалась у свої спогади, і витягаючи з темряви минулого повсякденні кривди, створювала тяжку картину німого жаху, що в ньому втонула її молодість. Нарешті вона сказала:

— Ой, заговорила я вас,— пора вам спочивати! Всього не перекажеш...

Брат і сестра попрощалися з нею мовчки. Їй здалося, що Микола вклонився нижче, ніж завжди, і міцніше потиснув руку. А Софія провела її до кімнати й, спинившись на дверях, сказала тихо:

— Спочивайте, на добраніч!

Від її голосу віяло теплом, сірі очі м'яко голубили материне обличчя...

Мати взяла Софіїну руку і, стиснувши її своїми руками, відповіла:

— Спасибі вам!..

IV

За кілька днів мати й Софія з'явилися перед Миколою убого вдягненими міщанками, в стареньких ситцевих платтях і кофтах, з торбинками через плечі та з ціпками в руках. Одяг зменшив Софії зросту і зробив ще суворішим її бліде обличчя.

Прощаючись із сестрою, Микола міцно потиснув їй ру-

ку, і мати ще раз відзначила простоту й спокій їхніх стосунків. Ні поцілунків, ні ласкавих слів у цих людей, а ставляться вони одне до одного так сердечно, дбайливо. Там, де вона жила, люди багато цілуються, часто говорять ласкаві слова і завжди кусають одне одного, як голодні собаки.

Жінки мовчки пройшли вулицями міста, вийшли в поле й попрямували пліч-о-пліч широкою, втоптанною дорогою між двох рядів старих беріз.

— А не втомитеся ви? — спитала мати Софію.

— Ви думаєте, мало я ходила? Це мені знайоме...

Весело, начебто вихваляючись пустощами дитинства, Софія почала розповідати матері про свою революційну роботу. Їй доводилося жити під чужим ім'ям, користуючись фальшивими документами, переодягатися, ховатися від шпиків, возити пуди заборонених книг по всяких містах, влаштовувати втечі для засланих товаришів, супроводжувати їх за кордон. В її квартирі було влаштовано таємну друкарню, і коли жандарми, дізнавшись про це, з'явилися трусити, вона, встигнувши за хвилину перед їхнім приходом переодягтися покоївкою, вийшла, зустрівши коло воріт дому своїх гостей і без верхнього одягу, в легенькій хустинці на голові та з бляшанкою для гасу в руках, зимою, у великий мороз, пройшла через усе місто з кінця в кінець. Іншим разом вона приїхала в чуже місто до своїх знайомих і, коли вже йшла сходами до їхньої квартири, помітила, що в них трус. Повертатися назад було пізно, тоді вона сміливо подзвонила в двері поверхом нижче від квартири знайомих і, увійшовши з своїм чемоданом до незнайомих людей, одверто сказала їм про своє становище.

— Можете виказати мене, коли хочете, але, я думаю, ви не зробите цього, — сказала вона впевнено.

Вони були дуже налякані й цілу ніч не спали, чекаючи щохвилини, що до них постукають, але не наважились видати її жандармам, а вранці разом з нею сміялися з них. Одного разу вона, переодягнена черницею, їхала в одному вагоні і на одній лаві зі шпиком, що вистежував її і, вихваляючись своєю спритністю, розповідав їй, як він це робить. Він був певний, що вона їде цим самим поїздом у вагоні другого класу, на кожній зупинці виходив і, повертаючись, говорив їй:

— Не видно, — спати лягла, мабуть. — І вони теж стомлюються, — життя важке, незгірше нашого!

Мати слухала її розповіді, сміялась і дивилася на неї ласкавими очима. Висока, суха, Софія легко й твердо ступала по дорозі стрункими ногами. В її ході, словах, у самому звукові голосу, хоч і глухуватому, але бадьорому, в усій її прямій постаті було багато душевного здоров'я, веселої сміливості. Її очі дивилися на все молодо й усюди бачили щось таке, що тишило її юною радістю.

— Дивіться, яка гарна сосна! — вигукнула Софія, показуючи матері на дерево. Мати зупинялася й дивилась, — сосна була не вища й не густіша за інші.

— Гарне дерево! — усміхаючись, говорила вона. І бачила, як вітер бавиться сивим волоссям над вухом жінки.

— Жайворонок! — Сірі очі Софії ласкаво спалахували, і тіло начебто піднімалося від землі назустріч музиці, що невидимо дзвеніла в ясній височині. Часом вона, гнучко нахилиючись, зривала польову квітку й легким дотиком тонких бистрих пальців любовно гладила тремтливі пелюстки. І щось наспівувала, тихо й гарно.

Все це наближало серце до жінки з ясними очима, і мати мимоволі тулилась до неї, намагаючись іти в ногу. Але часом у Софіїних словах з'являлося раптом щось різке, воно здавалось матері зайвим і викликало в неї боязку думку:

«Не сподобається вона Михайлові...»

А за хвилину Софія знову говорила просто, сердечно, і мати, усміхаючись, заглядала їй у вічі.

— Яка ви молода ще! — зітхнувши, сказала вона.

— О, мені вже тридцять два роки! — вигукнула Софія.

Власова усміхнулася.

— Я не про це, — на вигляд вам можна більше дати. А подивись в очі ваші, послухавш вас і аж дивуєшся, — начебто ви дівчина. Життя ваше неспокійне й важке, небезпечне, а серце у вас — усміхається.

— Я не почуваю, що мені важко, і не можу уявити життя кращого, цікавішого за це... Я зватиму вас — Нилівна; Пелагея — це не личить вам.

— Звіть, як хочете! — задумливо сказала мати. — Як захочете, так і звіть. Я от усе дивлюсь на вас, слухаю, думаю. Приємно мені бачити, що ви знаєте шляхи до серця людського. Все в людині перед вами відкривається без страху, без побоювань, — сама собою розкривається душа назустріч вам. І думаю я про всіх вас — подолають вони лихе в житті, неодмінно подолають!

— Ми переможемо, бо ми — з робочим народом! — упе-

внено й голосно сказала Софія.— В ньому заховані всі можливості, і з ним — усе досяжне! Треба тільки розбуркати його свідомість, якій не дають вільно зростати...

Мова її будила в матиному серці складне почуття — їй чомусь було жаль Софії необразливою дружньою жалістю, і хотілося чути од неї інші, простіші слова.

— Хто вас винагородить за працю вашу? — спитала вона тихо й сумно.

Софія відповіла з гордістю, як здалося матері:

— Нас уже нагороджено! Ми знайшли для себе життя, що задовольняє нас, ми живемо всіма силами душі — чого ще можна бажати?

Мати глянула на неї й схилила голову, знову подумавши:

«Не сподобається вона Михайлові...»

Вдихаючи на повні груди солодке повітря, вони йшли не спішно, але швидкою ходою, і матері здавалося, що вона йде на прощу. Їй згадувалося дитинство і та хороша радість, з якою вона, бувало, ходила в село на свято в далекий монастир до чудотворної ікони.

Іноді Софія неголосно, але гарно співала якихось нових пісень про небо, про любов або раптом починала проказувати вірші про поле та ліси, про Волгу, а мати, усміхаючись, слухала й мимоволі хохотувала головою в ритм вірша, піддаючись його музиці.

В грудях у неї було тепло, тихо й задумливо, наче в маленькому старому садку літнього вечора.

V

На третій день прийшли до села, мати спитала мужика, що працював у полі, де дігтярний завод, і незабаром вони спустилися крутою лісовою стежкою — коріння дерев лежало на ній, як східці,— на невеличку круглу галявину, засмічену вугіллям та трісками, залиту дьогтем.

— От і прийшли! — неспокійно оглядаючись, сказала мати.

Біля куреня з жердин та гілок, за столом із трьох неструганих дощок, покладених на козли, вкопані в землю, сиділи й обідали — Рибін, весь чорний, в розстебнутій на грудях сорочці, Юхим і ще два молоді хлопці. Рибін перший помітив їх і, приклавши долоню до очей, мовчки чекав.

— Здрастуйте, братику Михайле! — гукнула мати ще здалеку.

Він устав, не кваплячись пішов назустріч, упізнавши її, спинився й, усміхаючись, погладив бороду темною рукою.

— Ідемо на прощу! — говорила 'мати, підходячи.— Дай, думаю, знайду навідаюсь до брата! Ось моя подруга, Ганною звати...

Пишаючись своїми вигадками, вона скоса глянула в обличчя Софії, серйозне й суворе.

— Здрастуй! — сказав Рибін, похмуро усміхаючись, потряс її руку, вклонився Софії й казав далі: — Не брешти, тут не місто, брехати нема потреби! Все — свої люди.

Юхим, сидячи за столом, пильно придивлявся до мандрівниць і щось казав товаришам густим дзюркотливим голосом. Коли жінки підійшли до стола, він устав і мовчки вклонився їм, його товариші сиділи нерухомо, ніби не помічаючи гостей...

— Ми тут живемо, як ченці! — сказав Рибін, легенько вдаряючи Власову по плечу.— Ніхто не ходить до нас, хазяїна в селі нема, хазяйку до лікарні одвезли, і я наче управитель. Сідайте-но до столу. Мабуть, їсти хочете? Юхиме, дістав би молока!

Не кваплячись, Юхим пішов у курінь, мандрівниці здіймали з плечей торбинки, один з хлопців, високий і худий, встав з-за столу допомогти їм, другий, присадкуватий і патлатий, замислено спершись ліктями на стіл, дивився на них, чухаючи голову й тихо мугикаючи пісню.

Важкий аромат дьогтю зливався з душним запахом прилого листя й запаморочував голову.

— Ось цього звать Яків,— показуючи на високого парубка, сказав Рибін,— а той — Гнат. Ну, як син твій?

— У тюрмі! — зітхнувши, сказала мати.

— Знову в тюрмі? — вигукнув Рибін.— Сподобалось йому, однак...

Гнат перестав співати, Яків узяв ціпок у матері з рук і сказав:

— Сідай!..

— А чого ж ви? Сідайте! — запросив Рибін Софію. Вона мовчки сіла на колоду, пильно розглядаючи Рибіна.

— Коли взяли? — спитав Рибін, примощуючись проти матері, і, хитнувши головою, вигукнув: — Не щастить тобі, Нилівно!

— Дарма! — сказала вона.

— Ну? Звикаєш?

— Не звикаю, а бачу — не можна без цього!

— Так! — сказав Рибін. — Ну, розкажуй...

Юхим приніс глечик молока, взяв з стола чашку, сполоснув водою і, наливши в неї молока, присунув до Софії, уважно слухаючи оповідання матері. Він рухався й робив усе безшумно, обережно. Коли мати скінчила своє коротке оповідання — всі мовчали з хвилину, не дивлячись одне на одного. Гнат, сидючи за столом, малював нігтем на дошках якийсь візерунок, Юхим стояв позад Рибіна, спершись ліктем на його плече, Яків, притулившись до стовбура дерева, склав на грудях руки й похнюпив голову. Софія спідлоба оглядала мужиків...

— Та-ак! — повільно й похмуро протяг Рибін. — Он як, — одкрито!...

— У нас би, коли б такий парад улаштувати, — сказав Юхим і похмуро усміхнувся, — на смерть побили б мужики!

— Поб'ють! — ствердив Гнат, кивнувши головою. — Ні, я на фабрику піду, там краще...

— Судитимуть, кажеш, Павла? — спитав Рибін. — І що ж, яка кара, — не чула?

— Каторга, або довічне поселення в Сибіру... — тихо відповіла вона.

Троє парубків, усі зразу подивились на неї, а Рибін похилив голову й повільно спитав:

— А він, коли починав це діло, знав, що йому загрожує?

— Знав! — голосно сказала Софія.

Усі замовкли, не рухаючись, наче застигли в одній холодній думці.

— Так! — провадив далі Рибін суворо й поважно. — Я теж думаю, що знав. Не змірявши — він не стрибає, людина серйозна. От, хлопці, бачили? Знав чоловік, що й багнетом його заколоти можуть і каторгою почастиють, а — пішов. Хоч би мати на шляху йому лягла — переступив би. Пішов би, Нилівно, через тебе?

— Пішов би! — здригнувшись, сказала мати й оглянулася, важко зітхнувши. Софія мовчки погладила її руку і, насупивши брови, прямо подивилась на Рибіна.

— Оце — людина! — сказав він неголосно й оглянув усіх темними очима. І знову шестеро людей мовчали. Тонкі промені сонця золотими стрічками висіли в повітрі. Десь упевнено крикала ворона. Мати оглядалася, схвильо-

вана спогадами про Перше травня, тугою за сином, за Андрієм. На маленькій тісній галявині валялися бочки з-під дьогтю, стовбурчилися викорчувані пні. Дуби й берези, густо скупчуючись навколо галявини, непомітно насувались на неї з усіх боків, і, зв'язані тишею, нерухомі, вони кидали на землю темні, теїлі тіні.

Раптом Яків одсахнувся від дерева, ступив убік, спинився і, махнувши головою, спитав сухо й голосно:

— Це проти таких нас з Юхимом поставлять?

— А ти думаш проти кого? — відказав Рибін понурим запитанням. — Нас душать нашими-таки руками, — в цьому й штука!

— Я все-таки піду в солдати! — неголосно й уперто заявив Юхим.

— Хто відмовляє? — вигукнув Гнат.

І, дивлячись Юхимові в очі, усміхаючись, сказав:

— Тільки коли в мене стрілятимеш, влучай у голову... не каліч, а одразу вбивай!

— Чув я це! — гостро крикнув Юхим.

— Заждіть, хлопці! — заговорив Рибін, оглядаючи їх, і підняв руку неквапливим жестом. — Ось — жінка! — сказав він, показуючи на матір. — Син у неї, напевне, пропав тепер...

— Навіщо ти це кажеш? — спитала мати, тужливо й неголосно.

— Треба! — відповів він похмуро. — Треба, щоб твоє волосся недаремно сивіло. Ну, й що ж, — убили її цим? Нилівно, книжок принесла?

Мати глянула на нього і, помовчавши, відповіла:

— Принесла...

— Так! — сказав Рибін, ударивши долонею по столу. — Я це зразу збагнув, як побачив тебе, — чого тобі йти сюди, коли не для цього? Бачили? Сина вибили з лав — мати на його місце стала!

Він, зловісно погрожуючи рукою, матірно вилаявся.

Мати злякалася його крику, вона дивилась на нього й бачила, що Михайлове обличчя різко змінилося — схудло, борода стала нерівна, під нею почувалися кістки вилиць. На синюватих білках очей з'явилися тонкі червоні жилки, наче він довго не спав, ніс у нього став хрящуватіший, хижо загнувся. Розкритий комір просякнутої дьогтем, колись червоної, сорочки оголював сухі ключиці, густу чорну шерсть на грудях, і в усій постаті тепер було ще більше похмурого, траурного. Сухий блиск запалених очей

освітлював темне обличчя вогнем гніву. Софія, збліднувши, мовчала, не відриваючи очей від мужиків. Гнат похитував головою, примруживши очі, а Яків, знову стоячи коло куреня, темними пальцями сердито відламував кору з жердини. Вздовж стола за спиною матері повільно крокував Юхим.

— Допіру,— провадив Рибін,— викликав мене земський,— каже мені: «Ти що, мерзотнику, сказав попові?» — «Чому я — мерзотник? Я заробляю хліб свій горбом, я нічого поганого проти людей не зробив, кажу,— от!» Він загорлав, стусонув мене в зуби... три доби сидів я під арештом. Так розмовляєте ви з народом? Так? Не жди прощення, дияволе! Не я — інший, не тобі — дітям твоїм відплатять за кривду мою,— пам'ятай! Зорали ви залізними кігтями груди народові, посіяли в них зло — не ждять пощади, дияволи наші! От.

Він був весь налитий кипучою люттю, і в голосі його здригалися звуки, що лякали матір.

— А що я сказав попові? — говорив він далі спокійніше.— Після сходки в селі сидить він з мужиками на вулиці й розповідає їм, що, мовляв, люди — стадо, для них завжди пастуха треба,— ось як! А я пожартував: «Як призначать лиса за воеводу в лісі, пир'я буде багато, а птиці — ні!» Він скося глянув на мене, заговорив про те, що, мовляв, терпіти треба народові та богу молитися, щоб він силу дав терпіти. А я сказав, що, мовляв, народ молитися багато, та, мабуть, часу бракує в бога,— не чує! — От. Він причепився до мене — якими молитвами я молюся? Я кажу — однією ціле життя, як і весь народ: «Господи, навчи тягати панам цеглу, їсти каміняччя, випльовувати поліняччя!» Він мені й договорити не дав. Ви — пані? — раптом урвавши оповідання, спитав Рибін Софію.

— Чого це я пані? — хутко спитала вона його, здригнувшись з несподіванки.

— Чого? — всміхнувся Рибін.— Така доля, з тим народилися! От. Думаєте, ситцевою хусточкою дворянський гріх можна приховати од людей? Ми пізнаємо попа і в рогожі. Ви он лікоть у мокре на столі поклали — здригнулись, зморщилися. І спина у вас пряма, як для робочої людини.

Боячись, що він образить Софію своїм важким голосом, посмішкою та словами, мати поквапливо й строго заговорила:

— Вона моя подруга, Михайле Івановичу, вона — хороша людина,— в цьому ділі сивого волосу нажила. Ти — не дуже...

Рибін важко зітхнув.

— Хіба я кажу образливе?

Софія, глянувши на нього, сухо спитала:

— Ви щось хотіли сказати мені?

— Я? Авжеж! Тут ось недавно чоловік з'явився новий, двоюрідний брат Якова, хворий він, у сухотах. Покликати його — можна?

— А чого ж, покличте! — відповіла Софія.

Рибін глянув на неї, примруживши очі, і, понизивши голос, сказав:

— Юхиме, ти сходиш би до нього, — скажи, щоб надвечір він прийшов,— от.

Юхим надів кашкета й мовчки, ні на кого не дивлячись, не кваплячись, зник у лісі. Рибін хитнув головою вслід йому, глухо кажучи:

— Мучиться! Йому в солдати йти,— йому та ось Якову. Яків просто каже: «Не можу», а той теж не може, а хоче йти... Думас,— можна солдатів потривожити. Я гадаю — стіни лобом не проб'єш... Ось вони — багнети в руку й пішли. Та-ак,— мучиться! А Гнат роз'ятрює йому серце,— даремно!

— Зовсім недаремно! — похмуро сказав Гнат, не дивлячись на Рибіна.— Його там обтешуть, почне палити не згірше за інших...

— Навряд! — замислено озвався Рибін.— Але, звісно, краще тікати од цього. Росія велика — де знайдеш? Паспортець дістав і ходи по селах...

— Я так і зроблю! — зауважив Гнат, стукаючи себе тріскою по носі.— Вже як наважівся йти проти — йди прямо!

Розмова урвалася. Заклопотано кружляли бджоли та оси, дзвеніли в тиші й відтіняли її. Щебетали птахи, і десь далеко звучала пісня, блукаючи по полях. Помовчавши, Рибін сказав:

— Ну,— нам працювати треба... Ви, може, спочинете? Там, у курені, нари є. Набери-но їм листя сухого, Якове... А ти, мати, давай книжки...

Мати і Софія почали розв'язувати торби. Рибін нахилився над ними й, задоволений, говорив:

— Чимало принесли,— ач ти! Давно в цих справах,— як вас звати? — звернувся він до Софії.

— Ганна Іванівна!— відповіла вона.— Дванадцять років... А що?

— Нічого. У тюрмі бували, мабуть?

— Бувала.

— Бачиш? — неголосно й з докором сказала мати. — А ти грубе говорив при ній...

Він помовчав і, забравши в руки купу книжок, сказав, оскаливши зуби:

— Ви на мене не ображайтеся! Мужикові з паном — як смолі з водою, важко вкупі, відскакує!

— Я не пані, а людина! — відказала Софія, лагідно всміхаючись.

— І це може бути! — озвався Рибін.— Кажуть, ніби собака раніше вовком був. Піду, сховаю це.

Гнат та Яків підійшли до нього, простягнувши руки.

— Дай-но нам! — сказав Гнат.

— Усі однакові? — спитав Рибін Софію.

— Усякі. Тут газета є...

— О?

Вони троє поспішно пішли в курінь.

— Горить чоловік! — тихенько сказала мати, провівши їх задумливим поглядом.

— Так,— тихо озвалася Софія.— Ніколи я ще не бачила такого обличчя, як у нього,— великомученик якийсь! Ходімо й ми туди, мені хочеться глянути на них...

— Ви на нього не гнівайтесь, що суворий він...— тихенько попросила мати.

Софія усміхнулась.

— Яка ви славна, Нилівно...

Коли вони стали на дверях, Гнат підвів голову, мигцем глянув на них і, запустивши пальці в кучеряве волосся, нахилився над газетою, що лежала в нього на колінах; Рибін, стоячи, впіймав на папір сонячний промінь, що продерся в курінь крізь щілину в даху, і, соваючи газету під променем, читав і ворухив губами; Яків, стоячи на колінах, навалився на край нар грудьми й теж читав.

Мати, пройшовши в куток куреня, сіла там, а Софія, обнявши її за плечі, мовчки спостерігала.

— Дядьку Михайле, лають нас, мужиків! — півголосом сказав Яків, не обертаючись, Рибін обернувся, глянув на нього й відповів, усміхаючись:

— Люблячи!

Гнат потяг у себе повітря, підвів голову й, заплющивши очі, мовив:

— Написано тут — «селянин перестав бути людиною» — авжеж, перестав!

По його простому, одвертому обличчю промайнула тінь образи.

— На ось, спробуй, надінь мою шкуру, покрутися в ній, я подивлюсь чим ти будеш,— розумний!

— Я ляжу! — тихенько сказала мати Софії.— Втомилася все-таки трохи, і голова поморочиться од запаху. А ви?

— Не хочу.

Мати простяглася на нарах і задрімала. Софія сиділа над нею, спостерігаючи за тими, що читали, і, коли оса чи джміль кружляли над обличчям матері, вона дбайливо відганяла їх геть. Мати бачила це крізь напівзаплющені очі, і їй було приємне піклування Софії.

Підійшов Рибін і спитав лунким шепотом:

— Спить?

— Так.

Він помовчав, пильно подивився в обличчя матері, зітхнув і тихо заговорив:

— Вона, може, перша, що пішла за сином його дорогою,— перша!

— Не будемо їй заважати, ходімо,— запропонувала Софія.

— Так, нам працювати треба. Поговорити хотілося б, та вже до вечора! Ходім, хлопці!

Вони пішли всі троє, залишивши Софію біля куреня.

А мати подумала: «Ну, нічого, слава богу! Здружилися...»

І спокійно заснула, вдихаючи пряні пахощі лісу й дьогтю.

VI

Прийшли дігтярі, задоволені, що закінчили роботу.

Розбуджена їхніми голосами, мати вийшла з куреня, позіхаючи та усміхаючись.

— Ви працювали, а я, піби папі, спала! — сказала вона, оглядаючи всіх ласкавими очима.

— Прощається тобі! — озвався Рибін. Він був спокійний, втома поглинула зайве збудження.

— Гнате,— сказав він,— потурбуйся-но про чай! Ми тут по черзі господарюємо,— сьогодні Гнат нас напуває, годує!

— Я б поступився своєю чергою! — зауважив Гнат і став збирати тріски та гілки для вогнища, прислухаючись.

— Усім гості цікаві! — промовив Юхим, уможуєчись поруч Софії

— Я тобі поможу, Гнате! — тихо сказав Яків, ідучи в курінь. Він виніс звідти хлібину й почав різати її на шматки, розкладаючи на столі.

— Чуєш! — тихо вигукнув Юхим.— Кашляє...

Рибін прислухався й сказав, кивнувши головою:

— Еге ж, іде...

І, звертаючись до Софії, пояснив:

— Зараз прийде свідок. Я б його водив по містах, ставив на майданах, щоб народ слухав його. Говорить він завжди одне, але це всім треба чути...

Тиша й сутінь густішали, голоси людські звучали м'якше. Софія і мати спостерігали за мужиками — всі вони рухалися повільно, важко, якимось дивно обережно і теж стежили за жінками. З лісу на галявину вийшов високий, сутулий чоловік, ішов повільно, міцно спираючись на палицю, і було чути його хрипке дихання.

— Ось і я! — сказав він і почав кашляти.

Він був одягнений у довге, до п'ят, потерте пальто, з-під круглого, зім'ятого капелюха ріденькими пасмами безсило звисало жовтувате пряме волосся. Світла борідка росла на його жовтому кістлявому обличчі, рот у нього був напівроззявлений, очі глибоко запали під лоб і гарячково блищали звідти, з темних ям.

Коли Рибін познайомив його з Софією, він спитав її:

— Книжок, чув я, принесли?

— Принесла.

— Спасибі... за народ!.. Сам він іще не може збагнути правди... то ось я, що збагнув... дякую за нього.

Він дихав швидко, хапаючи повітря короткими, жадібними подихами. Голос у нього переривався, кістляві пальці безсилим рук повзали по грудях, намагаючись застебнути гудзики пальта.

— Вам шкідливо бути в лісі так пізно. Ліс — листяний, вогко й душно! — зауважила Софія.

— Для мене вже нема корисного! — відповів він, задихаючись.— Мені тільки смерть корисна...

Слухати його голос було тяжко, і вся його постать викикала той зайвий жаль, який усвідомлює свою безсилість та збуджує похмуру досаду. Він сів на бочку, згинаючи коліна так обережно, наче боявся, що ноги в нього

переломляться, витер спітнілого лоба. Волосся в нього було сухе, мертве.

Спалахнуло вогнище, все навколо здригнулось, заколихалося, обпалені тіні лякливо кинулися в ліс, і над огнем майнуло кругле обличчя Гната з надутими щоками. Вогонь погас. Запахло димом, знову тиша і мла скупчилися на галявині, насторожившись і слухаючи хрипкі слова хворого.

— А для народу я ще можу дати користь, як свідок злочину... Ось, подивіться на мене... мені двадцять вісім років, але — помираю! А десять років тому я легко підіймав на плечі по дванадцять пудів,— нічого! З таким здоров'ям, думав я, літ сімдесят пройду, не спіткнуся. А прожив десять — більше не можу. Обікрали мене хазяї, сорок років життя загарбали,— сорок років!

— Ось вона, його пісня! — глухо сказав Рибін.

Знову спалахнув вогонь, але вже дужче, яскравіше, знову шугнули тіні до лісу, знову відлинули до вогню й затремтіли навколо вогнища в безмовному, ворожому танку. В огні тріщало й нило сире гілля. Шепотіло, шелестіло листя дерев, потривожене хвилею нагрітого повітря. Веселі, живі язики полум'я гралися, обіймаючись, жовті й червоні, здіймалися угору, сіючи іскри, летів палаючий лист, а зірки в небі усміхались іскрам, ваблячи до себе.

— Це — не моя пісня, її тисячі людей співають, не розуміючи цілющої науки для народу в своєму нещасному житті. Скільки замучених роботою калік мовчки помирають з голоду...— Він закашлявся, згинаючись, здригаючись.

Яків поставив на стіл відро з квасом, кинув пучок зеленої цибулі і сказав хворому:

— Іди, Савелію, я молока тобі привіс...

Савелій заперечливо хитнув головою, але Яків узяв його під руку, підняв і повів до столу.

— Слухайте,— сказала Софія Рибіну тихо, з докором,— нащо ви його сюди покликали? Він кожної хвилини може вмерти...

— Може! — погодився Рибін.— Поки що — нехай говорить. Для дурниць життя згубив — для людей нехай іще потерпить,— нічого! От!

— Ви наче милуєтесь з чогось! — вигукнула Софія.

Рибін глянув на неї й понуро відповів:

— Це пани з Христа милуються, як він на хресті сто-

гнав, а ми від людини вчимося й хочемо, щоб ви повчилися трохи...

Мати холодно підвела брову й сказала йому:

— А ти — годі!..

За столом хворий знову заговорив.

— Винищують людей роботою — навіщо? Життя в людини крадуть — навіщо, кажу? Наш хазяїн — я на фабриці Нефьодова життя втратив — наш хазяїн якійсь там співацькі золотий посуд подарував для умивання, навіть нічна посудина золота! В тій посудині моя сила, моє життя! От для чого воно пішло, — чоловік убив мене роботою, щоб коханку свою потішити кров'ю моєю, — нічну посудину золоту купив їй за кров мою!

— Людина створена за образом і подобою божою, — сказав Юхим, усміхаючись, — а її он куди витрачають...

— А не мовчи! — вигукнув Рибін, ударивши долонею по столу.

— Не терпи! — тихо додав Яків.

Гнат усміхнувся.

Мати помітила, що хлопці, всі троє, слухали з ненаситною увагою голодних душ і щоразу, коли говорив Рибін, вони дивилися йому в обличчя підстерігаючими очима. Мова Савелія викликала на їхніх обличчях дивні, гострі усмішки. В них не почувалося жалю до хворого.

Нахилившись до Софії, мати тихо спитала:

— Невже правду каже він?

Софія відповіла голосно:

— Так, це правда! Про такий подарунок у газетах писали, це було в Москві...

— І карі йому не було, ніякої! — глухо сказав Рибін. — А треба було б його скарати, — вивести на люди, і розрубати на шматки, й м'ясо його погане кинути собакам. Великі карі будуть народом вчинені, коли повстане він. Багато крові пролле він, щоб змити кривди свої. Ця кров — його кров, з його жил вона висмоктана, він її хазяїн.

— Холодно! — сказав хворий.

Яків поміг йому встати й одвів до вогню.

Вогнище горіло яскраво, і безликі тіні тремтіли навколо нього, здивовано спостерігаючи веселу гру полум'я. Савелій сів на пень і простягнув до вогню прозорі, сухі руки. Рибін кивнув у його бік і сказав Софії:

— Це — гостріше за книжки! Коли машина руку відрве чи вб'є робітника, пояснюють — сам винен. А ось

коли висмокчуть кров із людини й кинуть її, як падло,— це не пояснюється нічим. Усяке вбивство я розумію, а катування — заради жарту — не розумію! Для чого катують людей, для чого всіх нас мучать? Заради жартів, заради веселощів, щоб утішно жилося на землі, щоб усе можна було купити за кров — співачку, коней, ножі срібні, посуд золотий, іграшки дорогі дітям. Ти працюй, працюй більше, а я назбираю грошій твоєю працею й коханці урильник золотий подарую.

Мати слухала, дивилась, і ще раз перед нею в пітьмі блиснув і ліг світлою смугою шлях Павла і всіх, з ким він ішов.

Скінчивши вечерю, всі повмощувались навколо вогнища, перед ними, поквапливо поїдаючи дерево, горів огонь, позаду нависла пітьма, оповивши ліс і небо. Хворий, широко розкривши очі, дивився у вогонь, безперервно кашляв, увесь тремтів — здавалося, що рештки життя не терпляче рвуться з його грудей, прагнучи покинути тіло, поточене недугою. Відблиски полум'я тремтіли на його обличчі, не відживляючи мертвої шкіри. Тільки очі хворого горіли згасаючим огнем.

— Може, в курінь підеш, Савелію? — спитав Яків, нахилиючись до нього.

— Навіщо? — відповів він з натугою.— Я посиджу,— недовго мені лишилося з людьми побути!..

Він оглянув усіх, помовчав і, блідо усміхнувшись, промовив:

— Мені з вами добре. Дивлюся на вас і думаю — може, ці відплатять за тих, кого пограбували, за народ, убитий для пожадливості...

Йому не відповіли, і незабаром він задрімав, безсило звисивши голову на груди. Рибін подивився на нього й тихенько заговорив:

— Приходить до нас, сидить і розказує завжди одне,— про це знущання з людини. В ньому — вся його душа, начебто ним очі йому вибили й більше він нічого не бачить.

— Та чого ж треба ще? — задумливо сказала мати.— Вже коли люди тисячами день у день поневіряються в роботі для того, щоб хазяїн міг гроші на примхи кидати,— чого ж?..

— Нудно слухати його! — сказав тихо Гнат.— Це й один раз почувеш — не забудеш, а він завжди одне говорить!

— Тут в одному — все стиснуто... все життя, зрозумій! — похмуро зауважив Рибін. — Я десять разів чув про його долю, а проте інколи сумнів бере. Бувають добрі години, коли не хочеш вірити в гидоту людини, в безумство її... коли всіх шкода, й багатого, як і бідного... і багатий теж заблуdivся! Один сліпий од голоду, другий — од золота! Ех, люди, думаєш, ех, браття! Стрепенися, подумай чесно, подумай, не шкодуючи себе, подумай!

Хворий хитнувся, розплющив очі, ліг на землю. Яків безшумно встав, пішов у курінь, приніс звідти кожушок, укрит брата й знову сів поруч Софії.

Рум'яне обличчя вогню, задириливо усміхаючись, освітлювало темні постаті навколо нього, і голоси людей задумливо вливалися в тихе тріщання й шелест полум'я. Софія розповідала про світовий бій народу за право на життя, про давні битви селян Німеччини, про нещастя ірландців, про великі подвиги робітників-французів у частих битвах за свободу...

У лісі, одягненому в оксамит ночі, на маленькій галявині, обгородженій деревами, вкритій темним небом, перед лицем огню, в колі вороже здивованих тіней — воскресали події, що стрясали світ ситих і жадібних, проходили одні за одними народи землі, стікаючи кров'ю, втомлені битвами, пригадувались імена борців за свободу й правду.

Тихо звучав глухуватий голос жінки. Ніби доходячи з минулого, він збуджував надії, вселяв певність, і люди мовчки слухали повість про своїх братів по духу. Вони дивилися в обличчя жінки, худе, бліде; перед ними дедалі яскравіше висвітлювалася свята справа всіх народів світу — нескінченна боротьба за свободу. Людина бачила свої бажання й думи в далекому, запнутому темною, кривавою завісою минулому, серед не знаних їй іншоплемінців, і внутрішньо — розумом і серцем — прилучалася до світу, бачачи в ньому друзів, які давно вже одноставно й твердо вирішили добитися на землі правди, освятили своє рішення незліченними стражданнями, пролили ріки крові своєї заради перемоги життя нового, ясного й радісного. Виникало й росло почуття духовної близькості з усіма, народжувалося нове серце землі, повне гарячого прагнення все зрозуміти, все об'єднати в собі.

— Настане день, коли робітники всіх країн підведуть голови й твердо скажуть — годі! Ми не хочемо більше цього життя! — упевнено звучав голос Софії. — Тоді впаде

примарна сила сильних своєю жадібністю, випорсне земля з-під ніг їхніх, і ні на що буде опертися їм...

— Так і буде! — сказав Рибін, нахилиючи голову. — Не жалій себе — все здолаєш!

Мати слухала, високо піднявши брову, з усмішкою радісного здивування, застиглою на обличчі. Вона бачила, що все різке, дзвінке, розмашне — все, що здавалося їй зайвим у Софії, — тепер зникло, потонуло в гарячому, рівному потоці її розповіді. Їй подобалася тиша ночі, гра вогню, Софіїне обличчя, а найбільше — сувора увага мужиків. Вони сиділи нерухомо, намагаючись не порушувати спокійного плину розповіді, боячись обірвати світлу нитку, що з'єднувала їх із світом. Тільки часом хто-небудь із них обережно підкладав дров у вогонь і, коли з вогнища підіймалися рої іскор і дим, — відганяв іскри й дим від жінок, махаючи в повітрі рукою.

Один раз Яків устав, тихенько попросив:

— Подождіть говорити...

Побіг у курінь, приніс звідти одягу, й разом з Гнатом вони мовчки вкутали ноги й плечі жінкам. Знову Софія говорила, малюючи день перемоги, прищеплюючи людям віру в свої сили, будячи в них свідомість спільності з усіма, хто віддає своє життя безплідній праці на дурні завдання пересичених. Слова не хвилювали матір, але викликане оповіданням Софії велике почуття, що охопило всіх, сповнило і її груди вдячною молитовною думкою про людей, які серед небезпек ідуть до тих, хто скутий кайданами праці, і приносять з собою для них дари чесного розуму, дари любові до правди.

«Поможи, господи!» — думала вона, заплющуючи очі.

На світанку Софія, стомлена, замовкла й, усміхаючись, оглянула задумливі, прояснілі обличчя навколо себе.

— Час нам іти! — сказала мати.

— Час! — стомлено мовила Софія.

Хтось із хлопців голосно зітхнув.

— Шкода, що йдете ви! — незвичайно лагідним голосом сказав Рибін. — Добре говорите! Велике це діло — поріднити людей між собою! Коли ось знаєш, що мільйони хочуть того ж, що й ти, — серце стає добрішим. А в доброті — велика сила!

— Ти його добром, а він тебе — кілком, — тихенько усміхнувшись, сказав Юхим, і швидко схопився на ноги. — Іти їм пора, дядьку Михайло, поки не бачив ніхто. Роз-

дамо книжки — начальство шукатиме — звідки взялися? Хтось там пригадає,— ага, он мандрівниця приходили..

— Ну, спасибі, мати, за труди твої! — заговорив Рибін, урвавши Юхимову мову.— Я все про Павла думаю; дивлячись на тебе,— добре ти пішла!

Злагіднівши, він усміхався широкою й доброю усмішкою. Було холодно, а він стояв у самій сорочці з розстебнутим коміром, що глибоко оголяв груди. Мати оглянула його велику постать і ласкаво порадила:

— Надів би що-небудь — холодно!

— Зсередини гріє! — відповів він.

Троє хлопців, стоячи біля вогнища, тихо розмовляли, коло ніг їхніх лежав хворий, вкритий кожухами. Блідло небо, танули тіні, здригалось листя, чекаючи сонця.

— Ну, прощайте, значить! — говорив Рибін, потискуючи руку Софії.— А як вас у місті знайти?

— Це ти мене шукай! — сказала мати.

Хлопці повільно, тісною групою підійшли до Софії й тиснули їй руку мовчки, незграбно лагідні. В кожному ясно було видно приховане задоволення, вдячне й дружнє, і це почуття, мабуть, бентежило їх своєю новизною. Усміхаючись сухими від безсонної ночі очима, вони мовчки дивились в обличчя Софії й переступали з ноги на ногу.

— Молока, може, вип'єте на дорогу? — спитав Яків.

— А хіба є воно? — спитав Юхим.

Гнат, ніяково пригладжуючи волосся, сказав:

— Нема — розлив я його...

І всі троє усміхнулись.

Говорили про молоко, але мати почувала, що вони думають про інше, без слів, бажаючи Софії та їй доброго, хорошого. Це помітно зворушувало Софію й теж викликало в неї ніяковість, сором'язливу скромність, що не дозволила їй сказати щось інше, крім тихого:

— Спасибі, товариші!

Вони переглянулися, наче це слово лагідно гойднуло їх.

Почувся глухий кашель хворого. Погасло вугілля на вогнищі.

— Прощайте! — півголосом говорили мужики, і сумне слово довго проводило жінок.

Вони, не кваплячись, ішли в передранковій сутіні лісовою стежкою, і мати, ступаючи позад Софії, говорила:

— Хороше це все,— немов уві сні, так хороше! Хочуть люди правду знати, люба ви моя, хочуть! І схоже це, як

у церкві, перед відправою на велике свято... ще священник не прийшов, темно й тихо, моторошно в храмі, а народу вже збирається... там запалять свічку перед іконою, тут засвітять і — потрошку женуть темряву, освітлюючи божий дім.

— Правда! — весело відповіла Софія. — Тільки тут божий дім — уся земля!

— Уся земля! — задумливо хитаючи головою, повторила мати. — Так це хороше, що аж повірити важко... І гарно ж говорили ви, люба моя, — дуже гарно! А я боялась — не сподобається ви їм...

Софія, помовчавши, відповіла тихо й невесело:

— З ними стаєш простішою...

Вони йшли й розмовляли про Рибіна, про хворого, про хлопців, що так уважно мовчали й так незграбно, але красномовно висловлювали своє почуття вдячної дружби дрібним піклуванням про жінок. Вийшли в поле. Назустріч вставало сонце. Ще не видне для ока, воно розкинуло по небу прозоре віяло рожевого проміння, і краплі роси в траві заблищали різнобарвними іскрами бадьорої, весняної радості. Прокидалися птахи, оживляючи ранок веселим дзвоном. Заклопотано крикаючи, важко махаючи крильми, летіли гладкі ворони, десь тривожно свистіла іволга. Відкривалась далечінь, здіймаючи назустріч сонцю нічні тіні з своїх пагорбів.

— Часом говорить, говорить людина, а ти її не розумієш, поки не вдасться їй сказати тобі якийсь просте слово, і воно одне раптом усе освітить! — вдумливо розповідала мати. — Так і цей хворий. Я чула й сама знаю, як тиснуть робітників на фабриках і скрізь. Але до цього змалку звикаєш і не дуже це діймає серце. А він раптом сказав таке прикре, таке погане. Господи! Невже для того все життя роботі люди віддають, щоб хазяї глузувати дозволяли собі? Це — без виправдання!

Материна думка зупинилася на випадку, і він своїм тупим, нахабним блиском освітлював перед нею ряд подібних вихваток, колись відомих їй і забутих нею.

— Видно — всім уже вони ситі й нудно їм! Знаю я — земський начальник один примушував мужиків коневі його кланятися, коли його селом вели, і хто не вклонявся, того він під арешт садовив. Ну, навіщо це потрібне було йому? Не можна зрозуміти, — не можна!

Софія неголосно заспівала пісню, бадьору, як ранок...

VII

Життя Нилівни попливло напрочуд спокійно. Спокій цей часом дивував її. Син сидів у тюрмі, вона знала, що його жде тяжка кара, але кожного разу, коли вона думала про це, пам'ять її мимоволі викликала перед нею Андрія, Федю та довгий ряд інших облич. Постає сина, поглинаючи всіх людей однакової з ним долі, розросталася в її очах, викликала споглядальне почуття, мимовільно й непомітно розширюючи думи про Павла, відхиляючи їх у всі боки. Вони розкидалися всюди тонким, нерівним промінням, усього торкаючись, намагалися все освітити, зібрати в одну картину й заважали їй спинитися на чомусь одному, заважали щільно скластися тузі за сином і страхові за нього.

Софія незабаром поїхала кудись, днів за п'ять з'явилася весела, жвава, а за кілька годин знову зникла і знову з'явилась тижнів через два. Здавалося, що вона носить у житті широкими колами, часом заглядаючи до брата, щоб сповнити його квартиру своєю бадьорістю й музикою.

Музика стала приємна матері. Слухаючи, вона почувала, що теплі хвилі б'ються їй в груди, вливаються в серце, воно б'ється рівніше і, як зерно в землі, щедро зволоженої, глибоко зораній, у ньому швидко, бадьоро ростуть хвилі дум, легко й красиво цвітуть слова, пробуджені силою звуків.

Матері важко було миритися з неохайністю Софії, яка скрізь розкидала свої речі, недокурки, попіл, і ще важче з її розмашними розмовами,— все це занадто кололо очі поруч із спокійною впевненістю Миколи, з незмінною м'якою серйозністю його слів. Софія здавалась їй підлітком, що квапиться показати себе дорослим, а на людей дивиться, як на цікаві іграшки. Вона багато говорила про святість праці й без пуття збільшувала працю матері своєю неохайністю, говорила про свободу й непомітно для матері заважала всім різкою нетерпимістю, постійними суперечками. В ній було багато суперечливого, і мати, бачивши це, ставилась до неї з напруженою обережністю, з настороженою увагою, без того постійного тепла в серці, яке викликав у неї Микола.

Він, завжди заклопотаний, жив день у день одноманітним, розміреним життям: о восьмій ранку пив чай і, читаючи газету, переказував матері новини. Слухаючи його, мати з разучою виразністю бачила, як важка машина

життя безжалісно перемелює людей на гроші. Вона почувала в ньому щось спільне з Андрієм. Як хохол, він говорив про людей беззлобно, вважаючи, що всі винні в поганому устрої життя, але віра в нове життя була в нього не така гаряча, як в Андрія, і не така яскрава. Він говорив завжди спокійно, голосом чесного й суворого судді, і хоч — навіть говорячи про страшне — всміхався тихою усмішкою жалю, — але його очі блищали холодно й твердо. Бачивши їхній блиск, мати розуміла, що цей чоловік нікому й нічого не прощає — не може простити — і, почувавши, що для нього важка ця твердість, жаліла Миколу. І чимраз більше він подобався їй.

О дев'ятій годині він ішов на службу, вона прибирала кімнати, варила обід, умивалась, надівала чистий одяг і, сидячи в своїй кімнаті, роздивлялася картинки в книгах. Вона вже навчилась читати, але це завжди вимагало від неї напруження і, читаючи, вона швидко стомлювалась, переставала розуміти зв'язок слів. А розглядання картинок захоплювало її, як дитину, — вони відкривали перед нею зрозумілий, майже відчутний світ, новий і чудесний. Вставали величезні міста, прекрасні будинки, машини, кораблі, монументи, незлічені багатства, створені людьми, і різноманітність творчості природи, що вражала розум. Життя розширювалося нескінченно, щодня відкриваючи перед очима величезне, невідоме, чудесне, і дедалі дужче збуджувало розбуркану голодну душу жінки безліччю своїх багатств, незліченністю краси. Вона особливо любила розглядати фоліанти зоологічного атласа, і хоч він був надрукований іноземною мовою, все ж давав їй найяскравіше уявлення про красу, багатство й просторість землі.

— Велика земля! — говорила вона Миколі.

Найбільше розчулювали її комахи й особливо метелики, вона здивовано розглядала їх малюнки і міркувала:

— Краса яка, Миколо Івановичу, га? І скільки скрізь краси цієї любої, — а все від нас закрито, і все мимо летить, невидиме для нас. Люди метушаться — нічого не знають, ні з чого не можуть милуватися, ні часу в них на це, ні охоти. Скільки могли б узяти радості, якби знали, яка земля багата, як багато в ній живе дивовижного! І все — для всіх, кожен — для всього, — чи так?

— Саме так! — говорив Микола, всміхаючись. І приносив іще книжок з картинками.

Вечорами в нього часто збиралися гості — приходив

Олексій Васильович, гарний мужчина з блідим обличчям і чорною бородою, солідний і мовчазний; Роман Петрович, прищуватий, круглоголовий чоловік, що завжди з жалем цмокав губами; Іван Данилович, худенький і маленький, з гострою борідкою й тонким голосом, задержуватий, крикливий і гострий, як шило; Єгор, що завжди жартував з себе, товаришів і своєї хвороби, яка дедалі розросталася в ньому. З'являлися й інші люди, що приїздили з різних далеких міст. Микола провадив з ними довгі й тихі розмови, завжди про одне: про робочих людей землі. Сперечалися, гарячкували, розмахували руками, пили багато чаю, іноді Микола, під гомін розмови, складав прокламації, потім читав товаришам, їх тут-таки переписували друкованими літерами, мати ретельно збирала клаптики розірваних чернеток і палила їх.

Вона наливала чай і дивувалася з запалу, з яким вони говорили про життя та долю робочого народу, про те, як швидше й краще посіяти серед нього думки про правду, піднести його дух. Часто вони, сердячись, не погоджувались один з одним, обвинувачували один одного в чомусь, ображались і знову сперечалися.

Мати почувала, що вона знає життя робітників краще, ніж ці люди, їй здавалося, що вона ясніше за них бачить величезність узятого ними на себе завдання, і це дозволяло їй ставитися до всіх них з поблажливим, трохи сумним почуттям дорослого до дітей, які граються в чоловіка й жінку, не розуміючи драми цих відносин. Вона мимоволі порівнювала їхні розмови з мовою сина, Андрія та, порівнюючи, почувала різницю, якої спочатку не могла зрозуміти. Часом їй здавалося, що тут кричать дужче, ніж, бувало, кричали в слобідці, вона пояснювала собі це: «Знають більше — говорять голосніше...»

Але занадто часто вона бачила, що всі ці люди начебто навмисне підігрівають один одного й гарячкують на показ, наче кожен з них хоче довести товаришам, що для нього правда ближча й дорожча, ніж для них, а інші ображались на це і, в свою чергу доводячи близькість до правди, починали сперечатися різко, грубо. Кожен хотів підскочити вище за другого, здавалося їй, і це викликало в неї тривожний сум. Вона ворушила бровою і, дивлячись на всіх благальними очима, думала: «Забули про Пашу з товаришами...»

Завжди напружено вслухаючись у суперечки, звичайно не розуміючи їх, вона шукала за словами почуття й

бачила — коли в слобідці говорили про добро — його брали круглим, загалом, а тут усе розбивалось на шматки й дрібнішало; там глибше й дужче почували, тут була сфера гострих дум, що все розтинали. І тут більше говорили про зруйнування старого, а там мріяли про нове, через те розмови сина та Андрія були ближчі, зрозуміліші для неї...

Помічала вона, що коли до Миколи приходив хтось із робітників — господар ставав незвичайно розв'язний, щось солодке з'являлось на обличчі в нього, а говорив він інакше, ніж завжди, чи то грубіше, чи то недбаліше.

«Старається, щоб зрозуміли його!» — думала вона.

Але це їй не втішало, і вона бачила, що гість-робітник теж щулиється, наче зв'язаний зсередини, і не може говорити так легко й вільно, як він говорить з нею, простою жінкою. Одного разу, коли Микола вийшов, вона сказала якомусь хлопцеві:

— Чого ти соромишся? Ти ж не хлопчак на екзамені...

Той широко усміхнувся.

— З незвички й раки червоніють... усе-таки не свій брат...

Іноді приходила Сашенька, вона ніколи не сиділа довго, завжди говорила діловито, не сміючись, і кожного разу, виходячи, питала матір:

— Що, Павло Михайлович, — здоровий?

— Слава богу! — говорила мати. — Нічого, веселий!

— Вітайте його! — просила дівчина й зникала.

Часом мати скаржилася їй, що довго тримають Павла, не призначають суду над ним. Сашенька насуплювалася і мовчала, а пальці в неї швидко ворушилися.

Нилівна відчувала бажання сказати їй:

«Хороша ти моя, я ж знаю, що любиш ти його...»

Але не наважувалася — суворе обличчя дівчини, її щільно стиснуті губи й суха діловитість мови ніби заздалегідь відштовхували ласку. Зітхаючи, мати безмовно стискала простягнуту їй руку й думала:

«Сердешна ти моя...»

Одного разу приїхала Наташа. Вона дуже зраділа, побачивши матір, поцілувала її та, між іншим, якось раптом і тихенько сповістила:

— А моя мама вмерла, вмерла, бідолашна!..

Тріпнула головою, швидким жестом руки втерла очі й провадила далі:

— Шкода мені її, — їй не було п'ятдесяти років, могла б довго ще жити. А подивився з другого боку й мимоволі

думаєш — смерть, мабуть, легша за це життя. Завжди сама, всім чужа, не потрібна нікому, залякана батьковими криками, — хіба вона жила? Живуть — сподіваючись чогось доброго, а їй нічого було сподіватися, крім кривди;

— Правильно ви кажете, Наташо! — сказала мати, подумавши. — Живуть — сподіваючись доброго, а коли нема чого сподіватися — яке життя? — І ласкаво погладивши руку дівчини, вона спитала: — Сама тепер ви лишилися? — Сама! — легко відповіла Наташа.

Мати помовчала й раптом сказала з усмішкою:

— Нічого! Хороша людина сама не живе — до неї завжди люди пристануть...

VIII

Наташа почала вчителювати в повіті на ткацькій фабриці, і Нилівна заходилася приставляти їй заборонені книжки, прокламації, газети.

Це стало їй ділом. По кілька разів на місяць, переодягнена черницею, перекупкою мережива та ручного полотна, заможною міщанкою або прочанкою, вона їздила й ходила по губернії, з торбою за спиною або чемоданом у руках. У вагонах і на пароплавах, у готелях і в заїздах вона скрізь трималася просто й спокійно, перша починала розмови з незнайомими людьми, безстрашно притягаючи до себе увагу своєю лагідною привітною мовою й упевненими манерами людини, що скрізь бувала, багато бачила.

Їй подобалось говорити з людьми, подобалося слухати їхні розповіді про життя, скарги й сумніви. Серце її обливалось радістю кожного разу, коли вона помічала в людині гостре невдоволення — те невдоволення, яке, протестуючи проти ударів долі, напружено шукає відповідей на запитання, що вже склалися в голові. Перед нею дедалі ширше й різнобарвніше розгорталась картина людського життя — метушливого, тривожного життя в боротьбі за ситість. Усюди було ясно видно грубо-оголене, нахабно-одверте прагнення обдурити людину, обідрати її, вичавити з неї якнайбільше користі для себе, попити її крові. І вона бачила, що всього було багато на землі, а народ бідував і жив навколо незчисленних багатств — напівголодний. У містах стоять храми, наповнені золотом і сріблом, не потрібним богові, а на папертях храмів тремтять

жебраки, марно чекаючи, поки їм сунуть у руку дрібненьку мідну монету. Вона й раніше бачила це — багаті церкви й вишивані золотом попівські ризи, халупи бідного народу та його ганебне лахміття, але раніше це здавалось їй природним, а тепер — непримиренним і образливим для бідних людей, яким — вона знала — церква ближча й потрібніша, ніж багатим.

З картинок, що зображували Христа, з оповідань про нього вона знала, що він, друг бідних, одягався просто, а по церквах, куди біднота приходила до нього по втіху, вона бачила його закованого в нахабне золото й шовк, що гидливо шелестів, побачивши злидні. І мимохіть згадувалася їй слова Рибіна:

«І богом обдурили нас!»

Непомітно для неї, вона почала менше молитися, але чимраз більше думала про Христа та про людей, які, не згадуючи імені його, начебто навіть не знаючи про нього, жили — здавалось їй — за його заповідями і, подібно до нього, вважаючи землю за царство бідних, хотіли поділити нарівно між людьми всі багатства землі. Думала вона про це багато, й росла в душі її ця думка, поглиблюючись і охоплюючи все, що бачила вона, все, що чула вона, росла, набираючи світлого лиця молитви, яка рівним огнем обливала темний світ, усе життя й усіх людей. І їй здавалося, що сам Христос, якого вона завжди любила невідменною любов'ю — складним почуттям, де страх був тісно пов'язаний з надією і розчуленість з сумом, — Христос тепер став ближчий до неї і був уже інший — вищий і видніший для неї, радісніший і ясніший з обличчя, — наче він, справді, воскресав для життя, обмитий і оживлений гарячою кров'ю, яку люди щедро пролили в ім'я його, сором'язливо не проголошуючи імені нещасного друга людей. Із своїх подорожей вона завжди поверталася до Миколи радісно схвильована тим, що бачила й чула в дорозі, бадьора і задоволена виконаною роботою.

— Добре ото їздити скрізь та багато бачити! — казала вона Миколі вечорами. — Розумієш, як буде життя. Відпихають, відкидають народ на край його, скривджений порпається він там, але — хоч-не-хоч, а думає — за що? Чому мене геть відганяють? Чому всього багато, а голодний я? І скільки розуму скрізь, а я дурний і темний? І де він, бог милостивий, що перед ним нема багатого й бідного, а всі — діти, дорогі серцю? Обурюється по-

троху народ проти життя свого, — почувас, що неправда задушить його, коли він не подумає про себе!

І дедалі частіше вона відчувала наполегливе бажання своєю мовою говорити людям про несправедливості життя; іноді — їй важко було побороти це бажання...

Микола, застаючи її над картинами, усміхаючись, оповідав що-небудь завжди чудесне. Вражена сміливістю завдань людини, вона недовірливо питала Миколу:

— Та хіба це можна?

І він наполегливо, з непохитною впевненістю в правді своїх пророкувань, дивлячись крізь окуляри в обличчя їй добрими очима, говорив їй казки про майбутнє.

— Бажанням людини немає міри, її сила — невичерпна! Але світ усе-таки ще дуже поволі багатів духом, бо тепер кожен, бажаючи звільнити себе від залежності, змушений нагромаджувати не знання, а гроші. А коли люди вб'ють жадібність, коли вони визволять себе з полону підневільної праці...

Вона рідко коли розуміла зміст його слів, але почуття спокійної віри, що оживляло їх, ставало чимраз приступнішим для неї.

— На землі занадто мало вільних людей, оце її нещастя! — говорив він.

Це було зрозуміло — вона знала таких, що визволилися від жадібності й злови, вона розуміла, що якби таких людей було більше — темне й страшне обличчя життя стало б привітніше й простіше, добріше й світліше.

— Людина мимоволі мусить бути жорстокою! — з сумом говорив Микола.

Вона ствердно кивала головою, пригадуючи розмови хохла.

ІХ

Одного разу Микола, завжди акуратний, прийшов із служби багато пізніше, ніж завжди, і, не роздягаючись, схвильовано потираючи руки, покvapливо сказав:

— Знаєте, Нилівно, сьогодні з тюрми втік один з наших товаришів. Але хто він? Не вдалося довідатись...

Мати похитнулася на ногах, охоплена хвилюванням, сіла на стілець, питаючи пошепки:

— Може, Паша?

— Можливо! — відказав Микола, здвигнувши плечима. — Але як йому допомогти сховатися, де його знайти?

Я оце ходив по вулицях — чи не зустріну? Це безглуздо, але треба що-небудь робити. І я знову піду...

— Я теж! — крикнула мати.

— Ви підіть до Єгора, чи не знає він чого-небудь? — запропонував Микола, поспішно зникаючи.

Вона накинула хустку на голову й, охоплена надією, швидко вийшла на вулицю слідом за ним. Рябіло в очах, і серце стукало поквапливо, примушуючи її майже бігти. Вона йшла назустріч можливому, похиливши голову, і нічого не помічала навколо.

«Прийду, а він там!» — майнула надія, підштовхуючи її.

Було жарко, вона задихалась від втоми і, коли дійшла до сходів Єгорової квартири, спинилася, не маючи сил іти далі, обернулась і здивовано, тихенько скрикнувши, на мить заплющила очі — їй здалося, що на воротах стоїть Микола Весовщиків, засунувши руки в кишені. Та коли вона знову глянула — нікого не було...

«Примарилось!» — подумки сказала вона, ступаючи східцями й прислухаючись. Унизу надворі було чути глухий тупіт повільних кроків. Спинившись на повороті сходів, вона, нахилившись, подивилася вниз і знову побачила рябе обличчя, що усміхалося до неї.

— Миколо! Миколо!.. — вигукнула вона, спускаючись назустріч йому, а серце розчаровано защеміло.

— А ти йди! Іди, — неголосно відповів він, махнувши рукою.

Вона швидко збігла по сходах, увійшла до кімнати Єгора і, побачивши, що він лежав на дивані, задихаючись, прошепотіла:

— Микола втік... з тюрми!..

— Який? — хрипко спитав Єгор, підводячи голову з подушки. — Їх там двоє...

— Весовщиків!.. Іде сюди!..

— Чудесно!

Він уже увійшов у кімнату, взяв двері на гачок і, знявши шапку, тихо сміявся, пригладжуючи волосся на голові. Впираючись ліктями в диван, Єгор підвівся, кречнув, киваючи головою.

— Просимо...

Широко всміхаючись, Микола підійшов до матері, схопив її руку:

— Якби не побачив я тебе — хоч назад у тюрму йди! Нікого в місті не знаю, а в слободу йти — ту ж мить схоп-

лять. Ходжу й думаю — дурень. Навіщо втік? Коли бачу — Нилівна біжить! Я за тобою...

— Як це ти втік? — спитала мати.

Він незграбно сів на край дивана й говорив, ніяково знижуючи плечима:

— Нагода трапилась! Гуляв я, а кримінальні почали наглядача бити. Там один є такий, з жандармів за крадіжки вигнаний, — шпигує, доносить, жити не дає нікому! Б'ють вони його; метушня, наглядачі перелякались, бігають, свистять. Я бачу — ворота відчинені, майдан, місто. І пішов не кваплячись... Як уві сні. Відійшов трохи, опам'ятався — куди йти? Дивлюсь — а ворота тюрми вже замкнені...

— Гм! — сказав Єгор. — А ви б, пане, повернулись, ввічливо постукали в двері і попросили пустити вас. Вибачте, мовляв, я трохи захопився...

— Авжеж, — усміхаючись, казав далі Микола, — це дурниця. Ну все-таки перед товаришами негаразд, — нікому не сказав нічого... Іду. Бачу — покійника несуть, дитину. Пішов за труною, голову похилив, не дивлюсь ні на кого. Посидів на кладовищі, обвіяло мене вітерцем, і одна думка в голові з'явилася...

— Одна? — спитав Єгор і, зітхнувши, додав: — Я думаю, їй там не тісно...

Весовщиків незлостиво засміявся, мотнувши головою.

— Ну, тепер у мене голова не така порожня, як була. А ти, Єгоре Івановичу, все хворієш...

— Кожен робить те, що може! — відповів Єгор, вогко кашляючи. — Далі розкажуй!

— Потім пішов у земський музей. Походив там, подивився, а сам усе думаю — як же, куди я тепер? Аж розсердився на себе. І дуже їсти захотілося! Вийшов на вулицю, ходжу, досадно мені... Бачу — поліцейські придивляються до всіх. Ну, думаю, з моєю пикою скоро потраплю на суд божий!.. Коли ось Нилівна біжить назустріч, я відійшов набік, та за нею, — от і все!

— А я тебе й не помітила! — винувато мовила мати. Вона розглядала Весовщикова, і їй здавалося, що він начебто легший став.

— Мабуть, товариші турбуються... — чухаючи голову, сказав Микола.

— А начальства тобі не шкода? І воно ж теж турбується! — зауважив Єгор. Він відкрив рота й почав так

ворушити губами, наче жував повітря.— Проте жарти набік! Треба тебе ховати, що нелегко, хоч і приємно. Коли б я міг устати...— він задихнувся, кинув руки собі на груди і слабкими рухами почав розтирати їх.

— Дуже ти розхворівся, Єгоре Івановичу! — сказав Микола й похилив голову.

Мати зітхнула, тривожно обвела очима маленьку тісну кімнату.

— Це моя особиста справа! — відповів Єгор.— Ви, матусю, питайтесь про Павла, нема чого прикидатися!

Весовщиків широко усміхнувся.

— Павло нічого! Здоровий. Він ніби за старосту в нас там. З начальством розмовляє і взагалі — командує. Його шанують...

Власова кивала головою, слухаючи розповідь Весовщикова, і скоса дивилася на брезкле, синювате обличчя Єгора. Нерухомо застигле, позбавлене виразу, воно здавалося дивно пласким, і тільки очі на ньому блискали жваво й весело.

— Дали б мені попоїсти,— їй-богу, дуже хочеться! — несподівано вигукнув Микола.

— Матусю, на полиці лежить хліб, потім підіть у коридор, ліворуч другі двері — постукайте туди. Відчинить жінка, то ви скажіть їй, нехай іде сюди й візьме з собою все, що має їстівного.

— Куди ж — усе? — запротестував Микола.

— Не турбуйся — це небагато...

Мати вийшла, постукала в двері і, прислухаючись до тиші за дверима, з сумом подумала про Єгора:

«Вмирає...»

— Хто це? — спитали за дверима.

— Від Єгора Івановича! — неголосно відповіла мати.— Просить вас до себе...

— Зараз прийду! — не відчиняючи, відповіли їй. Вона почекала трохи й знову постукала. Тоді двері швидко відчинились, і в коридор вийшла висока жінка в окулярах. Поквапливо поправляючи пом'ятий рукав кофточки, вона суворо спитала матір:

— Вам чого треба?

— Я від Єгора Івановича...

— Ага! Ходімо. О, та я ж знаю вас! — тихо вигукнула жінка.— Здрастуйте! Темно тут...

Власова глянула на неї й пригадала, що вона бувала зрідка в Миколи.

«Усе свої!» — майнуло в неї в голові.

Наступаючи на Власову, жінка примусила її йти вперед, а сама, ідучи ззаду, питала:

— Погано йому?

— Так, лежить. Просив вас принести попоїсти...

— Ну, це зайве...

Коли вони входили до Єгора, їх зустріло його хрипіння:

— Вирушаю до праотців, друже мій, Людмилу Василівно, цей муж вибрався з тюрми без дозволу начальства, зухвалець! Насамперед нагодуйте його, потім сховайте куди-небудь.

Жінка кивнула головою і, уважно дивлячись в обличчя хворому, сказала строго:

— Ви, Єгоре, повинні були послати по мене ту ж мить, як тільки до вас прийшли! І ви двічі, я бачу, не вживали ліків — що за недбальство? Товаришу, ідіть до мене! Зараз сюди придуть з лікарні по Єгора.

— Таки до лікарні мене? — спитав Єгор.

— Так. Я буду там з вами.

— І там? О господи!

— Не дурійте...

Розмовляючи, жінка поправила ковдру на грудях Єгора, пильно оглянула Миколу, зміряла очима ліки в пляшечці. Говорила вона рівно, неголосно, рухи у неї були плавні, обличчя бліде, темні брови майже сходились над переніссям. Її обличчя не подобалося матері — воно здавалося гордим, а очі дивилися без усмішки, без блиску. І говорила вона так, наче командувала.

— Ми підемо! — казала вона далі. — Я скоро повернуся! Ви дайте Єгорові столову ложку ось цього. Не дозволяйте йому говорити...

І вона пішла, повівши за собою Миколу.

— Чудова жінка! — сказав Єгор, зітхаючи. — Чудова... Вас, матусю, треба б до неї влаштувати, — вона втомлюється дуже...

— А ти не говори! На лишень, вищий краще!.. — лагідно попросила мати.

Він ковтнув ліки й сказав далі, примруживши око:

— Однаково я вмру, хоч і мовчати му...

Другим оком він дивився в обличчя матері, губи його поволі розсувалися в усмішку. Мати нахилила голову, гостре почуття жалю викликало в неї сльози.

— Дарма, це природно... Приємність жити тягне за собою обов'язок умерти...

Мати поклала руку на голову йому й знову тихо сказала:

— Помовчи, га?..

Він заплющив очі, ніби прислухаючись до хрипіння в грудях своїх, і вперто говорив далі:

— Безглуздо мовчати, матусю! Що я виграю мовчаням? Кілька зайвих секунд агонії, а програю приємність поговорити з хорошою людиною. Я думаю, що на тому світі нема таких хороших людей, як на цьому...

Мати стривожено перебила його мову:

— Ось прийде вона, пані ота, і лятиме мене за те, що ти говориш...

— Вона не пані, а — революціонерка, товариш, чудесна душа. Лаяти вас, матусю, вона неодмінно буде. Всіх лає, завжди...

І повільно, з натугою рухаючи губами, Єгор почав розповідати історію життя своєї сусідки. Очі його усміхалися, мати бачила, що він навмисне піддражнює її, і, дивлячись на його обличчя, повите вогкою синявою, тривожно думала:

«Помре...»

Увійшла Людмила і, старанно зачиняючи за собою двері, заговорила, звертаючись до Власової:

— Вашому знайомому треба переодягтися та якнайшвидше йти від мене, то ви, Пелагеє Нилівно, зараз-таки йдіть, добудьте одягу для нього й принесіть усе сюди. Шкода — нема Софії, це її спеціальність — переховувати людей.

— Вона завтра приїде! — зауважила Власова, накидаючи хустку на плечі.

Щоразу, коли їй давали будь-яке доручення, її міцно охоплювало бажання виконати цю справу швидко й добре, і вона вже не могла думати ні про що, крім свого завдання. І тепер заклопотано опустивши брови, діловито питала:

— Як ви думаєте одягти його?

— Однаково. Він піде вночі.

— Уночі гірше — людей менше на вулицях, стежать більше, а він не дуже моторний...

Єгор хрипко засміявся.

— А можна в лікарню до тебе прийти? — спитала мати.

Він, кашляючи, кивнув головою. Людмила глянула в обличчя матері темними очима й запропонувала:

— Хочете чергувати коло нього по черзі зо мною? Хотите? Добре! А тепер — ідіть швидше...

Ласкаво, але владно взявши матір під руку, вона вивела її за двері й там тихо сказала:

— Не ображайтесь, що я випроваджую вас! Але йому шкодять розмови... А в мене є надія...

Вона стиснула руки, пальці її хруснули, а повіки втомлено спустилися на очі...

Це пояснення збентежило матір, і вона пробурмотіла:

— Що це ви?

— Дивіться, чи нема шпиків! — тихо сказала жінка. Піднявши руки до обличчя, вона терла скроні, губи в неї здригалися, обличчя стало лагіднішим.

— Знаю!.. — відповіла їй мати не без гордості.

Вийшовши з воріт, вона спинилася на хвилинку, поправляючи хустку, і непомітно, але пильно обдивилась навколо. Вона вже майже без помилки вміла відрізнити шпика у вуличній юрбі. Їй були добре відомі підкреслена байдужість ходи, удавана розв'язність жестів, вираз утоми й нудьги на обличчі та погано приховане за всім цим боязке, винувате блимання неспокоїних, неприємно гострих очей.

Цього разу вона не спостерегла знайомого обличчя і не кваплячись пішла вулицею, а потім найняла візника й наказала відвезти себе на базар.

Купуючи одержу для Миколи, вона завзято торгувалася з продавцями та, між іншим, лаяла свого п'яницю-чоловіка, якого їй доводиться мало не щомісяця одягати в усе нове. Ця вигадка мало впливала на крамарів, але дуже подобалась їй самій, — дорогою вона зміркувала, що поліція, звісно, додумається до того, що Миколі треба змінити одержу, і пошле шпиків на базар.

З такими ж наївними цересторогами вона повернулась на квартиру Єгора, потім їй довелося проводити Миколу на край міста. Вони пішли з Миколою різними сторонами вулиці, і матері було смішно й приємно бачити, як Весовщиків важко ступав, похиливши голову й плутаючись ногами в довгих полах рудого пальта, і як він поправляв капелюх, що насувався йому на ніс. На одній з безлюдних вулиць їх зустріла Сашенька, і мати, попрощавшись з Весовщиковим, кивнула головою, пішла додому.

— «А Паша сидить... І — Андрійко...» — думала вона сумно.

Х

Микола зустрів її тривожним вигуком:

— Ви знаєте — Єгорові дуже погано, дуже! Його повезли до лікарні, тут була Людмила, вона просить вас прийти туди до неї...

— У лікарню?

Нервовим рухом поправивши окуляри, Микола допоміг їй одягти кофту і, потискуючи її руку сухою, теплою рукою, сказав тремтячим голосом:

— Ага! Візьміть оцей пакунок. Улаштували Весовщикова?

— Усе гаразд...

— Я теж прийду до Єгора..

З утоми в матері паморочилася голова, а тривожний настрій Миколи викликав у неї тужне передчуття драми. «Вмирає», — тупо стукала в голові її темна думка.

Та коли вона прийшла в маленьку, чисту й світлу кімнату лікарні й побачила, що Єгор, сидячи на ліжку в білій купі подушок, хрипко регоче — це зразу заспокоїло її. Вона, всміхаючись, стала на дверях і слухала, як хворий каже лікареві:

— Лікування — це реформа.

— Не балагань, Єгоре! — тонким голосом заклопотано вигукнув лікар.

— А я — революціонер, ненавиджу реформи...

Лікар обережно поклав руку Єгора на коліна йому, встав зі стільця і, задумливо смикаючи бороду, почав мацати пальцями набряки на обличчі хворого.

Мати добре знала лікаря, він був із близьких товаришів Миколи, його звали Іван Данилович. Вона підійшла до Єгора — він вистромив язика устріч їй. Лікар обернувся.

— А, Нилівно! Здрастуйте! Що в вас у руках?

— Книги, мабуть.

— Йому не можна читати! — зауважив маленький лікар.

— Він хоче зробити мене ідіотом! — поскаржився Єгор.

Короткі, тяжкі зітхання з вогким хрипінням виривалися з грудей Єгора, обличчя його було вкрите дрібним потом, і, помалу підводячи неслухняні, важкі руки, він обтирав долонею лоб. Дивна нерухомість опухлих щік спотворила його широке, добре обличчя, всі риси зникли під мертво-

пою маскою, і тільки очі, глибоко запалі в набряках, дивились ясно, усміхаючись лагідною усмішкою.

— Гей, науко! Я втомився,— можна лягти?.. — спитав він.

— Не можна! — коротко сказав лікар.

— Ну, я ляжу, коли ти підеш...

— Ви, Нилівно, не дозволяйте йому цього! Поправте подушки. І, будь ласка, не розмовляйте з ним, це йому шкодить...

Мати кивнула головою. Лікар вийшов швидкими, дрібними кроками. Єгор закинув голову, заплющив очі й замер, тільки пальці його рук тихо ворухнулися. Від білих стін маленької кімнати віяло сухим холодом, тьмяним смутком. У велике вікно дивилися кучеряві верхівки лиц, у темному, запорошеному листі яскраво блищали жовті плями — холодні дотики наступної осені.

— Смерть підходить до мене помалу, неохоче... — не рухаючись і не розплющуючи очей, заговорив Єгор. — Йй, видно, трохи шкода мене — такий був лагідний хлопець...

— Ти б мовчав, Єгоре Івановичу! — просила мати, тихенько гладячи його руку.

— Подожди, замовкну...

Задихаючись, вимовляючи слова з напруженням, він говорив далі, перериваючи мову довгими паузами безсилля:

— Це чудесно, що ви з нами,— приємно бачити ваше обличчя. Чим вона скінчить? — питаю я себе. Сумно, коли подумаєш, що вас — як усіх — жде тюрма та всяке свинство. Ви не боїтесь тюрми?

— Ні,— просто відповіла вона.

— Авжеж, звичайно. А все-таки тюрма — гидота, це ось вона скалічила мене. Сказати по совісті — я не хочу вмирати...

«Може, не вмреш іще!» — хотіла сказати вона, але, глянувши в його обличчя, промовчала.

— Я міг би ще попрацювати... Та, коли не можна працювати, нема чим жити і — безглуздо жити...

«Справедливо, а — не втішає», — мимохіть згадала мати слова Андрія і тяжко зітхнула. Вона дуже втомилася за день, їй хотілося їсти. Однотонний вогкий шепіт хворого, сповнюючи кімнату, безпорадно повзав по гладеньких стінах. Верхів'я лип за вікном були подібні до хмар, що низько спустились і дивували своєю сумною чорнотою. Все

дивно завмирало в похмурій нерухомості, в журливому чеканні ночі.

— Як мені недобре! — сказав Єгор і, заплющивши очі, замовк.

— Засни! — порадила мати.— Може, краще буде.

Потім прислухалась до його дихання, оглянулась, присіла кілька хвилин нерухомо, охоплена холодною журбою, і задрімала.

Обережний шум коло дверей розбудив її, здригнувшись, вона побачила розплющені очі Єгора.

— Заснула, вибач! — тихенько сказала вона.

— І ти вибач!..— повторив він теж тихо.

У вікно дивився вечірній присмерк, мутний холод тиснув очі, все химерно потьмарилося, обличчя хворого стало темне.

Почулося шарудіння й Людмилин голос:

— Сидять у темряві й шепочуться. Де ж тут кнопка?

Кімната раптом уся налилася білим, неласкавим світлом. Посеред неї стояла Людмила, вся чорна, висока, рівна.

Єгор сильно здригнувся всім тілом, підняв руку до грудей.

— Що?— скрикнула Людмила, підбігаючи до нього.

Він дивився на матір застиглими очима, і тепер вони здавалися великими й дивно яскравими.

Широко розкривши рота, він підводив голову вгору, а руку простягнув уперед. Мати обережно взяла його руку і, стримуючи подих, дивилася в обличчя Єгора. Судорожним і сильним рухом шиї він закинув назад голову й голосно сказав:

— Не можу — кінець!..

Тіло його м'яко здригнулося, голова знесилено впала на плече, і в широко розкритих очах мертво відбилосся холодне світло лампи, що горіла над ліжком.

— Голубчику мій! — прошепотіла мати.

Людмила повільно відійшла від ліжка, спинилась коло вікна і, дивлячись кудись поперед себе, не знайомим Власовій, незвичайно гучним голосом сказала:

— Помер...

Вона зігнулася, поставила лікті на підвіконня і раптом, наче її вдарили по голові, знесилено опустила навколішки, затулила обличчя руками й глухо застогнала.

Склавши важкі руки Єгора на грудях його, поправивши

на подушці дивно важку голову, мати, втираючи сльози, підійшла до Людмили, нахилилась над нею, тихо погладдила її густе волосся. Жінка поволі повернулася до неї, її матові очі хворобливо розширилися, вона встала на ноги і тремтячими губами зашепотіла:

— Ми разом жили на засланні, йшли туди, сиділи по тюрмах... Часом було нестерпно, гидко, багато хто падав духом...

Сухе, голосне ридання перехопило їй горло, вона переборола його і, наблизивши до обличчя матері своє обличчя, зм'якшене ніжним, сумним почуттям, що робило її молодшою, говорила далі швидким шепотом, ридаючи без сліз:

— А він завжди був невтомно веселий, жартував, сміявся, мужньо приховуючи свої страждання... намагався підбадьорити слабких. Добрий, чуйний, милий... Там у Сибіру, неробство розбещує людей, часто викликає до життя погані почуття — як він умів боротися з ними!.. Який це був товариш, коли б ви знали! Тяжке, страдницьке було його особисте життя, але ніхто не чув скарг од нього,— ніхто, ніколи! Я була близьким другом його, я багато чим завдячую його серцю, він дав мені все, що міг, від свого розуму і, самотній, стомлений, ніколи не просив замість того ні ласки, ні уваги...

Вона підійшла до Єгора, нахилилась і, цілуючи його руку, тужливо, неголосно говорила:

— Товаришу, дорогий мій, любий, дякую, дякую всім серцем, прощай! Працюватиму так, як ти,— невтомно, без сумнівів, усе життя!.. Прощай!

Ридання стрясає її тіло, і, задихаючись, вона поклала голову на ліжко біля Єгорових ніг. Мати мовчки плакала рясними сльозами. Вона чомусь намагалася стримати їх, їй хотілося приголубити Людмилу особливою, дужою ласкою, хотілось говорити про Єгора хорошими словами любові й смутку. Крізь сльози вона дивилась в його схудле обличчя, в очі, дрімотно прикриті опущеними повіками, на губи, темні, застигли в легенькій усмішці. Було тихо й нудно світло...

Увійшов Іван Данилович, як завжди, покvapними, дрібними кроками, увійшов, ураз спинився посеред кімнати і, швидким жестом сунувши руки в кишені, спитав нервово й голосно:

— Давно?..

Йому не відповіли. Він, тихо похитуючись на ногах і потираючи лоб, підійшов до Єгора, потиснув руку його й одійшов убік.

— Не дивно, з його серцем це мало статися ще півроку тому... принаймні...

Його високий, недоречно гучний, вимушено спокійний голос раптом урвався. Притулившись спиною до стіни, він швидкими пальцями крутив борідку і, часто кліпаючи очима, дивився на групу біля ліжка.

— Ще один! — сказав він тихо.

Людмила встала, підійшла до вікна, відчинила його. За хвилину вони всі троє стояли коло вікна, щільно тулячись одне до одного і, дивилися в похмуре обличчя осінньої ночі. Над чорним верховіттям дерев блискали зорі, безмежно поглиблюючи далечінь небес...

Людмила взяла матір під руку і мовчки притулилась до її плеча. Лікар, низько нахиливши голову, витирав хусткою пенсне. У тиші за вікном стомлено зітхав вечірній гомін міста, холод віяв в обличчя, ворухив волосся на головах. Людмила здригалася, по щоці її текла сльоза. В коридорі лікарні металися зім'яті, налякані звуки, поквашне човгання ніг, стогін, сумовитий шепіт. Люди нерухомо стояли біля вікна, дивилися в п'тьму й мовчали.

Мати відчула себе зайвою і, обережно звільнивши руку, пішла до дверей, вклонившись Єгорові.

— Ви йдете? — тихо й не оглядаючись, спитав лікар.

— Так...

На вулиці вона подумала про Людмилу, згадавши її скупі сльози.

«І поплакати не вміє...»

Передсмертні слова Єгора викликали в неї тихе зітхання. Поволі ступаючи вулицею, вона згадувала його жваві очі, його жарти, оповідання про життя.

«Хорошій людині жити важко, вмерти — легко... Як-то я вмиратиму?»

Потім уявила собі Людмилу та лікарю коло вікна в білій, занадто світлій кімнаті, Єгорові мертві очі позад них і, охоплена гнітючим жалем до людей, тяжко зітхнула й пішла швидше — якесь невиразне почуття підганяло її.

«Треба швидше!» — думала вона, скоряючись сумній, але бадьорій силі, що м'яко штовхала її зсередини.

Увесь наступний день мати перебувала в турботах, улаштувуючи похорон, а ввечері, коли вона, Микола та Софія пили чай, прийшла Сашенька, дивно галаслива й жвава. На щоках у неї горів рум'янець, очі весело сяяли, і вся вона, здавалось матері, була сповнена якоїсь радісної надії. Її настрій різко й бурхливо ввірвався в журливий тон спогадів про померлого і, не зливаючись із ним, збентежив усіх і осліпив, наче вогонь, що несподівано спалахнув у п'їтмі. Микола, задумливо стукаючи пальцем по столу, сказав:

— Ви не схожі на себе сьогодні, Сашо...

— Хіба? Можливо! — відповіла вона й засміялася щасливим сміхом.

Мати дивилась на неї з мовчазним докором, а Софія тоном нагадування зауважила:

— А ми говорили про Єгора Івановича...

— Яка чудесна людина, правда ж? — вигукнула Саша. — Я не бачила його без усмішки на обличчі, без жарту. І як він працював! Це був художник революції, він володів революційною думкою, як великий майстер. З якою простотою й силою він малював завжди картини брехні, насильства, неправди.

Вона говорила неголосно, з задумливою усмішкою в очах, але ця усмішка не гасила в її погляді не зрозумілого нікому, але всім ясно видного вогню радості.

Їм не хотілось поступатися настроєм суму за товаришем почуттю радості, принесеному Сашею, і, несвідомо захищаючи своє смутне право жити горем, вони мимоволі намагалися ввести дівчину в коло свого настрою...

— І от він помер! — уважно дивлячись на неї, наполегливо сказала Софія

Саша оглянула всіх швидким, запитливим поглядом, брови її насупились. І, похиливши голову, замовкла, поправляючи волосся повільним жестом.

— Помер! — голосно сказала вона після паузи і знову оглянула всіх визивними очима. — Що значить — помер? Що — вмерло? Хіба вмерла моя пошана до Єгора, моя любов до нього, товариша, пам'ять про роботу його думки, хіба вмерла та робота, зникли почуття, які він викликав у моєму серці, розбито уявлення моє про нього, як про мужню, чесну людину? Хіба це все вмерло? Це не вмере для мене ніколи, я знаю. Мені здається, ми занадто

квапимося сказати про людину — вона вмерла. «Мертві уста його, та слово вічно нехай живе в серцях живих!»

Схвильована, вона знову сіла до стола, сперлася на нього й тихше, вдумливіше говорила далі, з усмішкою дивлячись на товаришів затуманеними очима:

— Може, я говорю нерозумно, але — я вірю, товариші, в безсмертя чесних людей, в безсмертя тих, хто дав мені щастя жити прекрасним життям, яким я живу, яке радісно п'янить мене дивною складністю своєю, різноманітністю явищ і зростанням ідей, дорогих мені, як серце моє. Ми, можливо, занадто ощадливі у витрачаннях своїх почуттів, багато живемо думкою, і це трохи калічить нас, ми оцінюємо, а не відчуваємо...

— З вами сталося що-небудь хороше? — спитала Софія, усміхаючись.

— Так! — кивнувши головою, сказала Саша. — Дуже, мені здається! Я цілу ніч розмовляла з Весовщиковим. Я не любила його раніше, він мені здавався грубим і темним. Та він і був такий, безперечно. В ньому жило нерухоме, темне роздратування на всіх, він завжди якось убивчо важко ставив себе в центрі всього і грубо, розлючено говорив — я, я, я! У цьому було щось міщанське, дражливе...

Вона усміхнулася і знов оглянула всіх сяючим поглядом.

— Тепер він каже — товариші! І треба чути, як він це каже. З якоюсь сором'язливою лагідною любов'ю, — цього не перекажеш словами! Став дивовижно простий, і щирий, і весь сповнений бажання працювати. Він знайшов себе, бачить свою силу, знає, чого йому бракує; головне, в ньому народилося справді товариське почуття...

Власова слухала Сашину мову, і їй було приємно бачити сувору дівчину злагідною, радісною. Але водночас десь глибоко в її душі народжувалася ревнива думка:

«А як же Паша?»

— Він, — казала далі Саша, — весь охоплений думками про товаришів і, знаєте, в чому переконує мене? В потребі влаштувати для них утечу, так! Він каже, що це дуже просто й легко...

Софія підвела голову й жваво сказала:

— А як ви гадаєте, Сашо? Це — думка!

Чашка чаю в руці матері затремтіла, Саша насупила брови, стримуючи своє збудження, помовчала й серйоз-

ним голосом, але радісно усміхаючись, невизразно промовила:

— Якщо справді все так, як він каже,— ми повинні спробувати! Це наш обов'язок!..

Вона почервоніла, сіла на стілець, замовкла.

«Люба ти моя, люба!» — усміхаючись, думала мати. Софія теж усміхнулась, а Микола, лагідно дивлячись в обличчя Саші, тихо засміявся. Тоді дівчина підвела голову, строго подивилась на всіх і бліда, блиснувши очима, сухо, з образою в голосі сказала:

— Ви смієтесь,— я розумію вас... Ви вважаєте мене особисто зацікавленою?

— Чому, Сашо? — лукаво спитала Софія, встаючи й підходячи до неї. Запитання це здалося матері зайвим і образливим для дівчини, вона зітхнула і, підвівши брову, докірливо подивилася на Софію.

— Але — я відмовляюсь! — вигукнула Саша.— Я не візьму участі у вирішенні питання, якщо ви будете розглядати його...

— Облиште, Сашо,— спокійно сказав Микола.

Мати теж підійшла до неї і, нахилившись, обережно погладила її голову. Саша схопила її руку і, підвівши вгору почервоніле обличчя, ніяково глянула в обличчя матері. Та усміхнулась і, не знайшовши, що сказати Саші, сумно зітхнула. А Софія сіла поруч Саші на стілець, обняла за плечі і, з зацікавленою усмішкою зазираючи їй у вічі, сказала:

— Ви дивачка!..

— Так, я, здається, наговорила дурниць...

— Як могли ви подумати...— казала далі Софія. Але Микола діловито й серйозно перебив її:

— Про влаштування втечі, коли вона тільки можлива,— не може бути двох думок. Насамперед — ми повинні знати, чи хочуть цього ув'язнені товариші...

Саша похилила голову.

Софія, закурюючи цигарку, глянула на брата й широким жестом кинула сірник кудись у куток.

— Як же ж їм не хотіти! — зітхнувши, сказала мати.— Тільки не вірю я, що можливо це...

Усі мовчали, а їй так хотілося послухати ще про можливість утечі!

— Мені треба побачитися з Весовщиковим! — сказала Софія.

— Завтра я скажу вам, коли і де! — неголосно відповіла Саша.

— Що він робитиме? — спитала Софія, ходячи по кімнаті.

— Його вирішили влаштувати складачем у новій друкарні. А до того часу поживе в лісничого.

Брови Саші насупилися, обличчя набрало звичайного суворого виразу, і голос звучав сухо. Микола підійшов до матері, вона перемивала чашки, і сказав їй:

— Ви післязавтра на побачення ідете, то треба передати Павлові записку. Розумієте — треба знати...

— Я розумію, розумію! — квапливо озвалася вона. — Я вже передам...

— Я йду! — сказала Саша і, швидко, мовчки потиснувши всім руки, ступаючи якимось особливо твердо, пішла, пряма й суха.

Софія поклати руки матері на плечі і, погойдуючи її на стільці, з усмішкою спитала:

— Ви, Нилівно, любили б таку дочку?..

— О господи! Хоч би день один бачити їх укупі! — вигукнула Власова, ладна заплакати.

— Так, трошки щастя — це добре для кожного! — неголосно зауважив Микола. — Та нема людей, що хотіли б трошки щастя. А коли його багато — воно дешево...

Софія сіла за піаніно й почала грати щось сумне.

XII

Другого дня вранці кілька десятків чоловіків і жінок стояли біля воріт лікарні, чекаючи, коли винесуть на вулицю труну їхнього товариша. Навколо них обережно крутилися шпикки, ловлячи чуткими вухами окремі вигукки, запам'ятовуючи обличчя, манери й слова, а з другого боку вулиці на них дивилася група поліцейських з револьверами при боці. Нахабство шпиків, глузливі посмішки поліції та її готовність показати свою силу дратували натовп. Дехто, приховуючи своє роздратування, жартував, інші похмуро дивилися в землю, намагаючись не помічати образливого, треті, не стримуючи гніву, іронічно сміялися з адміністрації, яка боїться людей, озброєних тільки словом. Блідо-блакитне небо осені ясно дивилося на вулицю, забруковану круглим сірим камінням, всіяну

жовтим листям, і вітер, здіймаючи листя, кидав його людям під ноги.

Мати стояла в натовпі, і, спостерігаючи знайомі обличчя, з сумом думала:

«Небагато вас, небагато! А робочого народу — немає, майже...»

Відчинилися ворота, на вулицю винесли віко труни з вінками в червоних стрічках. Люди дружно зняли капелюхи — наче зграя чорних птахів злетіла над їхніми головами. Високий поліцейський офіцер з густими чорними вусами на червоному обличчі хутко йшов крізь натовп, за ним, безцеремонно розштовхуючи людей, крокували солдати, лунко стукаючи важкими чобітьми об камінь. Офіцер сказав хрипким, командним голосом:

— Прошу зняти стрічки!

Його щільно оточили чоловіки й жінки, щось говорили йому, розмахуючи руками, хвилюючись, відштовхуючи одне одного. Перед очима матері мигтіли бліді, схвилювані обличчя з тремтливими губами, по обличчю однієї жінки текли сльози образи...

— Геть насильство! — крикнув чийсь молодий голос і самотньо потонув у гомоні суперечки.

Мати теж почувала в серці гіркоту і, звертаючись до сусіда свого, бідно одягненого юнака, сказала обурено:

— І поховати людину не дають, як хочеться товаришам,— що ж це таке!

Зростала ворожість, над головами людей гойдалося віко труни, вітер бавився стрічками, окутуючи голови й обличчя, і було чути сухе й нервово шелестіння шовку.

Матір охопив страх можливої сутички, вона покvapливо й неголосно говорила направо і наліво:

— Бог з ними, коли так,— зняти б стрічки! Поступитися б, що вже там!..

Дзвінкий і різкий голос звучав, покриваючи гомін:

— Ми вимагаємо, щоб нам не заважали проводити в останню путь замученого вами...

Хтось високо й тонко заспівав:

Ви жертвою впали в перівній борні...

— Прошу зняти стрічки! Яковлев, зріж!

Було чути брязкіт витягнуваної шаблі. Мати заплющила очі, чекаючи крику. Але стало тихше, люди бурчали, огризались, як загнані вовки. Потім мовчки, низько

нохиливши голови, вони рушили вперед, сповнюючи вулицю шурхотом кроків.

Попереду пливло в повітрі пограбоване віко труни із зім'ятими вінками, і, хитаючись з боку на бік, їхали верхи поліцейські. Мати йшла тротуаром, їй не видно було труни в густому, що щільно її оточував, натовпі, який непомітно виріс й заповнив собою всю ширину вулиці. Позад натовпу теж височіли сірі постаті верхівців, по боках, тримаючи руки на шаблях, ішла піша поліція, і всюди мигтіли знайомі матері гострі очі шпиків, що пильно мацали обличчя людей.

Прощай, наш товариш, прощай...—

сумно заснівали два гарні голоси.

— Не треба! — почувся крик.— Будемо мовчати, панове!

У цьому крикові було щось суворе, поважне. Жалібна пісня урвалася, говорити стали тихше, і тільки тверді удари ніг об каміння наповнювали вулицю глухим, рівним звуком. Він здіймався над головами людей, пливучи в прозоре небо, і стрясав повітря подібно до відгону першого грому ще далекої грози. Холодний вітер, що дедалі дужчав, вороже ніс стріч людям порох і сміття міських вулиць, роздирав одержу й волосся, сліпив очі, бив у груди, плутовався в ногах...

Цей мовчазний похорон без поїв і вражаючого душу співу, задумливі обличчя, насуплені брови викликали в матері моторошне почуття, а думка її, повільно кружляючи, одягала враження в смутні слова.

«Небагато вас, котрі за правду...»

Вона йшла, похиливши голову, і їй здавалося, що це ховають не Єгора, а щось інше, звичне, близьке й потрібне їй. Їй було тоскно, ніяково. Серце сповнювалося шорстким тривожним почуттям незгоди з людьми, що проводжали Єгора.

«Звісно,— думала вона,— Єгор у бога не вірував, і всі вони теж...»

Та не хотіла закінчити свою думку й зітхала, бажаючи зіпхнути тягар з душі.

«О господи, господи Ісусе Христе! Невже й мене ось так...»

Прийшли на кладовище й довго кружляли там вузькими стежками серед могил, поки вийшли на відкритий простір, засіяний низькими білими хрестами. Стопились

біля могили й замовкли. Суворе мовчання живих серед могил обіцяло щось страшне, від чого материне серце здригнулось і завмерло в чеканні. Між хрестами свистів і завивав вітер, на віку труни сумно тріпотіли зім'яті квіти.

Поліція насторожилась, витяглася, дивлячись на свого начальника. Над могилою став високий юнак без шапки, з довгим волоссям, чорнобровий, блідий. І саме тоді пролунав сильний голос начальника поліції:

— Панове...

— Товариші! — голосно й звучно почав чорнобровий.

— Дозвольте! — крикнув поліцейський. — Оголошую, що не могу допустити промов...

— Я скажу лише кілька слів! — спокійно заявив юнак. — Товариші! Над могилою нашого вчителя й друга давайте поклянемося, що не забудемо ніколи його заповітів, що кожен з нас усе життя невтомно копатиме могилу джерелу всіх бід нашої вітчизни, злій силі, що гнобить її, — самодержавству!

— Арештувати! — крикнув поліцейський, але його голос заглушив безладний вибух криків:

— Геть самодержавство!

Розштовхуючи натовп, поліцейські кинулися до промовця, а він, щільно оточений з усіх боків, кричав, змахнувши рукою:

— Хай живе свобода!

Матір відштовхнула набік, там вона, охоплена страхом, притулилася до хреста і, чекаючи удару, заплющила очі. Буйний вихор безладних звуків приголомшував її, земля хиталась під ногами, вітер і страх робили важким дихання. Тривожно лунали в повітрі свистки поліцейських, розлягався грубий, командний голос, істерично кричали жінки, тріщало дерево огорож, і глухо звучало важке тупотіння ніг по сухій землі. Це тривало довго, і стояти з заплющеними очима їй стало нестерпно страшно.

Вона глянула і, крикнувши, кинулася вперед, простягаючи руки. Недалеко від неї, на вузькій стежці, серед могил, поліцейські, оточивши довговолосого чоловіка, відбивалися від натовпу, що нападав на них з усіх боків. У повітрі біло й холодно мигтіли оголені шаблі, злітаючи над головами й швидко падаючи вниз. Мигтіли кийки, уламки оград, у дикому танку вихрилися крики людей, що зчепилися, височіло бліде обличчя юнака, — над бурею лютого роздратування гув його дужий голос:

— Товариші! На що тратите себе?..

Він перемагав. Кидаючи палиці, люди одне за одним відскакували геть, а мати все пробивалася наперед, спонукувана непереможною силою, і бачила, як Микола, в капелюсі, зсунутому на потилицю, відштовхував убік сп'янілих од злоби людей, чула його докірливий голос:

— Ви збожеволіли! Та заспокойтеся ж!..

Їй здавалося, що одна рука в нього червона.

— Миколо Івановичу, одійдіть! — закричала вона, кидаючись до нього.

— Куди ви? Вас там ударять...

Схопивши її за плече, поруч неї стояла Софія, без капелюшка, з розкуйовдженим волоссям, підтримуючи юнака, майже хлопчика. Він обтирав рукою розбите, скривавлене обличчя й бурмотів тремтячими губами:

— Пустить,— нічого...

— Поклопочіться про нього, одвезіть до нас! Ось хусточка,— зав'яжіть обличчя!..— швидко говорила Софія і, вклавши руку хлопця в руку матері, побігла геть, кажучи:

— Швидше йдіть, арештують!..

У всіх напрямках кладовища розходилися люди, за ними, поміж могилами, важко ступали поліцейські, незграбно влутаючись у полях шинелей, лаючись і вимахуючи шаблями. Хлопець проводжав їх вовчим поглядом.

— Ходімо швидше! — тихо крикнула мати, обтираючи хусткою його обличчя.

Він бурмотів, випльовуючи кров:

— Та ви не турбуйтеся,— мені не болить. Він мене держакком шаблі... Ну, і я його теж: я-ак дав палицею! Аж завив він!..

І, погрожуючи скривавленим кулаком, закінчив уривчастим голосом:

— Стривайте,— не те буде. Ми вас роздушимо без бійки,— коли ми встанемо, весь робочий народ!

— Швидше! — квапила мати, хутко ступаючи до маленької хвірточки в огорожі кладовища. Їй здавалося, що там, за огорожею, в полі сховалася й жде поліція і, як тільки вони вийдуть,— вона кинеється на них, почне бити. Та коли, обережно відчинивши хвіртку, вона виглянула в поле, повите сірими серпанками осінніх присмерків,— тиша й безлюддя одразу заспокоїли її.

— Дайте-но я зав'яжу вам обличчя,— говорила вона.

— Та не треба, мені й так не соромно! Бійка чесна: він — мене, я — його...

Мати нашвидку перев'язала рану. Вигляд крові сповнював її груди жалем, і, коли її пальці відчували вогке тепло, тремтіння жаху охоплювало її. Вона мовчки й швидко повела пораненого полем, тримаючи його за руку. Звільнивши рот, він з усмішкою в голосі говорив:

— Куди ви мене тягнете, товаришко? Я сам можу йти!..

Але вона почувала, що він хитається, ноги його ступають нетвердо і рука тремтить. Знесиленим голосом він говорив і питав її, не дожидаючи відповіді:

— Я бляхар Іван,— а ви хто? Нас троє було в гуртку Єгора Івановича,— бляхарів троє... а всіх одинадцять. Дуже ми любили його,— царство йому небесне! Хоч я й не вірю в бога...

На одній з вулиць мати найняла візника, посадовивши Івана в екіпаж, шепнула йому:

— Тепер мовчіть! — і обережно закутала йому рот хусткою.

Він підняв руку до обличчя і — вже не міг звільнити рота, рука безсило впала на коліна. Але все-таки не переставав бурмотіти крізь хустку:

— Ударів цих я вам не забуду, голубчики мої... А до нього нас навчав студент Титович... політичної економії... Потім заарештували...

Мати, обнявши Івана, поклала його голову собі на груди, хлопець раптом весь обважнів і замовк. Завмираючи від страху, вона спідлоба дивилася навколо, їй здавалося, що ось звідкись там з-за рогу вискочать поліцейські, побачать зав'язану Іванову голову, схоплять його і вб'ють.

— Випив? — спитав візник, обернувшись на козлах і добродушно усміхаючись.

— Сьорбнув гарячого до сліз! — вітхнувши, відповіла мати.

— Син?

— Еге ж, швець. А я в куховарках живу...

— Поневіряєшся. Та-ак...

Махнувши батоном на коня, візник знову обернувся й тихше сказав:

— А оце, чуєш, на кладовищі бійка була!.. Ховали, значить, одного політичного чоловіка,— з таких, котрі проти начальства... там у них з начальством спірні справи. Ховали його теж такі, друзі його, виходить... І давай там кричати — геть начальство, воно, мовляв, народ розоряє... Поліція бити їх! Кажуть, декого порубали на смерть. Ну,

й поліції теж перепало...— Він замовк і, сумно хитаючи головою, дивним голосом вимовив:

— Мертвих турбують, покійників будять!

Екіпаж з тріском підскакував на камінні, Іванова голова м'яко штовхала в груди матір, візник сидів, напів-обернувшись, замислено бурмотів:

— Іде хвилювання в народі,— заворушення підіймаються з землі, еге! Учора вночі до сусідів у нас прийшли жандарми, нишпорили там чогось аж до ранку, а вранці забрали з собою коваля одного й повели. Кажуть, одведуть його вночі на річку й потай утоплять. А коваль — нічого чоловік був...

— Як звали його? — спитала мати.

— Ковалья того? Савел, а на прізвище Євченко. Молодий ще, а вже багато розумів. Розуміти, видно,— забороняється! Прийде було і каже: «Яке ваше життя, візники?» — «Правда,— кажемо,— життя гірше за собаче».

— Стій! — сказала мати.

Іван отямився від поштовху й тихо застогнав.

— Розвезло хлопця! — зауважив візник.— Ех ти, горілко-горілочко...

Насилу переставляючи ноги, хитаючись усім тілом, Іван ішов двором і говорив:

— Нічого,— я можу...

XIII

Софія була вже вдома, вона зустріла матір з цигаркою в зубах, метушлива, збуджена.

Укладаючи пораненого на диван, вона вправно розв'язувала його голову й поряdkувала, примружуючи очі від диму цигарки.

— Іване Даниловичу, привезли! Ви втомилися, Нилівно? Налякалися, еге ж? Ну, спочивайте! Миколо, Нилівні чарку портвейну!

Приголомшена пережитим, важко дихаючи й відчуваючи в грудях болісне поколювання, мати бурмотіла:

— Ви за мене не турбуйтеся...

І всім сством своїм трепетно просила уваги до себе, за-спокійливої ласки.

З сусідньої кімнати вийшли Микола, з перев'язаною рукою, та лікар Іван Данилович, весь розкуйовджений, на-

стовбурчений, як їжак. Він швидко підійшов до Івана, нахилився над ним, кажучи:

— Води, більше води, чистих полотняних ганчірок, вати!

Мати рушила на кухню, але Микола взяв її під руку лівою рукою й ласкаво сказав, ведучи її до їдальні:

— То не вам кажуть, а Софії. Нахвилювалися ви, голубко, га?

Мати зустріла його пильний, співчутливий погляд і з риданням, якого не могла стримати, вигукнула:

— Що це було, голубчику ви мій! Рубали, людей рубали!

— Я бачив! — подаючи їй вино й кивнувши головою, сказав Микола. — Погарячкували трохи обидві сторони. Але ви не турбуйтеся — вони били плазом, і серйозно поранений, здається, тільки один. Його вдарили на моїх очах, я його й витяг з колотнечі...

Обличчя Миколи й голос, тепло й світло в кімнаті заспокоювали Власову. Вдячно глянувши на нього, вона спитала:

— Вас теж ударили?

— Це я сам, здається, необережно зачепив рукою за щось і здер шкіру. Пийте чай, — холодно, а ви одягнені легко...

Вона простягла руку до чашки, побачила, що пальці її вкриті плямами згуслої крові, мимовільним рухом опустила руку на коліна — спідниця була вогка. Широко розкривши очі, піднявши брову, вона скоса дивилася на свої пальці, голова її паморочилася, і в серці стукало:

«Так от і Пашу теж, — можуть!»

Увійшов Іван Данилович в жилетці, з засуканими рукавами сорочки, і на мовчазне запитання Миколи сказав своїм тонким голосом:

— На обличчі незначна рана, а череп проламано, хоч теж не дуже, — хлопець здоровий! Однак багато втратив крові. Будемо відправляти в лікарню?

— Навіщо? Нехай лишається тут! — вигукнув Микола.

— Сьогодні можна, — ну, ще, може, завтра, а потім мені зручніше буде, щоб він ліг у лікарню. У мене нема часу робити візити! Ти напишеш листок про події на кладовищі?

— Звичайно! — відповів Микола.

Мати тихо встала й пішла на кухню.

— Куди ви, Нилівно? — занепокоєно зупинив він її. — Соня сама впорається!

Вона глянула на нього і, здригаючись, відповіла, якось дивно всміхаючись:

— У крові я...

Переодягнувшись у своїй кімнаті, вона ще раз задумалася про спокій цих людей, про їхню здатність швидко пережити страшно. Це протверезувало її, виганяючи страх із серця. Коли вона ввійшла до кімнати, де лежав поранений, Софія, нахилившись над ним, говорила:

— Дурниці, товаришу!

— Та я заважатиму вам! — заперечував він слабким голосом.

— А ви мовчіть, це вам корисніше...

Мати стала позаду Софії і, поклавши руки на її плече, з усмішкою дивлячись в бліде обличчя пораненого, усміхаючись, заговорила про те, як він марив на візнику й лякав її необережними словами. Іван слухав, очі його гарчково палали, він цмокав губами й тихо, ніяково вигукував:

— Ох... ото дурень!..

— Ну, ми вас залишимо! — поправивши на ньому ковдру, сказала Софія. — Відпочиньте!

Вони пішли до їдальні й там довго розмовляли про події дня. І вже ставилися до цієї драми, як до чогось далекого, впевнено заглядаючи в майбутнє, обмірковуючи способи роботи на завтра. Обличчя були втомлені, але думки бадьорі, і, говорячи про свою справу, люди не ховали невдоволення собою. Нервово соваочись на стільці, лікар, з напруженням притупляючи свій тонкий, гострий голос, говорив:

— Пропаганда, пропаганда! Цього замало тепер, робітничча молодь має рацію! Треба налагодити агітацію ширше, — робітники мають рацію, я кажу...

Микола похмуро і в тон йому озвався:

— Звідусіль надходять скарги на недостачу літератури, а ми все ще не можемо налагодити добру друкарню. Людмила з сил вибивається, вона занедужає, коли ми не дамо їй помічників...

— А Весовщиков? — спитала Софія.

— Він не може жити в місті. Він візьметься за діло тільки в новій друкарні, а для неї не вистачає ще однієї людини...

— Я не справлюсь? — тихо спитала мати.

Вони всі троє глянули на неї й кілька секунд мовчали.

— Гарна думка! — вигукнула Софія.

— Ну, це важко для вас, Нилівно! — сухо сказав Микола. — Вам довелося б жити за містом, припинити побачення з Павлом і взагалі...

Зітхнувши, вона відказала:

— Для Паші це невелика втрата, та й мені ці побачення тільки серце крають! Говорити ні про що не можна. Стоїш проти сина, як дурна, а тобі в рота дивляться, ждуть — чи не скажеш чого зайвого...

Події останніх днів стомили її, і тепер, почувши про можливість для себе життя за містом, далі від його драм, вона жадібно вхопилася за цю можливість.

Але Микола зам'яв розмову.

— Про що думаєш, Іване? — звернувся він до лікаря.

Підвівши низько схилену над столом голову, лікар похмуро відповів:

— Мало нас, ось що! Треба працювати енергійніше... і треба умовити Павла та Андрія втекти, вони обидва занадто цінні для того, щоб сидіти без діла...

Микола насупив брови і з сумнівом похитав головою, мигцем глянувши на матір. Вона зрозуміла, що при ній їм незручно говорити про її сина, і пішла до своєї кімнати, несучи в грудях тиху образу на людей за те, що вони поставилися так неуважно до її бажання. Лежачи в постелі з розплющеними очима, вона, під тихе шепотіння голосів, віддалася під владу тривоги.

Минулий день був понуро незрозумілий і повний зловісних натяків, але їй важко було думати про нього, і, відштовхуючи від себе похмурі враження, вона задумалась про Павла. Їй хотілося бачити його на волі, і водночас це лякало її: вона почувала, що навколо неї все загострюється, загрожує різкими сутичками. Мовчазне терпіння людей зникало, поступаючись місцем напруженому чеканню, помітно зростало роздратування, лунали різкі слова, звідусіль віяло чимось хвилюючим... Кожна прокламація викликала на базарі, по крамницях, серед прислуги й ремісників жваві розмови, кожен арешт у місті будив лякливий, здивований, а інколи й несвідомо співчутливий відгомін міркувань про причини арешту. Дедалі частіше чула вона від простих людей слова, що колись її лякали: бунт, соціалісти, політика; їх вимовляли насмішкувато, але за насмішкою невміло крилося допитливе запитання; з люттю — і за нею звучав страх: задумливо — з надією й погрозою. Поволі, але широкими колами по застиглому таємному життю розходилося хвилювання, покидалася сонна думка, і звич-

не, спокійне ставлення до змісту дня хиталося. Усе це вона бачила ясніше за інших, бо краще за них знала сумне обличчя життя, і тепер, бачачи на ньому зморшки роздуму й роздратування, вона й раділа і лякалася. Раділа — бо вважала це справою свого сина, боялася — знаючи, що коли він вийде з тюрми, то стане поперед усіх, на найнебезпечнішому місці. І загине.

Іноді образ сина виростав перед нею до розмірів героя казки, він поєднував у собі всі чесні, сміливі слова, які вона чула, всіх людей, які їй подобалися, все героїчне й світле, що вона знала. Тоді, зворушена, горда, в тихому захопленні, вона милувалася ним і, сповнена надій, думала:

«Усе буде добре, все!»

Її любов — любов матері — розгорялася, стискаючи серце майже до болю, потім материнське заважало зростанню людського, спалювало його, і на місці великого почуття, в сірому попелі тривоги, боязко билася сумна думка:

«Загине... пропаде!..»

XIV

Опівдні вона сиділа в тюремній канцелярії навпроти Павла і, крізь туман в очах розглядаючи його бородате обличчя, шукала нагоди передати йому записку, міцно стиснуту між пальцями.

— Здоровий і всі здорові! — говорив він неголосно. — Ну, а ти як?

— Нічого! Єгор Іванович помер! — сказала вона.

— Хіба? — вигукнув Павло й тихо похилив голову.

— На похоронах поліція билась, заарештували одного! — простодушно говорила вона. Помічник начальника тюрми обурено цмокнув тонкими губами і, схопившись із стільця, забурмотів:

— Це заборонено, треба ж зрозуміти! Заборонено говорити про політику!..

Мати теж підвелася зі стільця і, ніби не розуміючи, винувато сказала:

— Я не про політику, про бійку! А билися вони, це правда. І навіть одному голову розбили!..

— Усе одно! Я прошу вас мовчати! Тобто мовчати про все, що не стосується особисто вас, сім'ї та взагалі домівок вашої!

Почуваючи, що заплутався, він сів за столом і, роззираючи папери, нудно й стомлено додав:

— Я — відповідаю, еге ж...

Мати оглянулася і, швидко сунувши записку в руку Павлові, полегшено зітхнула.

— Не розумієш, про що говорити...

Павло усміхнувся.

— Я теж не розумію...

— Тоді непотрібні й побачення! — роздратовано зауважив чиновник. — Говорити нема про що, а ходять, турбують...

— Чи скоро суд? — помовчавши, спитала мати.

— Цими днями прокурор був, сказав, що скоро...

Вони говорили одне одному незначні, непотрібні обом слова, мати бачила, що Павлові очі дивляться в обличчя їй лагідно, любовно. Все такий самий рівний і спокійний, як завжди, він не змінився, тільки борода дуже виросла й робила його старим, та кисті рук стали біліші. Їй захотілося зробити йому щось приємне, сказати про Миколу, і вона, не змінюючи голосу, тим самим тоном, яким говорила непотрібне й нецікаве, вела далі:

— Хрещеника твого бачила...

Павло пильно глянув їй у вічі, мовчки питаючи. Бажаючи нагадати йому про рябе обличчя Весовщикова, вона постукала себе пальцем по щоці...

— Нічого, хлопець живий і здоровий, на місце скоро стане.

Син зрозумів, кивнув їй головою і з веселою усмішкою в очах відповів:

— Це — добре!

— Ну, от! — з втіхою сказала вона, задоволена з себе, зворушена його радістю.

Прощаючись з нею, він міцно стиснув її руку.

— Спасибі, мати!

Їй хмелем кинулося в голову радісне почуття сердечної близькості до нього, і, не знаходячи сил відповісти словами, вона відповіла мовчазним потиском руки.

Дома вона застала Сашу. Дівчина звичайно приходила до Нилівни в ті дні, коли мати бувала на побаченні. Вона ніколи не розпитувала про Павла, і якщо мати сама не говорила про нього, Саша пильно дивилася в обличчя їй і задовольнялася цим. Але тепер вона зустріла її неспокійним запитанням:

— Ну, як він?
— Нічого, здоровий!
— Записку віддали?
— Звичайно! Я так спритно її сунула...
— Він читав?
— Як же? Хіба можна!
— Так, я забула! — повільно сказала дівчина. — Зачекаємо ще тиждень, ще тиждень! А як ви думаєте — він погодиться?

Вона насупила брови й дивилася в обличчя матері застиглими очима.

— Та я не знаю, — міркувала мати. — Чому й не втекти, коли без небезпеки це?

Саша тріпнула головою й сухо спитала:

— Ви не знаєте, що можна їсти хворому? Він просить їсти.

— Усе можна, все! Я зараз...

Вона пішла на кухню, Саша повільно рушила за нею.

— Допомогти вам?

— Спасибі, що ви?!

Мати нахилилася до печі, дістаючи горщик. Дівчина тихо сказала їй:

— Заждіть...

Обличчя її зблідло, очі тоскно розширилися, і тремтячі губи з напруженням зашепотіли гаряче й швидко:

— Я хочу вас просити. Я знаю — він не погодиться! Умовте його! Він — потрібний, скажіть йому, що він конче потрібний для справи, що я боюсь — він занедужає. Ви бачите — суд ще й досі не призначено...

Їй, як видно, важко було говорити. Вона вся випросталась, дивилася вбік, голос її звучав нерівно. Втомлено опустивши повіки, дівчина кусала губи, а пальці міцно стиснутих рук хрустіли.

Мати була зім'ята її поривом, але зрозуміла його і, схвильована, сповнена сумного почуття, обнявши Сашу, тихенько відповіла:

— Люба ви моя! Нікого він, крім себе, не послухає, — нікого!

Вони обидві мовчали, щільно пригорнувшись одна до одної. Потім Саша обережно зняла з своїх плечей материні руки й сказала, здригаючись:

— Так, ваша правда! Все це дурниці, нерви...

І раптом, серйозно, просто скінчила:

— Однак давайте нагодуємо пораненого...

Сидячи біля Іванової постелі, вона вже заклопотано й ласкаво питала:

— Дуже болить голова?

— Не дуже, тільки затуманене все! І слабкість,— ніяково натягаючи ковдру до підборіддя, відповідав Іван і при-мружував очі, паче від яскравого світла. Помітивши, що він не наважується їсти при ній, Саша встала й вийшла.

Іван сів на постелі, глянув услід їй і, кліпаючи, сказав:

— Га-а-арна!

Очі в нього були ясні й веселі, зуби дрібні, густі, голос іще не усталений.

— Вам скільки років? — задумливо спитала мати.

— Сімнадцять...

— Батьки де?

— На селі; я з десяти років тут,— скінчив школу — сюди! А вас як звуть, товаришко?

Матір завжди смішило й зворушувало це слово, зверне-не до неї. І тепер, усміхаючись, вона спитала:

— Навіщо вам знати?

Юнак, ніяково помовчавши, пояснив:

— Бачите, студент з нашого гуртка, тобто той, що читав з нами, він казав нам про матір Павла Власова, робітника,— знаєте, демонстрація Першого травня?

Вона кивнула головою й насторожилася.

— Він перший відкрито підніс прапор нашої партії! — з гордістю заявив юнак, і його гордість співзвучно відгукнулася в материному серці.

— Мене при тому не було,— ми тоді думали тут свою демонстрацію влаштувати — зірвалося! Мало нас було тоді. А на той рік — будь ласка!.. Побачите!

Він захлинувся від хвилювання, передбачаючи майбутні події, потім, махаючи в повітрі ложкою, провадив далі:

— Так от Власова — мати, кажу. Вона теж вступила до партії після того. Кажуть, така — просто чудеса!

Мати широко всміхнулася, їй було приємно чути захоплені похвали хлопця. Приємно й ніяково. Вона навіть хотіла сказати йому: «Це я Власова!..», але стрималась і з лагідною усмішкою, з сумом сказала собі: «Ех ти, стара дурепа!..»

— А ви — їжте більше! Видужуйте швидше для хорошого діла! — раптом схвильовано заговорила вона, нахилиючись до нього.

Двері відчинилися, запахло вогким осіннім холодом, увійшла Софія, рум'яна, весела.

— Шпики до мене залицяються, наче женихи до багатої нареченої, слово честі! Треба мені вибиратися звідси... Ну, як, Ваню? Добре? Як Павло, Нилівно? Саша тут?

Закурюючи цигарку, вона питала і не чекала відповідей, голублячи матір і юнака поглядом сірих очей. Мати дивилась на неї і, внутрішньо усміхаючись, думала:

«Ось і я теж виходжу в хороші люди!»

І знову, нахилившись до Івана, сказала:

— Видужуйте, синку!

І пішла до їдальні. Там Софія розповідала Саші:

— У неї вже готові триста примірників! Вона вб'є себе такою роботою! От — героїзм! Знаєте, Сашо, це велике щастя жити серед таких людей, бути їх товаришем, працювати з ними...

— Так! — тихо відповіла дівчина.

Увечері за чаєм Софія сказала матері:

— А вам, Нилівно, знову треба навідатися в село.

— Ну що ж! Коли?

— Днів через три — можете?

— Добре.

— Ви їдьте! — неголосно порадив Микола. — Найміть поштових коней і, будь ласка, іншим шляхом, через Нікольську волость...

Він замовк і насупився. Це не личило йому, дивно й негарно змінюючи завжди спокійний вираз обличчя.

— Через Нікольське далеко! — зауважила мати. — І дорого кіньми...

— Бачите, — казав далі Микола. — Я взагалі проти цієї поїздки. Там неспокійно, — були вже арешти, взято якогось учителя, треба обережніше. Слід би перечекати...

Софія, постукуючи пальцями по столу, зауважила:

— Нам важливо без перерви поширювати літературу. Ви боїтесь їхати, Нилівно? — раптом спитала вона.

Мати відчула, що її це зачепило.

— Коли ж я боялась? І вперше робила це без страху... а тут раптом... — Не скінчивши фрази, вона похилила голову. Кожного разу, коли її питали — чи не боїться вона, чи зручно їй, чи може вона зробити те чи оте, — вона чула в таких запитаннях прохання до себе, їй здавалося, що люди відсувають її від себе набік, ставляться до неї інакше, ніж одне до одного.

— Даремно ви мене питаєте — чи боюсь я, — заговорила вона, зітхаючи, — одне одного ви не питаєте про страх.

Микола поквашливо зняв окуляри, знову надів їх і пиль-

но глянув в обличчя сестри. Ніякова мовчанка стривожила Власову, вона винувато підвелася зі стільця, бажаючи щось сказати їм, але Софія доторкнулася до її руки й тихенько попросила:

— Простіть мені! Я більше не буду!

Це розсмішило матір, і через кілька хвилин усі троє заклопотано й дружно розмовляли про поїздку на село.

XV

На світанку мати тряслася в поштовій бричці розмитою осіннім дощем дорогою. Дув сирий вітер, летіли бризки грязі, а візник, сидячи на козлах і напівобернувшись до неї, задумливо й гугняво скаржився:

— Я йому кажу,— братові тобто,— що ж, давай ділитися! Почали ми ділитися...

Він раптом цьвохнув батоном лівого коня й розлючено крикнув:

— Н-но! Грай, мати твоя відьма!..

Ситі осінні ворони заклопотано ступали по голій ріллі, холодно посвистуючи, налітав на них вітер. Ворони підставляли під удари вітру свої боки, він роздимував їм пір'я, збиваючи з ніг, тоді вони, поступаючись перед силою, лінивими помахами крил перелітали на нове місце.

— Ну, обділив він мене. Бачу я — нічим мені взятися,— говорив візник.

Мати чула його слова наче крізь сон, пам'ять відновлювала перед нею довгий ряд подій, пережитих за останні роки, і, переглядаючи їх, вона всюди бачила себе. Раніше життя творилося десь удалині, не знати ким і для чого, а ось тепер багато дечого робиться в неї перед очима, з її допомогою. І це викликало в неї складне почуття недовір'я до себе й задоволення собою, здивування й тихого суму...

Усе навколо коливалося в повільному русі, в небі, важко переганяючи одна одну, пливли сірі хмари, обабіч дороги мигтіли мокрі дерева, хитаючи голим верхівіттям, розбігалися навколо поля, виступали й розпливалися пагорки.

Гугнявий голос візника, дзенькання бубонців, вогкий свист і шарудіння вітру зливалися в трепетний, звивистий струмок, він тік над полем з одноманітною силою...

— Багатому і в раю тісно,— таке діло!.. Почав він тиснути, начальство йому приятелі,— хитаючись на передку тягнув візник.

Коли приїхали на стацію, він випряг коней і сказав матері безнадійним голосом:

— Дала б ти мені п'ятака — хоч би випив я!

Вона дала монету, і, струснувши її на долоні, візник тим самим тоном повідомив матір:

— На три — горілки вип'ю, на дві — хліба з'їм...

Після полудня, втомлена, змерзла, мати приїхала у велике село Нікольське, пройшла на станцію, попросила собі чаю й сіла біля вікна, поставивши під лаву свій важкий чемодан. З вікна було видно невеликий майдан, вкритий затоптаним килимом жовтої трави, волосне правління — темно-сірий будинок з провислим дахом. На ганку волості сидів лисий довгобородий мужик у самій сорочці й курив люльку. По траві йшла сви́ня. Невдоволено стріпуючи вухами, вона тикалася писком у землю й похитувала головою.

Пливли хмари темними масами, навалювались одна на одну. Було тихо, похмуро й нудно, життя наче сховалося кудись, притаїлося!

Раптом на майдан галопом примчав урядник, спинив гнідого коня біля ганку волості і, розмахуючи в повітрі нагаєм, закричав на мужика — крики штовхалися в шибки вікна, але слів не було чути. Мужик устав, простягнув руку, показуючи в далечінь, урядник стрибнув на землю, захитався на ногах, кинув мужикові повід, хапаючись руками за поруччя, важко зійшов на ганок і зник у дверях волості...

Знову стало тихо. Кінь двічі вдарив копитом по м'якій землі. В кімнату ввійшла дівчинка-підліток, з короткою жовтою косою на потилиці й ласкавими очима на круглому обличчі. Закусивши губи, вона несла в простягнутих руках великий, заставлений посудом піднос з погнутими краями і вклонялась, часто киваючи головою.

— Здрастуй, розумнице! — ласкаво сказала мати.

— Здрастуйте!

Розставляючи на столі тарілки й чайний посуд, дівчинка раптом жваво оповістила:

— Оце розбійника піймали, — ведуть!

— Якого ж це розбійника?

— Не знаю...

— А що він зробив?

— Я не знаю! — знову сказала дівчинка. — Я тільки чула — піймали! Сторож з волості по станового побіг.

Мати подивилась у вікно, — на майдані з'явилися мужики. Одні йшли повільно й поважно, інші — квапливо засті-

баючи на ходу кожушки. Спинаючись коло ганку волості, всі дивилися кудись ліворуч.

Дівчинка теж глянула на вулицю й побігла з кімнати, грюкнувши дверима. Мати здригнулась, посунула свій чемодан глибше під лаву і, накинувши на голову шаль, пішла до дверей, поспішаючи й стримуючи раптове й незрозуміле бажання йти швидше, бігти...

Коли вона вийшла на ганок, гострий холод ударив їй у вічі, в груди, вона задихнулась, і в неї задубіли ноги — посеред майдану йшов Рибін із зв'язаними за спиною руками, поруч з ним ступали два сотські, розмірено вдаряючи об землю ціпками, а біля ганку волості стояв натовп людей і мовчки чекав.

Приголомшена, мати дивилась не одриваючись, — Рибін щось говорив, вона чула його голос, але слова зникали без відгуку в тремтливій порожнечі її серця.

Вона отямилася, перевела подих — біля ганку стояв мужик із широкою, світлою бородою, пильно дивлячись голубими очима їй в обличчя. Кашляючи й тручи горло знесиленими од страху руками, вона насилу спитала його:

— Це що ж таке?

— А ось — дивіться! — відповів мужик і одвернувся. Підійшов ще мужик і став поруч.

Сотські спинилися перед натовпом, він зростав швидко, але мовчки, і ось над ним раптом густо здійнявся голос Рибіна:

— Православні! Чи чули ви про правдиві грамоти, в яких правду писано про наше селянське життя? Так от — за ці грамоти страждаю, — це я їх у народ роздавав!

Люди обступили Рибіна щільніше. Голос його звучав спокійно, рівно. Це протверезувало матір.

— Чусш? — штовхнувши в бік голубоокого мужика, тихенько спитав другий. Той, не відповідаючи, підвів голову й знову глянув в обличчя матері. І другий мужик теж подивився на неї — він був молодший за першого, з темною ріденькою борідкою й рябим від ластовиння, худим обличчям. Потім обидва вони одійшли від ганку вбік.

«Боятися!» — мимоволі подумала мати.

Увага її загострилася. З висоти ганку вона виразно бачила побите, чорне обличчя Михайла Івановича, розпізнавала гарячий блиск його очей, хотілося, щоб він теж побачив її, і вона, підводячись на ногах, витягала шию до нього.

Люди дивилися на нього похмуро, з недовір'ям і мовчали. Тільки в задніх рядах натовпу чути було приглушений гомін.

— Селяни! — повним і тугим голосом говорив Рибін.— Паперам тим вірте,— я тепер за них, може, на смерть піду, били мене, катували, хотіли випитати — де я їх узяв, і ще битимуть,— усе стерплю! Бо в тих грамотах правду покладено, правда ця дорожча за хліб нам повинна бути,— от!

— Навіщо він це говорить! — тихо вигукнув один з мужиків коло ганку. Голубоокий повагом відповів:

— Тепер однаково — двом смертям не бути, а одної не минути...

Люди стояли мовчазно, дивилися спідлоба, похмуро, на всіх начебто лежало щось невидиме, але важке.

На ганку з'явився урядник і, хитаючись, п'яним голосом заревів:

— Це хто говорить?

Він раптом скотився з ганку, схопив Рибіна за волосся і, смикаючи його голову наперед, відштовхуючи назад, кричав:

— Це ти говориш, сучий син, це ти?

Натовп колихнувся, загув. Мати в безсилій тузі похилила голову. І знову пролунав голос Рибіна:

— От, дивіться, люди добрі...

— Мовчати! — Урядник ударив його в ухо. Рибін похитнувся на ногах, стелував плечима.

— Зв'язали руки вам і знущаються, як хочуть...

— Сотські! Ведіть його! Розійдись, народ! — Стрибаючи перед Рибіним, як цепний пес перед шматком м'яса, урядник штовхав його кулаками в обличчя, в груди, в живіт.

— Не бий! — крикнув хтось у натовпі.

— Нащо б'єш? — підтримав другий голос.

— Ходімо! — сказав голубоокий мужик, кивнувши головою. І вони обидва не поспішаючи пішли до волості, а мати проводила їх добрим поглядом. Вона полегшено зітхнула — урядник знову важко вибіг на ганок і звідти, погрожуючи кулаком, оскаженіло кричав:

— Ведіть його сюди! Я вам кажу...

— Не треба! — пролунав у натовпі дужий голос,— мати зрозуміла, що це говорив мужик з голубими очима.— Не допускай, хлопці! Заведуть туди — заб'ють до смерті. Та на нас-таки потім скажуть,— ми, мовляв, убили! Не допускай!

— Селяни! — гув голос Михайла.— Хіба ви не бачите

життя свого, не розумієте, як вас грабують, як обдурюють, кров вашу п'ють? Усе на вас тримається, ви — перша сила на землі, — а які права маєте? З голоду здихати — одне ваше право!..

Мужики раптом закричали, перебиваючи один одного:

— Правильно каже!

— Станового кличте! Де становий?..

— Урядник поїхав по нього...

— П'яний же!..

— Не наше діло начальство збирати...

Гомін дедалі зростав, підносився вище.

— Говори! Не дамо бити...

— Розв'яжіть руки йому...

— Дивись, — гріха щоб не було!..

— Боляче рукам моїм! — покриваючи всі голоси, рівно й звучно говорив Рибін. — Не втечу я, мужики! Від правди моєї не сховаюся, — вона в мені живе...

Кілька чоловік солідно відійшли од натовпу, в різні боки, півголосом перемовляючись і похитуючи головами. Але дедалі більше збігалось погано й нашвидку одягнених, збуджених людей. Вони кипіли темним шумовинням навколо Рибіна, а він стояв посеред них, як капличка в лісі, піднявши руки над головою та потрясаючи ними, кричав у натовп:

— Спасибі, люди добрі, спасибі! Ми самі повинні одне одному руки звільнити — так! Хто нам допоможе?

Він втер бороду й знову підняв руку, всю в крові.

— Ось кров моя, — за правду летється!

Мати зійшла з ганку, але з землі їй не видно було Михайла, стиснутого народом, і вона знову вийшла на східці. В грудях у неї було гаряче, і щось невиразно радісне тріпотіло там.

— Селяни! Шукайте грамоти, читайте, не вірте начальству й попам, коли вони говорять, що безвірники й бунтарі ті люди, які для нас правду несуть. Правда таємно ходить по землі; вона гнізд шукає в народі, — для начальства вона неначе ніж і вогонь, не може воно прийняти її, заріже вона його, спалить! Правда вам — друг добрий, а начальству — запеклий ворог! Ось чого вона ховається!..

Знову в натовпі спалахнуло кілька вигуків.

— Слухай, православні!..

— Ех, брате, пропадеш ти...

— Хто тебе видав?

— Що?

Обличчя станового здригнулося, він затупав ногами і, лаючись, кинувся на Рибіна. Тупо ляснув удар, Михайло похитнувся, махнув рукою, але другим ударом становий звалив його на землю і, стрибаючи навколо, з ревом почав бити ногами в груди, в боки, в голову Рибіна.

Натовп вороже загув, загойдався, насуваючись на станового, він помітив це, відскочив і вихопив шаблю з піхов.

— Ви так? Бунтувати? Га-а? Он воно що?..

Голос у нього здригнувся, вискнув і наче переломився, захрипів. Разом з голосом він раптом утратив свою силу, втягнув голову в плечі, зігнувся і, поводячи на всі боки порожніми очима, позадкував, обережно намагаючи ногами ґрунт позад себе. Відступаючи, він кричав хрипко й тривожно:

— Добре! Беріть його, я йду,— ану? Чи знаєте ви, наволок проклята, що він політичний злочинець, проти царя йде, бунти заводить, знаєте? А ви його обороняєте, га? Ви бунтари? Ага-а!

Не ворущаючись, не кліпаючи очима, без сил і думки, мати стояла наче у важкому сні, прибита страхом і жалем. У голові в неї, як джмелі, дзижчали ображені, похмурі й злі крики людей, тремтів голос станового, шаруділи чийсь шепоти...

— Коли він винен — суди!..

— Ви — помилуйте його, ваше благородіє...

— Що ви, справді, без усякого закону?..

— Хіба можна? Отак усі почнуть бити, тоді що буде?..

Люди поділилися на дві групи — одна, обступивши станового, кричала й умовляла його, друга, менша, лишилася навколо побитого й глухо, похмуро гула. Кілька чоловік підвели його з землі, сотські знову хотіли в'язати йому руки.

— Стривайте ви, чорти! — кричали їм.

Михайло витирав з обличчя й бороди грязюку, кров і мовчав, озираючись. Погляд його пробіг по материному обличчю — вона здригнулась, потяглася до нього, мимоволі махнула рукою — він одвернувся. Але через кілька хилин його очі знову спинилися на її обличчі, їй здалося — він випростався, підвів голову, закривавлені щоки затремтіли...

«Впізнав, невже впізнав?..»

І закивала йому головою, здригаючись од тоскної, мото-рошної радості. Але наступної миті вона побачила, що

коло нього стоїть голубоокий мужик і теж дивиться на неї. Його погляд на хвилину розбудив у ній свідомість небезпеки...

«Що ж це я? І мене ж схоплять!»

Мужик щось сказав Рибіну, той мотнув головою й тремтячим голосом, але виразно й бадьоро заговорив:

— Дарма! Не сам я на землі,— всю правду не вилочуть вони! Де я був, там про мене згадка залишиться,— от! Хоч і розорили вони гніздо, нема там більше друзів-товаришів...

«Це він для мене говорить!» — швидко зміркувала мати.

— Але буде день, вилетять на волю орли,— визволиться народ!

Якась жінка принесла відро води і стала, зойкаючи й примовляючи, обмивати обличчя Рибіна. Її тонкий, жалібний голос плутався в Михайлових словах і заважав матері розуміти їх. Підійшов натовп мужиків зі становим попереду, хтось голосно кричав:

— Давай підводу під арештанта, гей! Чия черга?

Потім почувся новий, ніби ображений голос станового:

— Я тебе можу вдарити, а ти мене ні, не можеш, не смієш, йолопе!

— Так! А ти хто — бог? — крикнув Рибін.

Безладний і неголосний вибух вигуків заглушив голос його.

— Не сперечайся, дядьку! Тут — начальство!..

— Не сердься, ваше благородіє! Не в собі чоловік...

— Ти мовчи, дивак!

— Ось зараз до міста тебе повезуть...

— Там закону більше!

Крики натовпу звучали втихомирливо, прохально, вони зливалися в неясну метушню, і все було в ній безнадійне, жалібне. Сотські повели Рибіна під руки на ганок волості, зникли за дверима. Мужики поволі розходилися по майдану, мати бачила, що голубоокий прямус до неї й дивиться спідлоба. У неї затремтіли ноги під колінами — сумовите почуття засмоктало серце, викликаючи нудоту.

«Не треба відходити! — подумала вона.— Не треба!»

І, міцно тримаючись за поруччя, ждала.

Становий, стоячи на ганку волості, говорив, махаючи руками, докірливим, уже знову білим, бездушним голосом:

— Дурні ви, сучі діти! Нічого не розуміючи, лізете в таке діло — в державне діло! Худоба! Дякувати мені

повинні, в ноги мені вклонитися за добрість мою! Захочу я — всі підете на каторгу...

Десятків зо два мужиків стояли, поскидавши шапки, і слухали. Темніло, хмари спускалися нижче. Голубокий підійшов до ганку й сказав зітхнувши:

— Ось які справи в нас...

— Та-ак,— тихо озвалась вона.

Він подивився на неї одвертим поглядом і спитав:

— Чим промишляєте?

— Мереживо скуповую в жінок, полотна теж...

Мужик повільно погладив бороду. Потім, дивлячись у напрямі волості, сказав знудьговано й неголосно:

— Цього в нас не знайдеться...

Мати дивилася на нього згори вниз і чекала моменту, коли зручніше зайти в кімнату. Обличчя в мужика було задумливе, гарне, очі сумні. Широкоплечий і високий, він був одягнений у каптан, геть укритий латками, в чисту ситцеву сорочку, руді, селянського сукна штани й шкарбани, надіті на босу ногу...

Мати чогось полегшено зітхнула. І раптом, скоряючись чуттю, що випередило невиразну думку, вона несподівано для себе спитала його:

— А що, ночувати в тебе можна буде?

Спитала, і все в ній туго напружилось, м'язи, кістки. Вона випросталася, дивлячись на мужика застиглими очима. В голові в неї швидко перебігали колючі думки:

«Завпащу Миколу Івановича. Пашу не побачу — довго! Поб'ють!»

Дивлячись у землю й не кваплячись, мужик відповів, запинаючи каптан на грудях:

— Ночувати? Можна, чого ж? Хата тільки поганенька в мене...

— Не вибаглива я! — не роздумуючи, відповіла мати.

— Можна! — повторив мужик, міряючи її допитливим поглядом.

Уже стемніло, і в сутінках очі його блищали холодно, обличчя здавалося дуже блідим. Мати, неначе спускаючись з гори, сказала неголосно:

— Значить, я зараз і піду, а ти чемодан мій візьмеш.

— Гаразд.

Він стенив плечима, знову запнув каптан і тихо промовив:

— Ось — підвода їде...

На ганку волості з'явився Рибін, руки в нього знову були зв'язані, голова й обличчя закутані чимось сірим.

— Прощайте, добрі люди! — звучав його голос у холоді вечірнього присмерку.— Шукайте правди, бережіть її, вірте людині, що принесе вам чисте слово, не жалійте себе ради правди...

— Мовчати, собако! — крикнув звідкілясь голос станового.— Сотський, жени коні дурню!

— Чого вам жаліти? Яке ваше життя?

Підвода рушила. Сидячи на ній з двома сотськими по боках, Рибін глухо кричав:

— Чого ради гинете в голоді? Дбайте про волю, вона дасть і хліба, і правди,— прощайте, люди добрі!..

Поквапливий гуркіт коліс, тупіт коней, голос станового огорнули його слова, заплутали й задушили їх.

— Кінець! — сказав мужик, тріпнувши головою, і, звернувшись до матері, неголосно промовив:— Ви там сидьте на станції,— я згодом прийду...

Мати ввійшла до кімнати, сіла за стіл перед самоваром, взяла в руки шматок хліба, глянула на нього й повільно поклала назад на тарілку. Їсти не хотілося, під грудьми знову наростало почуття нудоти. Огидно тепле, воно знесилювало, висмоктуючи кров із серця, і паморочило голову. Перед нею стояло обличчя голубоого мужика — дивне, наче недокінчене, воно не викликало довір'я. Йй чомусь не хотілося подумати прямо, що він викаже її, але ця думка вже виникла в неї й тягарем лежала на серці, тупа й нерухома.

«Помітив він мене! — ліниво й знесилено міркувала вона.— Помітив, догадався...»

А далі думка не йшла, потопаючи в болісному смутку, в'язкому почутті нудоти.

Боязка тиша, що притаїлася за вікном, змінивши гомін, оголювала в селі щось пригнічене, залякане, загострювала в грудях почуття самотності, сповнюючи душу присмерком, сірим і м'яким, як попіл.

Увійшла дівчинка і, спинившись біля дверей, спитала:

— Яечню принести?

— Не треба. Не хочеться вже мені, налякали мене криком.

Дівчинка підійшла до столу, збуджено, але неголосно оповідаючи:

— Як становий бив! Я близько стояла, бачила, всі зуби йому викришив,— плює він, а кров густа-густа, темна!..

Очей і зовсім нема! Дігтяр він. Урядник там у нас лежить, п'янісінький, і все ще горілки вимагає. Каже — їх згряя ціла була, а цей бородатий, старший, отаман, значить. Трьох піймали, а один утік, чуєш. Ще вчителя піймали, теж із ними. В бога вони не вірують й інших намовляють, щоб церкви пограбували, он вони які! А наші мужики — котрі жаліли його, того самого, а котрі кажуть — убити б! У нас є такі лихі мужики — ой-ой!

Мати уважно вслухалася в безладну, швидко мову, намагаючись вгамувати свою тривогу, розвіяти сумовите чекання. А дівчинка, мабуть, була рада з того, що її слухали, і, захлинаючись словами, дедалі жвавіше балакала, знижуючи голос:

— Татко каже — це з неврожаю все! Другий рік не родить у нас земля, замучились! Тепер од того такі мужики заводяться — біда! Кричать на сходах, б'ються. Оце недавно, коли Васюкова за недоїмки продавали, він я-ак лусне старосту по пиці. Ось тобі моя недоїмка, каже...

За дверима почулися важкі кроки. Спираючись руками на стіл, мати підвелася...

Увійшов голубоокий мужик і, не скидаючи шапки, спитав:

, — Де багаж?

Він легко підняв чемодан, труснув ним і сказав:

— Порожній! Марійко, проведи приїжджу до мене в хату.

І пішов не оглядаючись.

— Тут ночуєте? — спитала дівчинка.

— Так! По мереживо я, мереживо купую...

— У нас не плетуть. Це в Тінькові плетуть, у Дар'їній, а в нас — ні! — пояснила дівчинка.

— Я туди завтра...

Заплативши дівчинці за чай, вона дала їй три копійки й дуже втішила її цим. На вулиці, швидко чапаючи босими ногами по вогкій землі, дівчинка говорила:

— Хочете, я в Дар'їну побіжу, скажу бабам, щоб сюди несли мереживо? Вони прийдуть, а вам не треба їхати туди. Дванадцять верст усе-таки...

— Не треба цього, люба! — відповіла мати, ступаючи поруч неї. Холодне повітря освіжило її, в ній поволі зароджувалось неясне вирішення. Невизразне, проте щось обіцяючи, воно розвивалося туго, і жінка, бажаючи прискорити зростання його, настирливо питала себе:

«Як бути? Коли просто, на совість...»

Було темно, вогко й холодно. Тьмяно світилися вікна хат червонуватим, нерухомих світлом. У тиші дрімотно мукала худоба, чути було короткі вигуки. Темна, пригнічена за-думливість оповила село...

— Сюди, — сказала дівчинка. — Погану ночівлю вибрали ви — бідний дуже мужик...

Вона намацала двері, відчинила їх, жваво крикнула в хату:

— Тітко Тетяно!

І побігла. З темряви долинув її голос:

— Прощайте!..

XVII

Мати спинилася коло порога і, прикривши очі долонею, обдивилася. Хата була тісна, маленька, але чиста, — це зразу впадало в очі. З-за печі виглянула молода жінка, мовчки вклонилась і зникла. В передньому кутку на столі горіла лампа.

Господар хати сидів за столом, стукаючи пальцем по його краю, і пильно дивився у вічі матері.

— Проходьте! — не зразу сказав він. — Тетяно, піді-но поклич Петра, швидше!

Жінка швидко пішла, не глянувши на гостю. Сидячи на лаві проти господаря, мати роздивлялася, — її чемодана не було видно. Виснажлива тиша наповнювала хату, тільки вогонь у лампі ледве чутно потріскував. Обличчя чоловіка, заклопотане, насуплене, непевно хиталося в очах матері, викликаючи в ній сумовиту досаду.

— А де мій чемодан? — раптом несподівано для самої себе голосно спитала вона.

Чоловік здвигнув плечима й задумливо відповів:

— Не пропаде...

Знизивши голос, похмуро провадив далі:

— Я ото там при дівчинці навмисне сказав, що порожній він, — ні, він не порожній! Важко в ньому накладено!

— Ну? — спитала мати. — То що?

Він устав, підійшов до неї, нахилився й тихо спитав:

— Чоловіка того знаєте?

Мати здригнулась, але твердо відповіла:

— Знаю!

Це коротке слово начебто освітило їм зсередини й зробило ясним усе зверху. Вона полегшено зітхнула, посунулася на лаві, сіла твердіше...

Мужик широко усміхнувся.

— Я спостеріг, коли знак ви йому робили і він теж. Я спитав його на вухо — знайома, мовляв, на ганку ото стоїть?

— А він що? — хутко спитала мати.

— Він? Сказав — багато нас. Так! Багато, каже...

Запитливо глянув у вічі гості і, знову всміхаючись, казав далі:

— Великої сили чоловік!.. Сміливий... прямо говорить — я! Б'ють його, а він свої веде...

Його голос, невпевнений і несильний, незакінчене обличчя й світлі відкриті очі чимраз більше заспокоювали матір. Місце тривоги й смутку в грудях її поволі заступала їдка, колюча жалість до Рибіна. Не стримуючись, з люттю, раптовою й гіркою, вона вигукнула пригнічено:

— Розбійники, бузувіри!

І схлипнула.

Мужик одійшов від неї, похмуро киваючи головою.

— Нажило собі начальство друзів,— ота-ак!

І, раптом знову обернувшись до матері, він тихо сказав їй:

— Я от що,— я так здогадуся, що в чемодані — газета,— правда?

— Так! — просто відповіла мати, втираючи сльози.— Йому везла.

Він, насупивши брови, забрав бороду в кулак і, дивлячись убік, помовчав.

— Доходила вона до нас, книжки теж доходили. Чоловіка цього ми знаємо... бачили!

Мужик спинився, подумав, потім спитав:

— Тепер, значить, що ви робитимете з цим — з чемоданом?

Мати подивилася на нього й сказала з викликом:

— Вам залишу!..

Він не здригнувся, не протестував, тільки коротко повторив:

— Нам.

Ствердно кивнувши головою, випустив бороду з кулака, розчесав її пальцями й сів.

З неблаганною впертою настирливістю пам'ять висувала перед очі матері сцену мордування Рибіна, образ його гасив у її голові всі думки, біль і образа за людину затуляли собою всі почуття, вона вже не могла думати про чемодан і ні про що інше. З очей її нестримно текли сльози, а

обличчя було похмуре й голос не здригався, коли вона казала господареві хати:

— Грабують, душать, топчуть у багно людину, окаянні!

— Сила! — тихо озвався мужик. — Сила в них велика!

— А де беруть? — вигукнула мати з дсадою. — Од настакі беруть, од народу, все від нас узато!

Її дратував цей чоловік своїм ясним, але незрозумілим обличчям.

— Та-ак! — задумливо протяг він. — Колесо...

Чуйно насторожився, нахилив голову до дверей і, послушавши, тихенько сказав:

— Ідуть...

— Хто?

— Свої... мабуть...

Увійшла його жінка, за нею в хату ступнув мужик. Кинув у куток шапку, хутко підійшов до господаря й спитав його.

— Ну як?

Той ствердно кивнув головою.

— Степане! — сказала жінка, стоячи коло печі. — Може, вони, приїжджа, їсти хочуть?

— Не хочу, спасибі, люба! — відповіла мати.

Мужик підійшов до матері й швидким, надірваним голосом заговорив:

— Значить, дозвольте познайомитись! Звуть мене Петро Єгорович Рябінін, на прізвисько Шило. В ділах ваших я трохи розуміюся. Грамотний і не дурень, так би мовити...

Він схопив простягнуту йому руку матері та, струснувши її, звернувся до господаря:

— От, Степане, дивися! Варвара Миколаївна пані добра, це так! А каже про все це — дурниці, нісенітниця. Хлопчаки нібито і всякі там студенти з дурості народ баламутять. Однак ми з тобою бачимо — оце поважного чоловіка заарештували, тепер ось — вони, жінка літня і, як видно, не панської крові. Не ображайтеся — ви з яких родом будете?

Говорив він покvapно, виразно, не переводячи подиху, борідка в нього нервово тремтіла, й очі, мружачись, швидко обмацували обличчя й постать жінки. Обідраний, розкуйовджений, із сплутаним волоссям на голові, він здавалося, щойно побився з кимось, переміг ворога і весь охоплений радісним збудженням перемоги. Він сподобався матері своєю жвавiстю й тим, що відразу заговорив щиро й просто. Ласкаво дивлячись в обличчя йому, вона відповіла

на запитання, — а він іще раз сильно трусонув її руку й тихенько, сухувато засміявся ламким сміхом.

— Діло чисте, Степане, бачиш? Діло чудесне! Я тобі сказав — це народ власноручно починає. А пані — вона правди не скаже, їй це шкодить. Я її шаную, що й казати! Людина хороша й добра нам хоче, ну — трошки — і щоб без збитків для себе! А народ — він хоче прямо йти і ні збитку, ні шкоди не боїться — бачив? Йому все життя шкодить, всюди, — збитки, йому нема куди повернутися, навколо — нічого, крім — стій! — кричать з усіх боків.

— Я бачу! — сказав Степан, киваючи головою, й одразу додав: — Про багаж вона турбується.

Петро хитро підморгнув матері й знову заговорив, за-спокійливо помахуючи рукою:

— Не турбуйтеся! Все буде гаразд, матусю! Чемоданчик ваш у мене. Ото, як він сказав мені про вас, що, мовляв, ви теж з участю в цьому й чоловіка того знаєте, — я йому кажу — дивися, Степане! Не можна рота роззявляти в такому разі. Ну, і ви, матусю, видно, теж відчули нас, коли ми близько стояли. У чесних людей пики помітні, бо — небагато їх вулицями ходить, — просто сказати! Чемоданчик ваш у мене...

Він сів поруч неї і, пильно заглянувши в очі їй, казав далі:

— Коли ви хочете спорожнити його — ми вам у цьому допоможемо з охотою! Книжки нам потрібні...

— Вона все хоче нам віддати! — зауважив Степан.

— І чудесно, матусю! Місце для всього знайдемо!..

Він схопився на ноги, засміявся і, швидко ходячи по хаті сюди й туди, говорив, задоволений:

— Випадок, можна сказати, дивний! Хоча зовсім простий. В одному місці порвалось, у другому зав'язалося! Нічого! А газета, матусю, хороша, і справу свою вона робить — протирає очі! Панам — неприємна. Я тут верст за сім у пані однієї працюю, у столярній справі, — хороша жінка, треба сказати, книжки дає усякі, — інколи прочитаєш — так і осяє! Взагалі — ми їй вдячні. Але показав я їй газети номерок — вона аж образилася трохи. «Киньте, каже, це, Петре! Це, каже, хлопчачки без розуму роблять. І від цього тільки горе ваше виросте, тюрма й Сибір, каже, за цим...»

Він знову несподівано замовк, подумав і спитав:

— А скажіть, матусю, — цей чоловік — родич ваш?

— Чужий! — відповіла мати.

Петро беззвучно засміявся, чимось дуже задоволений, і закивав головою, але наступної миті матері здалося, що слово «чужий» не на місці щодо Рибіна й ображає її.

— Не рідня я йому,— сказала вона,— але знаю його давно й поважаю, як рідного брата... старшого!

Потрібне слово не знаходилося, це було неприємно їй, і знову вона не могла стримати тихого ридання. Похмура, вичікуюча тиша наповнила хату. Петро, схиливши голову на плече, стояв, наче прислухаючись до чогось. Степан, спершись ліктями на стіл, весь час задумливо постукував пальцями по дошці. Жінка його притулилася біля печі в сутінку, мати почувала її пильний погляд і часом сама дивилася в обличчя їй — овальне, смагляве, з прямим носом і круто обрізаним підборіддям. Уважно й пильно світилися зеленкуваті очі.

— Друг, значить! — тихо мовив Петро. — З характером, еге ж!.. Оцінив себе високо, — як слід! От, Тетяно, чоловік, га? Ти кажеш...

— Він одружений? — спитала Тетяна, перебиваючи його мову, і тонкі губи її невеличкою рота щільно стулилися.

— Удівець! — відказала мати сумно.

— Через те й сміливий! — сказала Тетяна низьким грудним голосом. — Одружений такою дорогою не піде — побоїться...

— А я? Одружений, і все, — вигукнув Петро.

— Годі, куме! — не дивлячись на нього й скрививши губи, говорила жінка. — Ну, що ти таке? Тільки говориш та інколи книжку прочитаєш. Небагато людям користі з того, що ти зі Степаном по кутках шепочешся.

— Мене, брат, багато хто чує! — заперечив мужик ображено й тихо. — Я — наче дріжджі тут, ти це даремно...

Степан мовчки глянув на жінку й знову похилив голову.

— І навіщо мужики женяться? — спитала Тетяна. — Робітниця потрібна, кажуть, — а що робити?

— Мало тобі ще? — глухо вставив Степан.

— Яке пуття з цієї роботи? Надголодь живеш день у день, однаково. Діти народяться — доглянути їх нема коли, — через роботу, що й хліба не дає.

Вона підійшла до матері, сіла поруч неї, говорячи наполегливо, без скарги й суму...

— У мене — двоє було. Один, дволітній, зварився окропом, другого — не доносила, мертвий народився, — через

роботу цю кляту! Радість мені? Я кажу — даремно мужики женяться, тільки в'яжуть собі руки, жили б вільно, добивалися б потрібного ладу, вийшли б за правду прямо, як отой чоловік! Правду кажу, матінко?..

— Правду! — сказала мати. — Правду, люба, — інакше не здолаєш життя...

— У вас чоловік є?

— Помер. Син у мене...

— А він де, з вами живе?

— У тюрмі сидить! — відповіла мати.

І відчула, що ці слова, разом із звичною тугою, яку вони завжди викликають, налили груди її спокійною гордістю.

— Удруге садовлять — усе за те, що він зрозумів божу правду й одверто сіяв її. Молодий він, гарний, розумний! Газету — він придумав, і Михайла Івановича він на путь поставив, — хоч і вдвічі старший за нього Михайло! Тепер ось — судитимуть за це сина мого і — засудять, а він утече з Сибіру й знову робитиме своє діло...

Вона говорила, а горде почуття все росло в грудях у неї і, створюючи образ героя, вимагало слів собі, стискало горло. Їй треба було урівноважити чимось яскравим і розумним те темне, що вона бачила сьогодні і що здушувало їй голову безглуздим жахом, безсоромною жорстокістю. Несвідомо скоряючись цій вимозі здорової душі, вона збирала все, що бачила ясного й чистого, в один вогонь, який сліпив її своїм чистим горінням...

— Уже їх багато народилося, таких людей, дедалі більше народжується, і всі вони до кінця свого стоятимуть за свободу для людей, за правду...

Вона забула обережність і, хоч не називала імен, але розповідала все, що було їй відоме про таємну роботу для визволення народу з кайданів жадібності. Малюючи образи, дорогі її серцю, вона вкладала в свої слова всю силу, всю безмежність любові, так пізно розбудженої в її грудях тривожними поштовхами життя, і сама з гарячою радістю милувалася людьми, що вставали в пам'яті, осяяні й прикрашені її почуттям.

— Робота йде спільна по всій землі, по всіх містах, — силі хороших людей — нема ні міри, ні ліку, дедалі зростає вона й зростатиме до переможної нашої години...

Голос її лився рівно, слова вона знаходила легко й швидко низала їх, як різнобарвний бісер, на міцну нитку свого бажання очистити серце від крові й бруду цього дня. Вона бачила, що мужики наче вросли там, де застала їх

мова її, не ворухатися, дивляться їй в обличчя серйозно, чула уривчасте дихання жінки, що сиділа поруч неї, і все це збільшувало силу її віри в те, що вона говорила й обіцяла людям...

— Усі, кому важко живеться, кого душать злидні й беззаконня, кого здолали багаті та прихвосні їхні,— всі, весь народ повинен іти назустріч людям, які за нього в тюрмах гинуть, на смертні муки йдуть. Без корисливості пояснять вони, де лежить шлях до щастя для всіх людей, без обману скажуть — важкий шлях — і живосилом нікого не поведуть за собою, але як станеш поруч з ними — не покинеш їх ніколи, бачиш — правильне все, цей шлях, а — не інший!

Їй приємно було здійснювати своє давнє бажання — ось вона сама говорила людям про правду!

— З такими людьми можна йти народові, вони на малому не помиряться, не спиняться, поки не переможуть усі обмани, всю злобу й пожадливість, вони не складуть рук, поки весь народ не зіллється в одну душу, поки він в один голос не скаже — я володар, я сам побудую закони для всіх рівні!..

Втомлена, вона замовкла, оглянулася. В груди їй спокійно лягла певність, що її слова не пропадуть марно. Мужики дивилися на неї, чекаючи ще чогось. Петро склав руки на грудях, примружив очі, і на рябому обличчі його тремтіла усмішка. Степан, спершись однією рукою на стіл, увесь подався вперед, витяг ший і ніби все ще слухав. Тінь лежала на обличчі його, і від того воно здавалося більше закінченим. Його жінка, сидючи поруч матері, зігнулася, поклавши лікті на коліна, і дивилася собі під ноги.

— Ось як! — шепнув Петро й обережно сів на лаву, похитуючи головою.

Степан поволі випростався, подивився на жінку й розвів у повітрі руками, ніби бажаючи обняти щось...

— Якщо за цю справу братися,— задумливо й неголосно почав він,— то вже, справді, треба всією душею...

Петро несміливо вставив:

— А так,— назад не оглядайся!..

— Задумано це широко! — вів далі Степан.

— На всю землю! — знову додав Петро.

ХVIII

Мати обперлася спиною об стіну і, закинувши голову, слухала їхні неголосні, розважні слова. Встала Тетяна, оглянулася й знову сіла. Її зелені очі блищали сухо, коли вона невдоволено і з зневагою на обличчі подивилася на мужиків.

— Багато, видно, горя зазнали ви? — раптом спитала вона, звертаючись до матері.

— Було! — озвалася мати.

— Добре говорите, — тягне серце за вашою мовою. Думаєш — господи! Хоч би в щілинку подивитися на таких людей і на життя. Як живеш? Вівця! Я ось грамотна, читаю книжки, думаю багато, часом і ніч не спиш од думок. А яке пуття? Не думатиму — марно знидію, і думатиму — теж марно.

Вона говорила з усмішкою в очах й інколи наче враз перекушувала свою мову, як нитку. Чоловіки мовчали. Вітер гладив шибки вікон, шарудів соломою в стрісі, тихенько гув у димарі. Вив собака. І неохоче, зрідка в шибку стукали краплі дощу. Огонь у лампі здригнувся, потьмянів, але за секунду знову розгорівся рівно й яскраво.

— Послухала вашої мови — ось для чого люди живуть! І так дивно — слухаю я вас і бачу — та я ж це знаю! А до вас нічого я отакого не чула, і думок у мене таких не було...

— Поїсти б треба, Тетяно, та погасити світло! — сказав Степан похмуро й повільно. — Побачать люди — у Чумакових світло довго горіло. Нам це байдуже, а для гості, може, недобре вийде...

Тетяна встала й пішла до печі.

— Та-ак! — тихенько і з усмішкою заговорив Петро. — Тепер, куме, не лови гав! Як з'явиться серед народу газета...

— Я не про себе кажу. Мене й заарештують — невелика біда!

Жінка його підійшла до столу й сказала:

— Одійди...

Він устав, одійшов набік і, дивлячись, як вона ставить посуд на стіл, з усмішкою промовив:

— Ціна нашому братові — п'ятачок за пучок, та й то коли в пучку сотня...

Матері раптом стало шкода його — він дедалі більше подобався їй тепер. Після промови вона почувала, що від-

почила від брудного тягара дня, була задоволена собою і хотіла всім доброго, хорошого.

— Неправильно ви міркуєте, хазяїне! — сказала вона. — Не треба людині погоджуватися з тим, як її цинять ті люди, котрим, крім крові її, нічого не потрібно. Ви повинні самі себе оцінити, зсередини, не для ворогів, а для друзів...

— Які в нас друзі? — тихо вигукнув чоловік. — До першого шматка...

— А я кажу — є друзі в народі...

— Є, та не тут, — ось воно що! — задумливо озвався Степан.

— А ви їх тут заведіть.

Степан подумав і тихо сказав:

— Еге ж, треба б...

— Сідайте до столу! — запросила Тетяна.

За вечерею Петро, приголомшений мовою матері і начебто розгублений, знову жваво й швидко говорив:

— Вам, матусю, для непомітності, так би мовити, треба виїхати звідси якнайраніше. І їдьте ви на наступну станцію, а не в місто, — на поштових їдьте...

— Навіщо? Я відвезу, — сказав Степан.

— Не треба! Коли що — спитають тебе — ночувала? Ночувала. Де поділась? Я одвіз! Ага-а, ти одвіз? Іди-но в острог! Зрозумів? А в острог квапитись навіщо? Усьому своя черга, — час прийде — і цар помре, кажуть. А тут просто — ночувала, найняла коней, поїхала! Мало хто почув в кого? Село проїждже...

— Де це ти, Петре, боятися вчився? — насмішкувато считала Тетяна.

— Усе треба знати, кумо! — вдаривши себе по коліну, вигукнув Петро. — Вмій боятися, вмій і сміливим бути! Ти пам'ятаєш, як за цю газету земський Ваганова тягав? Тепер Ваганова й за великі гроші не вмовиш книжку в руки взяти, — отак! Ви, матусю, мені вірте, я на всякі штуки шельма проворна, це дуже всім відомо. Книжки й папірці я вам посию якнайкраще, — скільки хочете! Народ у нас, звичайно, не дуже письменний і лякливий, та, однак, час так стискує боки, що людина хоч-не-хоч очі витріщає — в чому річ? А книжка їй зовсім просто відповідає — а от у чому: думай, міркуй! Є приклади, що неписьменний більше за письменного розуміє, — особливо коли письменний той ситий! Я тут скрізь ходжу, багато бачу — нічого! Жити можна, але треба мати мозок і велику спритність, щоб одразу в калюжу не сісти. Начальство — воно теж носом

чує, що начебто холодком повіяло від мужика — всміхається він мало й зовсім нелагідно, — взагалі відвикати від начальства хоче! Оце якось в Смолякове — тут недалеко сільце таке є — приїхали податки стягати, а мужики — на дибки та за кілки! Становий просто каже: «Ах ви, сучі діти! Та це ж бо — проти царя?» Був там мужик один, Співакін, він візьми та й скажи: «Ану вас до негарної матері з царем разом! Який там цар, коли останню сорочку з плечей тягне?..» Он воно куди пішло, матусю! Звичайно, Співакіна хапонули та в острог, а слово — лишилось, і навіть хлопчачки малі знають його, — воно кричить, живе!

Він не їв, а все говорив швидким шепітком, жваво блискаючи темними, хитруватими очима й щедро висипаючи перед матір'ю, наче мідну монету з гаманця, незліченні спостереження над життям села.

Разів зо два Степан казав йому:

— Ти б попоїв...

Петро хапав шматок хліба, ложку і знову заливався оповіданнями, наче щиглик пісню. Нарешті, після вечері він, схопившись на ноги, заявив:

— Ну, мені час додому!..

Встав перед матір'ю і, киваючи головою, тряс їй руку, кажучи:

— Прощайте, матусю! Може, ніколи й не побачимось! Мушу вам сказати, що все це дуже добре! Зустріти вас і розмови ваші, — дуже добре! У чемоданчику вашому, крім друкованого, ще що-небудь є? Хустка вовняна? Чудесно, — вовняна хустка. Степане, пам'ятай! Зараз він принесе вам чемоданчик! Ходімо, Степане! Прощайте! На все добре!..

Коли вони пішли, стало чути, як шурхотять таргани, вітер шарудить по стрісі й стукає заслінкою димаря, дрібний дощ монотонно б'ється у вікно. Тетяна готувала постіль для матері, стягаючи з печі й полу одежу та вкладаючи її на лаві.

— Жива людина! — зауважила мати.

Господиня, глянувши на неї спідлоба, відповіла:

— Дзвенить, дзвенить, а — недалеко чути.

— А як чоловік ваш? — спитала мати.

— Нічого. Хороший чоловік, не п'є, живемо дружно, — нічого! Тільки характером слабкий...

Вона випросталась і, помовчавши, спитала:

— Адже тепер що треба, — бунтувати треба народові? Звичайно! Про це всі думають, тільки кожен окремо, сам

собі. А треба, щоб уголос заговорили... і спочатку повинен хтось один наважитися...

Вона сіла на лаву й раптом спитала:

— Кажете, і молоді панянки роблять це, ходять до робочих, читають — не гидують, не бояться?

І, уважно вислухавши відповідь матері, глибоко зітхнула. Потім, опутивши повіки й похиливши голову, знов заговорила:

— В якійсь книжці прочитала я слова — безглузде життя. Це я дуже зрозуміла, зразу! Знаю я таке життя — думки є, а не зв'язані й блукають, як вівці без пастуха, — нічим, нікому їх зібрати... Оце й є — безглузде життя. Тікала б я од нього та й не оглядалась, — така туга, коли щось розумієш!

Мати бачила цю тугу в сухому блиску зелених очей жінки, на її худому обличчі, чула в голосі. Їй захотілося втішити її, приголубити.

— Ви хоч, любя, розумієте, що робити...

Тетяна тихо перебила її:

— Уміти треба. Готове вам, лягайте!

Одійшла до печі й мовчки стала там, пряма, суворо зосереджена. Мати, не роздягаючись, лягла, відчула ніючу втому в кістках і тихо застогнала. Тетяна погасила лампу, і, коли хату щільно сповнила пільма, почувся її низький, рівний голос. Він звучав так, наче стирав щось із плаского обличчя задушливої пільми.

— Не молитесь ви. Я теж думаю, що нема бога. І чудес немає.

Мати неспокійно повернулася на лаві, — просто на неї у вікно дивилася бездонна пільма, і в тишу настирливо вповзало ледве чутне шарудіння, шелест. Вона заговорила майже пошепки й боязко:

— Про бога — не знаю я, а в Христа вірую... І словам його вірю — возлюби ближнього, яко себе, — в це я вірю!..

Тетяна мовчала. В пільмі мати бачила невизначний контур її прямої постаті, сірої на чорному тлі печі. Вона стояла нерухомо. Мати в тузі заплющила очі.

Раптом почувся холодний голос:

— Смерті діток моїх не можу я простити ні богові, ні людям, — ніколи!..

Нилівна неспокійно підвелася, серцем зрозумівши силу болю, що викликав ці слова:

— Ви молода, ще будуть діти, — лагідно сказала вона.

Пошепки й не одразу жінка відповіла:

— Ні! Зіпсована я, лікар каже — ніколи не родитиму більше...

Миша пробігла по підлозі. Щось сухо й голосно тріснуло, розірвавши нерухомість тиші невидимою блискавкою звуку. І знову стало ясно чути шарудіння й шелести осіннього дощу в стрісі, вони нишпорили по ній, як чиїсь злякані тонкі пальці. І сумовито падали на землю краплі води, відзначаючи повільну ходу осінньої ночі...

Крізь важку дрімоту мати почула глухі кроки на вулиці, в сінях. Обережно відчинилися двері, почувся тихий окрик:

— Тетяно, — лягла, чи що?

— Ні.

— А вона спить?

— Мабуть, спить.

Спалахнув огонь, затремтів і потонув у півні. Мужик підійшов до постелі матері, поправив кожух, вкутавши її ноги. Ця ласка м'яко зворушила матір своєю простотою, і, знову заплющивши очі, вона усміхнулася. Степан мовчки роздягся, виліз на під. Стало тихо.

Чуйно прислухаючись до лінивих коливань дрімотної тиші, мати нерухомо лежала, а перед нею в півні хиталося залите кров'ю обличчя Рибіна...

На полу почувся сухий шепіт:

— Бачиш, які люди беруться за це? Літні вже, скуштували горя досить, працювали, спочивати б їм пора, а вони — от! А ти ж молодий, розумний, — ех, Стьопо...

Вогкий і густий голос мужика відповів:

— За таке діло не подумавши не можна братися...

— Чула я це...

Звуки урвалися й виникли знову — загув голос Степана:

— Треба так — спочатку поговорити з мужиками окремо, — от Маков, Олекса, — меткий, грамотний і начальством скривджений. Шорін, Сергій — теж розумний чоловік. Князев — людина чесна, смілива. Поки що досить! Треба подивитися на людей, про яких вона казала. Я ось візьму сокиру та махну до міста, ніби дрова рубати, на заробітки, мовляв, пішов. Тут треба обережно. Вона правду каже: ціна людині — діло її. Он як мужик отой. Його хоч перед богом став, він не одступиться... міцно стоїть. А Микита, га? Засовістився, чудасія!

— При вас б'ють чоловіка, а ви — роти пороззявляли...

— Ти стривай! Ти скажи — хвалити бога, що ми самі його не били, чоловіка того, — от що!

Він шепотів довго, то знижуючи голос так, що мати ледве чула його слова, то відразу починав гудіти сильно й густо. Тоді жінка спиняла його:

— Тихше! Розбудиш...

Мати заснула важким сном — він зразу душною хмарою навалився не неї, оповив і затяг.

Тетяна збудила її, коли у вікна хати ще сліпо дивилися сірі сутінки ранку і над селом у холодній тиші сонно плавав і танув мідний звук сторожового дзвону церкви.

— Я самовар наставила, попейте чаю, а то холодно буде, просто із сну, їхати...

Степан, розчісуючи сплутану бороду, діловито питає матір, як її знайти в місті, а їй здавалося, що сьогодні обличчя чоловіка стало краще, викінченіше. За чаєм він, усміхаючись, зауважив:

— Як це сталося дивно!

— Що? — спитала Тетяна.

— Та от знайомство! Просто так...

Мати задумливо, але впевнено сказала:

— В цьому ділі дивна простота в усьому.

Попрощалися з нею господарі стримано, скупі витрачаючи слова, щедро виявляючи безліч дрібних турбот про зручності для неї.

Сидячи в бричці, мати думала, що цей мужик почне працювати обережно, безшумно, наче кріт, і невтомно. І завжди звучатиме коло нього невдоволений голос жінки, блискатимуть палуче її зелені очі й не вмере в ній, поки жива вона, мстива, вовча туга матері за втраченими дітьми.

Згадався Рибін, його кров, обличчя, палкі очі, слова його — серце стиснулося в гіркому почутті безсилля перед звірами. І всю дорогу до міста на тьмяному тлі сірого дня перед матір'ю стояла міцна постать чорнобородого Михайла, в роздертій сорочці, із зв'язаними за спиною руками, розкуйовдженою головою, повита гнівом і вірою в свою правду. Мати думала про безліч сіл, що боязко пригнулися до землі, про людей, що таємно чекають приходу правди, і про тисячі людей, що безглуздо й мовчки працюють усе життя, нічого не чекаючи.

Життя уявлялося незораним, горбкуватим полем, що напружено й німо жде робітників та мовчки обіцяє вільним, чесним рукам:

— Заплідніть мене зерном розуму й правди — я вроджу вам сторицею!

Згадуючи успіх свій, вона глибоко в грудях відчувала тихе тремтіння радості й сором'язливо тамувала його.

XIX

Дома двері їй одчинив Микола, розкуйовджений, з книжкою в руках:

— Уже? — вигукнув він радісно.— Скоро ви!

Очі його ласкаво й жваво кліпали під окулярами, він допомагав їй роздягатися і, з ласкавою усмішкою зазираючи в обличчя, говорив:

— А в мене вночі, бачите, обшук був, я подумав — що за причина? Чи не сталося чого з вами? Але — не заарештували. Адже коли б вас заарештували, то й мене не залишили б!..

Він увів її до їдальні, жваво говорячи:

— Однак — тепер виженуть зі служби. Це — байдуже. Мені набридло рахувати безкінних селян!

Кімната мала такий вигляд, наче хтось дужий, по-дурному пустуючи, штовхав з вулиці в стіни будинку, поки не розгрусив усередині все. Портрети валялися на підлозі, шпалери були пообривані й стирчали клаптями, в одному місці піднята дошка підлоги, вивернуто підвіконня, на підлозі біля печі розсипано попіл. Мати похитала головою, побачивши знайому картину, і пильно подивилася на Миколу, почувавши в ньому щось нове.

На столі стояв погаслий самовар, немитий посуд, ковбаса й сир на папері замість тарілки, валялися шматки й крихти хліба, книги, самоварне вугілля. Мати всміхнулася, Микола теж ніяково усміхався.

— Це вже я доповнив картину погрому, але нічого, Нилівно, нічого! Я думаю, вони знову прийдуть, через те й не прибирав усього цього. Ну, як ви їздили?

Запитання важко штовхнуло її в груди — перед нею встав Рибін, і вона відчула себе винною, що відразу не заговорила про нього. Нахилившись на стільці, вона присунулась до Миколи і, намагаючись зберегти спокій, боячись забути що-небудь, почала розповідати.

— Схопили його...

Обличчя Миколи здригнулося.

— Невже?

Мати спинила його запитання рухом руки й говорила далі так, наче сиділа вона перед лицем самої справедливості, скаржачись їй на катування людини. Микола відхилився на спинку стільця, зблід і, прикусивши губу, слухав. Він поволі зняв окуляри, поклав їх на стіл, провів по обличчю рукою, наче стираючи з нього невидиме павутиння. Обличчя його зробилося гострим, химерно висунулись вилиці, здригалися ніздрі, — мати вперше бачила його таким, і він трохи лякав її.

Коли вона закінчила, він устав, з хвилину мовчки ходив по кімнаті, засунувши кулаки глибоко в кишені. Потім крізь зуби пробурмотів:

— Визначна людина, мабуть. Йому буде важко в тюрмі, такі, як він, погано почувають себе там!

Він чимраз глибше ховав руки, стримуючи своє хвилювання, але все-таки мати відчувала його, і воно передавалося їй. Очі його стали вузькими, наче кінчики ножів. Знову крокуючи по кімнаті, він говорив холодно й гнівно:

— Ви подивіться, який жах! Купка дурних людей, захищаючи свою згубну владу над народом, б'є, душить, давить усіх. Росте здичавіння, жорстокість стає законом життя — подумайте! Одні б'ють і звіряють од безкарності, занедажують на пристрасну жадобу катувань — гідку хворобу рабів, яким дано свободу виявляти всю силу рабських почуттів і тваринних звичок. Інші отруюються помстою, трети, затуркані до отупіння, стають німі й сліпі. Народ розбецують, весь народ!

Він спинився й замовк, стиснувши зуби.

— Мимоволі сам звірієш у цьому звірячому житті! — тихо сказав він.

Але, опанувавши своє хвилювання, майже спокійно, з твердим блиском в очах, глянув в обличчя матері, залите мовчазними сльозами.

— Нам, однак, не можна гаяти часу, Нилівно! Давайте, дорога товаришко, спробуємо взяти себе в руки...

Сумно усміхаючись, він підійшов до неї і, нахилившись, спитав, потискуючи їй руку:

— Де ваш чемодан?

— На кухні! — відповіла вона.

— Коло наших воріт стоять шпикі — таку силу паперу ми не зможемо винести з дому непомітно — а сховати піде, а я думаю, вони знову прийдуть сьогодні вночі. Значить, хоч як шкода праці — ми спалимо все це.

— Що? — спитала мати.

— Усе, що в чемодані.

Вона зрозуміла його, і — хоч як важко було їй — почуття гордості за свою удачу викликало на обличчі в неї усмішку.

— Нічого там немає, ні аркуша! — сказала вона і, поступово пожвавлюючись, почала розповідати про свою зустріч з Чумаковим. Микола слухав її, спочатку неспокійно насуплюючи брови, потім здивовано і нарешті скрикнув, перебиваючи оповідання:

— Слухайте, та це ж чудово! Ви на диво щаслива людина...

Стиснувши її руку, він тихо вигукнув:

— Ви так зворушуєте вашу вірою в людей... я, справді, люблю вас, як матір рідну!

Вона з цікавістю, усміхаючись, стежила за ним, хотіла зрозуміти — чого він став такий яскравий і жвавий?

— Взагалі — чудово! — потираючи руки, говорив він і сміявся тихим, ласкавим сміхом.— Я, знаєте, останні дні страшенно добре жив — весь час з робітниками, читав, говорив, дивився. І в душі назбиралося таке, — напрочуд здорове, чисте. Які хороші люди, Нилівно! Я кажу про молодих робітників — дужі, чутливі, повні жадоби все зрозуміти. Дивився на них і бачиш — Росія буде найяскравішою демократією землі!

Він ствердно підняв руку, наче давав клятву, і помовчавши, провадив далі:

— Я сидів тут, писав і — якось запис, запліснявів на книжках та цифрах. Майже рік такого життя, це — потворність. Я ж звик бути серед робочого народу, і, коли відриваюсь од нього, мені робиться ніяково, — знаєте, натягуюсь я, напружуюсь для цього життя. А тепер знову можу жити вільно, буду з ними бачитися, працювати. Ви розумієте — буду біля коліски новонароджених думок, перед лицем юної, творчої енергії. Це дивовижно просто, гарно і страшенно збуджує, — робишся молодим і твердим, живеш розкішно!

Він засміявся ніяково й весело, і його радість захоплювала материне серце, була зрозуміла їй.

— А потім — страшенно ви хороша людина! — вигукнув Микола.— Як ви яскраво малюєте людей, як добре їх бачите!..

Микола сів поруч неї, ніяково відвернувши набік радісне обличчя й пригладжуючи волосся, але скоро повернувся та, дивлячись на матір, жадібно слухав далі її плавне, просте й яскраве оповідання.

— Дивовижна удача! — вигукнув він. — У вас була цілковита можливість потрапити в тюрму і — от! Еге ж, видно, ворухнуться селянин, — проте це природно! Ця жінка — напрочуд виразно бачу я її!.. Нам треба поставити до сільських справ спеціальних людей. Людей! Їх не вистачає нам... Життя вимагає сотень рук...

— От би Папі вийти на волю. І — Андрійкові! — тишенько сказала вона.

Він глянув на неї й похнюпився.

— Бачите, Нилівно, це вам важко буде чути, але я все-таки скажу: я добре знаю Павла — з тюрми він не втече! Йому потрібен суд, йому треба стати на весь зріст, — від цього він не відмовиться. І не треба! Він утече з Сибіру.

Мати зітхнула й тихо відповіла:

— Ну що ж? Він знає, як краще...

— Гм! — говорив Микола наступної хвилини, дивлячись на неї крізь окуляри. — Коли б цей ваш мужичок поспішив прийти до нас! Бачите, про Рибіна треба написати папірця для села, йому це не зашкодить, коли він поводиться так сміливо. Я сьогодні ж напишу. Людмила хутко його надрукує... А от як папірець потрапить туди?

— Я одвезу...

— Ні, дякую! — швидко вигукнув Микола. — Я думаю — чи не придатний часом Весовщиків для цього, га?

— Поговорити з ним?

— От, спробуйте-но!.. І повчіть його.

— А що ж я робитиму?

— Не турбуйтеся!

Він сів писати. Вона прибирала на столі, поглядаючи на нього, і бачила, як тремтить перо в його руці, вкриваючи папір рядками чорних слів. Іноді шкіра на шиї в нього здригалась, він закидав голову, заплющивши очі, в нього тремтіло підборіддя. Це хвилювало її.

— От і готове! — сказав він, устаючи. — Ви сховайте цей папірець де-небудь на собі. Але — знайте, якщо придуть жандарми, вас теж обшукають.

— Пес із ними! — спокійно відповіла мати.

Увечері приїхав лікар Іван Данилович.

— Чого це начальство раптом так занепокоїлось? — говорив він, бігаючи по кімнаті. — Сім обшуків було вночі. Де ж хворий, га?

— Він пішов іще вчора! — відповів Микола. — Сьогодні, бачини, субота, в нього читання, — то він не може пропустити...

— Ну, це по-дурному, з проваленою головою на читаннях сидіти...

— Доводив я йому, але без успіху...

— Похвалитися охота перед товаришами,— докинула мати,— ось, мовляв, дивіться — я вже кров свою пролив...

Лікар глянув на неї, зробив люте обличчя й сказав, стиснувши зуби:

— У-у, кровожерна...

— Ну, Іване, тобі тут робити нема чого, а ми чекаємо гостей — іди собі! Нилівно, дайте-но йому папірець...

— Іще папірець?— вигукнув лікар.

— Ось! Візьми й передай до друкарні.

— Узяв. Передам. Усе?

— Все. Коло воріт — шпик.

— Бачив. Біля моїх дверей теж. Ну, до побачення! До побачення, люба жінко. А знаєте, друзі, бійка на кладовищі — хороша річ, зрештою! Про неї говорить усе місто. Твій папірець з цього приводу — дуже добрий і встиг вчасно. Я завжди казав, що добра сварка краще за поганий мир...

— Гаразд, ти йди...

— Не дуже чемно! Ручку, Нилівно! А хлопчина зробив по-дурному все-таки. Ти знаєш, де він живе?

Микола дав адресу.

— Завтра треба поїхати до нього,— славний хлопчина, га?

— Дуже...

— Треба його поберегти,— в нього мозок здоровий! — говорив лікар, виходячи.— Саме з таких хлоп'ят повинна вирости справжня пролетарська інтелігенція, яка заступить нас, коли ми одійдемо туди, де, мабуть, нема вже класових суперечностей...

— Ти почав багато базікати, Іване..

— А — мені весело, це через те. Значить — ждеш тюрми? Бажаю тобі відпочити там.

— Дякую. Я не втомився.

Мати слухала їхню розмову, і їй було приємне піклування про робітника.

Провівши лікаря, Микола й мати почали пити чай та закушувати, чекаючи нічних гостей і тихо розмовляючи. Микола довго розповідав їй про своїх товаришів, що жили на засланні, про тих, що вже повтікали звідти й провадять далі свою роботу під чужими іменами. Голі стіни кімнати відштовхували тихий звук його голосу, ніби дивуючись і

не довіряючи цим історіям про скромних героїв, що некорисливо віддали свої сили великій справі оновлення світу. Тепла тінь ласкаво оточувала жінку, гриючи серце почуттям любові до невідомих людей, і вони склалися в її уяві всі — в одну велетенську людину, повну невичерпної мужньої сили. Вона повільно, але невпинно йде по землі, очищаючи з неї закоханими в свою працю руками віковичну цвіль брехні, розкриваючи перед очима людей просту й ясну правду життя. І велика правда, воскресаючи, всіх однаково привітно кличе до себе, всім рівно обіцяє свободу від пожадливості, злоби й брехні, трьох потвор, що поневолили й залякали своєю цинічною силою весь світ... Цей образ викликав у душі її почуття, подібне до того, з яким вона, бувало, ставала перед іконою, закінчуючи радісною і вдячною молитвою той день, що здавався їй легшим за інші дні життя. Тепер вона забула ці дні, а почуття, що викликали вони, поширилося, стало яснішим і радіснішим, глибше вросло в душу і, живе, розгорялося все яскравіше.

— А жандарми не йдуть! — раптом уриваючи свою розповідь, вигукнув Микола.

Мати глянула на нього і, помовчавши, з досадою озвалась:

— Та хай їх пси візьмуть!

— А звісно! Але — вам пора спати, Нилівно, ви, мабуть, неймовірно стомилися, — надивовижу міцна ви, треба сказати! Скільки хвилювань, тривоги, — і так легко ви переживаєте! Тільки он волосся швидко сивіє. Ну, йдіть, відпочивайте...

XX

Мати прокинулася, розбуджена гучним стуком у двері кухні. Стукали без перерви, з терплячою впертістю. Було ще темно, тихо, і серед тиші вперте дрібне стукання викликало тривогу. Нашвидку одягнувшись, мати хутко виїшла в кухню і, стоячи перед дверима, спитала:

— Хто там?

— Я! — відповів незнайомий голос.

— Хто?

— Відчиніть! — прохально й тихо відповіли за дверима.

Мати підняла заціпку, штовхнула двері ногою — ввійшов Гнат і радісно сказав:

— Ну, не помилився!

Він був по пояс забризканий грязюкою, обличчя в нього посіріло, очі запали, і тільки кучеряве волосся буйно стричало на всі боки, вибиваючись з-під шапки.

— У нас — біда! — замкнувши двері, шепнув він.

— Я знаю...

Це здивувало парубка. Кліпнувши очима, він спитав:

— Звідки?

Вона коротко й поквапно розказала.

— А тих двох узяли? Товаришів?

— Їх не було. Вони на призов пішли — рекрути! П'я-тьох узяли, разом з дядьком Михайлом...

Він потяг повітря носом і, усміхаючись, сказав:

— А я — лишився. Мабуть, шукають мене.

— Як же ти залишився? — спитала мати. Двері з кімнати тихо причинилися.

— Я? — сидючи на лаві й озираючись, вигукнув Гнат. — За хвилину перед ними лісник прибіг — стукає у вікно — тримайтеся, хлопці, каже, лізуть на вас...

Він тихенько засміявся, втер обличчя полою каптана і провадив далі:

— Ну — дядька Михайла й молотком не оглушиш. Зараз він до мене: «Гнате, до міста, швидко! Пам'ятаєш жінку літню?» А сам записку строчить. «На, йди!..» Я, поповзом, кущами, чую — лізуть! Багато їх, з усіх боків шумлять, дияволи! Петлею навколо заводу. Ліг у кущах — пройшли мимо! Тут я встав — і гайда, і гайда! Дві ночі йшов і цілий день без відпочинку.

Видно було, що він задоволений собою, в його карих очах світилась усмішка, великі червоні губи здригалися.

— Зараз я тебе чаєм напою! — квапливо говорила мати, схопивши самовар.

— Ви записку ось візьміть...

Він насилу підняв ногу, кривлячись і крекчучи поставив на лаву.

У дверях з'явився Микола.

— Здрастуйте, товаришу! — сказав він, примружуючи очі. — Дозвольте, я вам допоможу.

І, нахилившись, почав швидко розмотувати брудну онучу.

— Ну, — тихо вигукнув парубок, дригаючи ногою, і, здивовано кліпаючи очима, подивився на матір.

Не помічаючи його погляду, вона сказала:

— Треба йому горілкою ноги розтерти.

— Звичайно! — сказав Микола.

Гнат засоромлено пирхнув. Микола знайшов записку, розправив її і, наблизивши сірий, зім'ятий папірець до очей, прочитав:

«Не залишай діла, мати, без уваги. Скажи високій пані, щоб не забувала, щоб більше писали про наші справи, прошу. Прощай. Рибін...»

Микола поволі опустил руку з запискою й неголосно сказав:

— Це прекрасно!..

Гнат дивився на них, тихенько ворущачи брудними пальцями роззуті ноги; мати, ховаючи обличчя, змочене сльозами, підійшла до нього з тазом води, сіла на підлогу й простягла руку до його ноги — він хутко засунув ногу під лаву, злякано вигукнувши:

— Що таке?

— А ти давай швидше ногу...

— Зараз я принесу спирту,— сказав Микола.

Парубок засовував ногу все далі під лаву й бурмотів:

— Та що це ви? В лікарні, чи що...

Тоді вона почала роззувати другу.

Гнат голосно сопнув носом і, незграбно рухаючи шиєю, дивився на неї згори вниз, смішно розтуливши губи.

— Ти знаєш,— заговорила вона тремтячим голосом,— били Михайла Івановича...

— Ну?— тихо й лякливо вигукнув парубок.

— Так. І привели його побитого, і в Нікольському урядник бив, становий — і в обличчя, і ногами... до крові!

— Вони це вміють! — озвався парубок, насуплюючи брови. Плечі в нього здригнулись.— І боюсь же я їх — як чортів! А мужики — не били?

— Один ударив, становий наказав йому. А всі — нічого, заступилися навіть — не можна, кажуть, бити...

— А та-ак,— мужики починають розуміти, де хто стоїть і для чого.

— Там теж є розумні...

— Де їх нема? Нужда! Скрізь вони є — знайти важко.

Микола приніс пляшку спирту, наклав вугілля в самовар і мовчки вийшов. Провівши його зацікавленим поглядом, Гнат спитав тихенько матір:

— Пан оцей — лікар?

— У цьому ділі немає панів, усі — товариші...

— Дивно мені! — сказав Гнат, недовіриливо й розгублено усміхаючись.

— Що — дивно?

— Та — так. На одному кінці пики б'ють, на другому — ноги микють, а посередині — що?

Двері з кімнати розчинились, і Микола, стоячи на порозі, сказав:

— А посередині люди, які лижуть руки тим, хто пики б'є, і смокчуть кров тих, чиї пики б'ють, — ось середина.

Гнат з повагою глянув на нього і, помовчавши, сказав:

— Це — схоже!

Парубок устав, переступив з ноги на ногу, твердо втираючись ними в підлогу, і промовив:

— Як нові стали! Спасибі вам...

Потім сиділи в їдальні й пили чай, а Гнат розповідав солідним голосом:

— Я рознощиком газети був, до ходіння я дуже придатний.

— Багато люду читає? — спитав Микола.

— Усі, котрі грамотні, навіть багатії читають, — вони, звісно, не в нас беруть... Вони ж розуміють — селяни землю своєю кров'ю виміють з-під панів та багатіїв, — значить, самі й ділитимуть її, а вже вони так поділять, щоб не було більше ні хазяїв, ні робітників, — аякже! Нащо ж і в бійку лізти, коли не для цього!

Він аж наче образився й дивився на Миколу недовірливо, запитливо. Микола мовчки усміхався.

— А коли сьогодні побилися всією громадою, — перемогли, значить, — а завтра знову — один багатий, другий бідний, — тоді — дякую красенько! Ми добре розуміємо — багатство, як сипучий пісок, воно сумирно не лежить, а знову потече на всі боки! Ні, це вже навіщо ж!

— А ти не сердься! — жартома сказала мати.

Микола задумливо вигукнув:

— Якби нам швидше надіслати туди листівку про арешт Рибіна!

Гнат насторожився:

— А є листівка? — спитав він.

— Є.

— Давайте — я віднесу! — запропонував парубок, потираючи руки.

Мати тихенько засміялася, не дивлячись на нього.

— Та втомився ж ти й боїшся, казав?..

Гнат, пригладжуючи широкою долонею кучеряве волосся на голові, діловито й спокійно сказав:

— Страх — страхом, а діло — ділом! Ви чого насміхаєтесь? Ач ви які!

— Ех ти, дитя ти моє! — мимоволі вигукнула мати, піддаючись почуттю радості, викликаному ним. Він усміхнувся, зніяковівши.

— Ну, от,— дитя!

Заговорив Микола, розглядаючи парубка добродушно примруженими очима.

— Ви не підете туди...

— А — чого? Куди ж я? — неспокійно спитав Гнат.

— Замість вас піде інший, а ви йому докладно розкажете, що треба робити і як — добре?

— Гаразд! — сказав Гнат, не зразу й неохоче.

— А вам ми дістанемо гарний паспорт і влаштуємо вас лісником.

Парубок хутко підвів голову і спитав, занепокоєний:

— А коли мужики по дрова прийдуть або там... взагалі,— як же я? В'язати? Це — не для мене...

Мати засміялась, і Микола теж — це знову збентежило й засмутило хлопця.

— Не турбуйтеся! — заспокоїв його Микола.— Не доведеться вам в'язати мужиків,— ви вже повірте!..

— Хіба так! — мовив Гнат і заспокоївся, весело всміхаючись.— Мені б ото на фабрику, там, кажуть, хлопці досить розумні...

Мати підвелася з-за стола та, замислено дивлячись у вікно, промовила:

— Ех, життя! П'ять разів за день насмівшася, п'ять наплачешся!.. Ну, скінчив, Гнате? Спати йди...

— Та я не хочу...

— Іди, йди...

— Строго у вас! Ну, йду... Спасибі за чай-цукор, за ласку...

Лягаючи на материну постіль, він бурмотів, чухаючи голову:

— Тепер од усього дьогтем смердітиме у вас... ех! Даремно ви це... Спати мені не хочеться... Як він про середину сказав... Чорти...

І, раптом голосно схропнувши, він заснув, високо підвівши брови й напіврозкривши рота...

Увечері він сидів у маленькій кімнатці підвального поверху на стільці напроти Весовщикова та зниженим тоном, насупивши брови, говорив йому:

— У середнє віконце чотири рази...

— Чотири?— заклопотано повторив Микола.

— Спочатку — три, ось так!

І вдарив зігнути́м пальцем по столу, рахуючи:

— Раз, два, три. Потім, почекавши, ще раз.

— Розумію.

— Відчинить рудий чоловік, питає — по повитуху? Ви скажете — так, від заводчика! Більш нічого, він уже зрозуміє!

Вони сиділи, нахилившись один до одного головами, обидва кременні, міцні, й, стримуючи голоси, розмовляли, а мати, склавши руки на грудях, стояла коло стола, розглядаючи їх. Усі ці таємні стуки, умовні запитання й відповіді примушували її внутрішньо всміхатися, вона думала:

«Діти ще...»

На стіні горіла лампа, освітлюючи на підлозі погнуті відра, обрізки дахового заліза. Запах іржі, олійної фарби й вогкості наповнював кімнату.

Гнат був одягнений у тепле осіннє пальто з кошлатої матерії, і воно йому подобалося, мати бачила, як любовно гладив він долонею рукав, як оглядав себе, важко повертаючи міцну шию. І в грудях її лагідно билосся:

«Діти! Рідні мої...»

— От! — сказав Гнат, встаючи.— Значить, пам'ятайте — спочатку до Муратова, питаєте дідуся...

— Затямив! — відповів Весовщиков.

Але Гнат, як видно, не повірив йому, знову повторив усі стуки, слова й знаки і нарешті простягнув руку:

— Кланяйтесь їм. Люди хороші — побачите...

Він оглянув себе задоволеним поглядом, погладив пальто руками й спитав матір:

— Іти?

— Знайдеш дорогу?

— Ну! Найду... До побачення, значить, товариші!

І пішов, високо піднявши плечі, випнувши груди, в новій шапці набакир, солідно заклавши руки в кишені. На скронях у нього весело тремтіли біляві кучері.

— Ну, от і я при ділі! — сказав Весовщиков, м'яко під-

ходячи до матері.— Мені вже нудно стало... вискочив з тюрми — навіщо? Тільки ховаюсь. А там я вчився, там Павло так натискував на мозок — просто втіха! А що, Нилівно, як про втечу вирішили?

— Не знаю! — відповіла вона, мимоволі зітхнувши.

Поклавши їй на плече важку руку й наблизивши до неї обличчя, Микола заговорив:

— Ти скажи їм — вони тебе послухають — дуже легко це! Ти дивись сама, ось — стіна тюрми, біля неї — ліхтар. Напроти — пустир, ліворуч — кладовище, праворуч вулиці, місто. До ліхтаря підходить ліхтарник — удень, лампи чистити — ставить драбину до стіни, виліз, зачепив за гребінь стіни гачки мотузяної драбини, спустил її на подвір'я тюрми і — марш! Там, за стіною, знають час, коли це буде зроблено, попросять кримінальних зняти галас або самі здіймуть, а ті, кому треба, в цей час по драбині через стіну — раз, два — і все!

Він розмахував перед обличчям матері руками, малюючи свій план, все в нього виходило просто, ясно, спритно. Вона знала його важким, незграбним. Очі Миколи раніше дивилися на все з похмурою люттю й недовір'ям, а тепер наче прорізалися заново, засвітилися рівним, теплим світлом, переконуючи й хвилюючи матір...

— Ти подумай, та це ж буде — вдень!.. Неодмінно вдень! Кому на думку спаде, що заарештований зважиться тікати вдень, на очах усієї тюрми?..

— А як застрелять?— здригнувшись, мовила жінка.

— Хто? Солдатів — нема, наглядачі револьверами цвяхи забивають...

— Дуже вже просто все...

— Побачиш — справді! Ні, ти поговори з ними. У мене все готове — мотузяна драбина, гаки для неї,— хазяїн буде за ліхтарника...

За дверима хтось вовтузився, кашляв, гриміло залізо.

— Ось він! — сказав Микола.

У відчинені двері просунулась бляшана ванна, хрипкий голос бурмотів:

— Лізь, чорт...

Потім з'явилася кругла сива голова без шапки, з виряченими очима, вусата й добродушна.

Микола допоміг втягти ванну, в двері ступив високий, сутулий чоловік, закашляв, надимаючи голені щоки, плюнув і хрипко привітався:

— Доброго здоров'я...

— От, спитай його! — вигукнув Микола.

— Мене? Про що?

— Про втечу...

— А-а! — сказав хазяїн, втираючи вуса чорними пальцями.

— От, Якове Васильовичу, не вірять вона, що це просто.

— Гм, не вірять? Значить — не хоче. А ми з тобою хочемо, ну і — віримо! — спокійно сказав хазяїн і, раптом перегнувшись удвоє, почав глухо кашляти. Відкашлявся, розтираючи груди, довго стояв посеред кімнати, сопучи й розглядаючи матір вираченими очима.

— Хай вирішують це Паша й товариші, — сказала Нилівна.

Микола задумливо похилив голову.

— Це хто — Паша? — спитав хазяїн, сідаючи.

— Син мій.

— Як на прізвище?

— Власов.

Він кивнув головою, дістав кисет, витяг люльку і, набиваючи її тютюном, уривчасто говорив:

— Чув. Мій племінник знає його. Він теж у тюрмі, племінник — Євченко, чули? А моє прізвище — Гобун. Ось незабаром усіх молодих у тюрму замкнуть, отоді нам, старим, простір буде! Жандармський мені обіцяє племінника навіть у Сибір заслати. Зашле, собака!

Закуривши, він звернувся до Миколи, часто спльовуючи на підлогу:

— То не хоче? Її справа. Людина вільна, втомилася сидіти — йди, втомилася йти — сиди. Пограбували — мовчи, б'ють — терпи, вбили — лежи. Це звісно. А я Савку витягну. Витягну.

Його короткі, мов гавкіт, фрази збуджували в матері здивування, а останні слова викликали заздрість.

Йдучи вулицею назустріч холодному вітру й дощу, вона думала про Миколу:

«Який став, — дивись-но ти!»

І, згадуючи Гобуна, майже молитовно міркувала:

— Видно, не одна я наново живу...

А слідом за тим у серці її виросла дума про сина:

«От коли б він погодився!»

XXII

У неділю, прощаючись з Павлом у канцелярії тюрми, вона відчула в своїй руці маленьку паперову кульку. Здрігнувшись, наче вона обпекла їй шкіру на долоні, вона глянула в обличчя синові, благаючи й запитуючи, але не знайшла відповіді. Голубі Павлові очі усміхалися звичайною, знайомою їй усмішкою, спокійною і твердою.

— Прощавай! — сказала вона, зітхаючи.

Син знову простягнув їй руку, і щось ласкаве затремтіло в його обличчі.

— Прощай, мати!

Вона чекала, не випускаючи руки.

— Не турбуйся, не гнівайся! — промовив він.

Ці слова й уперта зморшка на лобі відповіли їй.

— Ну, що ти? — бурмотіла вона, похиливши голову. — Чого там...

І поквапливо вийшла, не глянувши на нього, щоб не виявити свого почуття сльозами на очах і тремтінням губ. Дорогою їй здавалося, що кістки руки, в якій вона міцно затиснула відповідь сина, ниють, і вся рука обважніла, наче від удару по плечу. Дома, сунувши записку в руки Миколи, вона стала перед ним і, чекаючи, коли він розправить туго скручений папірець, знову відчула трепет надії. Але Микола сказав:

— Звичайно! Ось що він пише: «Ми не втечемо, товариші, не можемо. Ніхто з нас. Перестали б поважати себе. Зверніть увагу на селянина, заарештованого недавно. Він заслужив вашої турботи, гідний трати сил. Йому тут занадто важко. Щоденні сутички з начальством. Уже мав добу карцера. Його замучать. Ми всі просимо за нього. Втіште, приголубте мою матір. Розкажіть їй, вона все зрозуміє».

Мати підвела голову і тихо, тремтячим голосом сказала:

— Ну, — нащо ж розказувати мені? Я розумію!

Микола швидко відвернувся набік, витяг хусточку, голосно висякав носа й пробурмотів:

— Схопив десь нежить, бачите...

Потім, закривши очі руками, щоб поправити окуляри, і походжаючи по кімнаті, заговорив:

— Бачите, ми не встигли б, однаково...

— Дарма! Нехай судять! — говорила мати, насупивши брови, а груди наливалися вогкою, туманною тугою.

— Ось, я одержав листа від товариша з Петербурга...

— Адже він і з Сибіру може втекти... може?

— Звісно! Товариш пише — справу незабаром призна-
чать, вирок відомий — усіх на поселення. Бачите? Ці дріб-
ні шахраї перетворюють свій суд на найогиднішу коме-
дію. Ви розумієте — вирок складено в Петербурзі, до
суду...

— Ви облиште це, Миколо Івановичу! — рішуче сказа-
ла мати. — Не треба мене втішати, не треба пояснювати.
Паша погано не зробить, даремно мучити ні себе, ні ін-
ших — не буде! І мене він любить, — так! Ви бачите — ду-
має про мене. Роз'ясніть, пише, втіште, га?..

Серце в неї стукало швидко, голова паморочилася від
збудження.

— Ваш син — прекрасна людина! — вигукнув Микола
неприродно голосно. — Я дуже шаную його!

— От що, давайте-но про Рибіна подумаємо! — запро-
понувала вона.

Йй хотілося що-небудь робити зараз-таки, іти кудись,
ходити до втоми.

— Так, добре! — відповів Микола, походжаючи по кім-
наті. — Треба б Сашеньку...

— Вона — прийде. Вона завжди приходить того дня, ко-
ли я бачу Пашу...

Задумливо похиливши голову, кусаючи губи й крутячи
борідку, Микола сів на диван поруч матері.

— Шкода — нема сестри...

— Добре влаштувати це зараз, поки Паша там, — йому
приємно буде! — говорила мати.

Помовчали, і раптом мати сказала, помалу й тихо:

— Не розумію, — чому він не хоче?..

Микола схопився на ноги, але почувся дзвінок. Вони
зразу глянули одне на одного.

— Це — Саша, гм! — тихенько вимовив Микола.

— Як їй скажеш? — так само тихо спитала мати.

— Та-ак... знаєте...

— Дуже шкода її...

Дзвінок повторився знову, не так голосно, наче людина
за дверима теж не наважувалася. Микола й мати встали і
пішли разом, але коло дверей до кухні Микола відхитнув-
ся вбік, сказавши:

— Краще — ви...

— Не згоден? — твердо спитала дівчина, коли мати від-
чинила їй двері.

— Ні.

— Я знала це! — просто вимовила Саша, але обличчя в неї зблідло. Вона розстегнула гудзики пальта і, знову застегнувши два, спробувала зняти його з плечей. Це не вдалося їй. Тоді вона сказала:

— Дош, вітер, — гидко! Здоровий?

— Так.

— Здоровий і веселий, — неголосно сказала Саша, розглядаючи свою руку.

— Пише, щоб Рибіна звільнити! — повідомила мати, не дивлячись на дівчину.

— Так? Мені здається — ми повинні використати цей план, — повільно промовила дівчина.

— Я теж так думаю! — сказав Микола, з'являючись у дверях. — Здрастуйте, Сашо!

Простягнувши руку, дівчина спитала:

— У чому ж справа? Всі згодні, що план вдалий?..

— А хто організує? Всі зайняті..

— Давайте мені! — швидко сказала Саша, встаючи на ноги. — У мене є час.

— Беріть! Але треба спитати інших...

— Добре, я спитаю! Я зараз-таки й піду.

І знову почала застібати гудзики пальта впевненими руками тонких пальців.

— Ви відпочили б! — запропонувала мати.

Вона тихенько усміхнулась і відповіла, пом'якшуючи голос:

— Не турбуйтеся, я не втопилася...

І, мовчки потиснувши їм руки пішла, знову холодна й сувора.

Мати й Микола, підійшовши до вікна, дивились, як дівчина пройшла через двір і зникла за ворітьми. Микола тихенько засвистів, сів за стіл й почав щось писати.

— Візьметься за це діло, й буде їй легше! — сказала мати задумливо й тихо.

— Так, звичайно! — озвався Микола та, обернувшись до матері, з усмішкою на доброму обличчі спитав: — А вас, Нилівно, обминула ця чаша, — ви не знали туги за коханим чоловіком?

— Ну! — вигукнула вона, махнувши рукою. — Яка там туга? Страх був — коли б он за того або за того заміж не видали.

— І ніхто не подобався?

Вона подумала й відповіла:

— Не пам'ятаю, любий мій. Як не подобатись?.. Певно, хтось таки подобався, тільки — не пам'ятаю!

Подивилася на нього й просто, із спокійним сумом закінчила:

— Багато бив мене чоловік, усе, що до нього було,— якось стерлося в пам'яті.

Він одвернувся до стола, а вона на хвилину вийшла з кімнати, і, коли повернулася, Микола, ласкаво поглядаючи на неї, заговорив, тихенько й любовно гладячи словами свої спогади:

— А в мене, бачите, теж, от як у Саші, була історія! Кохав дівчину — чудова людина була вона, прекрасна. Років у двадцять зустрів я її і з того часу люблю, і тепер люблю, кажучи правду! Люблю так само,— всією душею, вдячно й назавжди...

Стоячи поруч нього, мати бачила очі, освітлені теплим і ясним світлом. Поклавши руки на спинку стільця, а на них свою голову, він дивився кудись далеко, і все тіло його, худе й тонке, але сильне, здавалось, поривається вперед, наче стебло рослини до світла сонця.

— А чого ж ви,— одружилися б! — порадила мати.

— О! Вона вже п'ятий рік заміжня...

— А раніше чого ж?

Подумавши, він відповів:

— Бачите, в нас усе якось так виходило — вона в тюрмі — я на волі, вона на волі — я в тюрмі або на засланні. Це дуже схоже на становище Саші, справді! Нарешті її заслали на десять років до Сибіру, страшенно далеко! Я хотів їхати за нею навіть. Але стало совісно і їй, і мені. А вона там зустріла іншого, товариш мій, дуже хороший хлопець! Потім вони втекли разом, тепер живуть за кордоном, от...

Микола закінчив говорити, зняв окуляри, витер їх, подивився крізь скло на світло й почав витирати знову.

— Ех, любий ви мій! — похитуючи головою, любовно вигукнула жінка. Їй було шкода його і водночас щось у ньому примушувало її усміхатися теплою, материнською усмішкою. А він змінив позу, знову взяв у руки перо й заговорив, відзначаючи змахами руки ритм своєї мови:

— Родинне життя знижує енергію революціонера, завжди знижує! Діти, незабезпеченість, потреба багато працювати заради хліба. А революціонер повинен розвивати свою енергію безустанно, дедалі глибше й ширше. Цього вимагає час — ми повинні йти завжди попереду всіх, бо

ми — робітники, покликані силою історії зруйнувати старий світ, створити нове життя. А коли ми відстаємо, піддаючись утомі або захоплені близькою можливістю маленького завоювання,— це погано, це майже зрада справи! Нема нікого, з ким могли б іти поруч, не спотворюючи нашої віри, і ніколи ми не повинні забувати, що наше завдання — не маленькі завоювання, а тільки цілковита перемога.

Голос у нього став міцний, обличчя зблідло, і в очах запалала звичайна, стримана й рівна сила. Знову голосно подзвонили, урвавши на півслові мову Миколи,— це прийшла Людмила в легкому не до пори пальті, з почервонілими від холоду щоками. Знімаючи драні калоші, вона сердитим голосом сказала:

— Призначено суд — через тиждень!

— Це правда? — крикнув Микола з кімнати.

Мати швидко пішла до нього, не розуміючи — переляк чи радість хвилюють її. Людмила, йдучи поруч неї, іронічно говорила своїм низьким голосом:

— Правда. В суді зовсім одверто говорять, що вирок уже готовий. Але що ж це? Уряд боїться, що його чиновники поблажливо поставляться до його ворогів? Так довго, так старанно розбещуючи своїх слуг, він усе ще не певен в їхній готовності бути падлюками?..

Людмила сіла на диван, потираючи худі щоки долонями, в її матових очах горіло презирство, голос чимраз більше наливався гнівом.

— Ви даремно тратите порох, Людмילו! — заспокійливо сказав Микола.— Вони ж не чують вас...

Мати напружено вслухалася в її мову, але нічого не розуміла, мимоволі повторюючи сама собі ті самі слова:

«Суд, через тиждень суд?»

Вона раптом відчула наближення чогось невблаганного, нелюдськи суворого.

XXIII

Так, у цій хмарі нерозуміння й смутку, під тягарем тужливого чекання, вона мовчки жила день, два, а на третій день з'явилася Саша й сказала Миколі:

— Усе готове! Сьогодні о першій...

— Уже готове?— здивувався він.

— Так, а хіба що? Мені треба було тільки дістати місце й одяг для Рибіна, а решту взяв на себе Гобун. Рибіну доведеться пройти тільки один квартал. Його на вулиці зустріне Весовщиків — заgrimований, звичайно, — накине на нього пальто, дасть шапку й покаже дорогу. Я ждатиму його, переодягну й вивезу.

— Непогано! А хто це Гобун? — спитав Микола.

— Ви бачили його. В його квартирі ви працювали з слюсарями.

— Ага! Пам'ятаю. Дивакуватий дідок...

— Він одставний солдат, бляхар. Малорозвинена людина, з невичерпною ненавистю до всякого начальства... Філософ трошки, — задумливо говорила Саша, дивлячись у вікно. Мати мовчки слухала її, і щось невиразне поволі назривало в ній.

— Гобун хоче звільнити свого племінника, — пам'ятаєте, вам подобався Євченко, такий чепурун і чистій?

Микола кивнув головою.

— У нього все налагоджено добре, — казала далі Саша, — але я починаю сумніватися в успіху. Прогулянки — спільні; я думаю, що, коли в'язні побачать драбину, — багато хто захоче втекти.

Вона, заплющивши очі, помовчала, мати посунулася ближче до неї.

— І перешкодять один одному...

Вони всі троє стояли перед вікном, мати — позаду Миколи й Саші. Їхня швидка мова будила в серці її невиразне почуття...

— Я піду туди! — раптом сказала вона.

— Чого? — спитала Саша.

— Не йдіть, голубонько! Дивіться, ще якось попадетесь! Не треба! — порадив Микола.

Мати подивилася на нього й тихше, але наполегливіше повторила:

— Ні, я піду.

Вони швидко переглянулися, Саша, знизуючи плечима, сказала:

— Це зрозуміло...

Обернувшись до матері, вона взяла її під руку, хитнулася до неї й заговорила простим і близьким материному серцю голосом:

— Я все-таки скажу вам, ви даремно чекаєте...

— Голубонько! — вигукнула мати, пригорнувши її до

себе тремтячою рукою.— Візьміть мене — не заважатиму!
Мені — треба. Не вірю я, що можна це — втекти!

— Вона піде! — сказала дівчина Миколі.

— Це ваше діло! — відповів він, нахилиючи голову.

— Нам не можна бути вкупі. Ви йдіть у поле, до городів. Звідти видно стіну тюрми. Але — як спитають вас, що ви там робите?

Зрадівши, мати впевнено сказала:

— Знайду, що сказати!..

— Не забувайте, що вас знають тюремні наглядачі! — говорила Саша.— І коли вони побачать вас там...

— Не побачать! — вигукнула мати.

У її грудях раптом болісно яскраво спалахнула надія, що весь час непомітно жевріла й тепер оживила її...

«А може, і він теж...» — думала вона, поспішно одягаючись.

За годину мати була в полі за тюрмою. Різкий вітер літав навколо неї, роздував одежу, бився об мерзлу землю, розгойдував старий паркан городу, повз який вона ішла, і з розмаху бив у невисоку стіну тюрми. Перекинувшись за стіну, здіймав з двору чиїсь крики, розкидав їх у повітрі, зносив до неба. Там швидко бігли хмари, відтуляючи маленькі просвіти в синю височінь.

Позаду матері був город, попереду кладовище, а праворуч, сажнів за десять, тюрма. Біля кладовища солдат ганяв на корді коня, а другий стояв поряд, гучно тупав у землю ногами, кричав, свистів і сміявся. Більше нікого не було біля тюрми.

Вона повільно пішла далі повз них до огорожі кладовища, скоса поглядаючи праворуч і назад. І раптом відчула, що ноги в неї затремтіли, обважніли, наче примерзли до землі,— з-за рогу тюрми швидко, як завжди ходять ліхтарники, вийшов сутулий чоловік з драбиною на плечі. Мати, злякано кліпнувши, швидко глянула на солдатів — вони тупали на тому самому місці, а кінь бігав навколо них; подивилась на чоловіка з драбиною — він уже поставив її до стіни і вилазив, не кваплячись. Махнувши в підвір'я рукою, хутко зліз, зник за рогом. На темній стіні тюрми лінії драбини були ледве помітні в плямах бруду та поколупаної штукатурки, що оголила цеглу. І раптом над стіною з'явилась чорна голова, виросло тіло, перевалилося через стіну, сповзло по ній. Показалася друга голова в кошлатій шапці, на землю скотилась чорна грудка і

швидко зникла за рогом. Михайло випростався, оглянувся, тряснув головою...

— Тікай, тікай! — шепотіла мати, тупаючи ногою.

У вухах у неї гуло, долинали голосні крики — ось над стіною з'явилася третя голова. Мати, схопившись руками за груди, дивилась, завмираючи. Білява голова без бороди рвалася вгору, наче хотіла одірватися, і раптом зникла за стіною. Кричали дедалі голосніше, буйніше, вітер розносив у повітрі тонкі трелі свистків. Михайло йшов попід стіною, ось він уже минув її, переходив відкритий простір між тюрмою й будинками міста. Йй здавалося, що він іде занадто поволі й даремно так високо підняв голову — кожен, хто гляне в обличчя його, запам'ятає це обличчя на завжди. Вона шепотіла:

— Швидше... швидше...

За стіною тюрми сухо ляснуло щось, — було чути тонкий брязкіт розбитого скла. Солдат, упираючись ногами в землю, тягнув до себе коня, другий, приклавши до рота кулак, щось кричав у напрямі тюрми і, крикнувши, повертав туди голову боком, наставляючи вухо.

Напружуючись, мати повертала голову на всі боки, її очі, бачачи все, нічому не вірили — занадто просто й швидко відбулося те, що вона уявляла собі страшним і складним, і ця швидкість, приголомшувала її, присипляла свідомість. На вулиці вже не видно було Рибіна, ішов якийсь високий чоловік у довгому пальті, бігла дівчинка. З-за рогу тюрми вискочило троє наглядачів, вони бігли щільно один біля одного і всі простягали вперед праві руки. Один з солдатів кинувся їм назустріч, другий бігав навколо коня, намагаючись вискочити на нього, кінь не давався, стрибав, і все навколо теж підстрибувало разом з ним. Безперервно, захлинаючись звуком, повітря разинали свистки. Їх стривожні, одчайдушні крики розбудили в жінці свідомість небезпеки; здригнувшись, вона пішла вздовж огорожі кладовища, стежачи за наглядачами, але вони й солдати забігли за другий ріг тюрми й зникли. Туди ж слідом за ними пробіг знайомий їй помічник начальника тюрми в розстебнутому мундирі. Звідкись з'явилася поліція, збігалися люди.

Вітер крутився, метався, наче радіючи з чогось, і доносив до вух жінки розірвані, сплутані крики, свист... Ця метушня тішила її, мати пішла швидше, думаючи:

«Значить — міг би й він!»

Назустріч їй, з-за рогу огорожі, раптом виринуло два поліцейські.

— Стій! — крикнув один, важко дихаючи. — Чоловіка з бородою — не бачила?

Вона показала рукою на городи й спокійно відповіла:

— Туди побіг, — а хіба що?

— Єгоров! Свисти!

Вона пішла додому. Було їй шкода чогось, на серці лежало щось гірке, прикре. Коли вона входила з поля в вулицю, дорогу їй перетнув візник. Підвівши голову, вона побачила в екіпажі молодого чоловіка з білявими вусами й блідим, стомленим обличчям. Він теж подивився на неї. Сидів він криво і, мабуть, од цього праве плече в нього було вище за ліве.

Микола зустрів її радісно.

— Ну, як там?

— Начебто вдалося...

Намагаючись відновити в своїй пам'яті все до дрібниць, вона почала розповідати про втечу й говорила так, мовби переказувала чиясь оповідання, не вірячи в правдивість його.

— Нам щастить! — сказав Микола, потираючи руки. — Але — як я боявся за вас! Чорт знає як! Знаєте, Нилівно, послухайте моєї дружньої поради — не бійтеся суду! Чим швидше він, тим ближче воля Павла, повірте! Може, він утече з дороги. А суд, це приблизно така штука...

Він почав малювати їй картину засідання суду, вона слухала й розуміла, що він чогось боїться, хоче підбадьорити її.

— Може, ви думаєте, що я там скажу що-небудь суддям? — раптом спитала вона. — Попрошу їх про що-небудь?

Він схопився, замахав на неї руками й ображено закричав:

— Та що ви!

— Я боюся, правда! Чого боюся — не знаю!.. Вона помовчала, блукаючи очима по кімнаті.

— Часом здається — почнуть вони Пашу ображати, знущатися з нього. Ех ти, мужик, скажуть, мужицький ти син! За що взявся? А Паша — гордий, він їм так відповість! Або — Андрій поглузує з них. І всі вони там гарячі. От і думавш — а що, як не стерпять... І засудять так, що вже й не побачиш ніколи!

Микола хмуро мовчав, смикаючи свою борідку.

— Цих дум не виженеш із голови! — тихо сказала мати.— Страшно це — суд! Як почнуть усе розглядати та зважувати! Дуже страшно! Не кара страшна, а — суд. Не вмію я цього сказати...

Микола — вона це почувала — не розуміє її, і це ще більше утруднювало бажання розказати йому про страх свій.

XXIV

Цей страх, подібний до цвілі, здавлював дихання важкою вогкістю, розростався в її грудях, і, коли настав день суду, вона внесла з собою до залу засідання важкий, темний тягар, що зігнув їй спину і шию.

На вулиці з нею віталися слобідські знайомі, вона мовчки вклонялася, протискуючись крізь похмурий натовп. У коридорах суду і в залі її зустріли родичі підсудних і теж щось говорили притишеними голосами. Слова здавалися їй не потрібними, вона не розуміла їх. Усі люди були охоплені одним і тим самим скорботним почуттям — це передавалось матері і ще більше пригнічувало її.

— Сідай поруч! — сказав Сизов, посуваючись на лаві.

Слухняно сіла, поправила одержу, поглянула навколо. Перед очима в неї, злившись, попливли якісь зелені й малинові смуги, плями, заблищали тонкі жовті нитки.

— Занапастив твій син нашого Гришу! — тихо промовила жінка, що сиділа поруч неї.

— Мовчи, Наталко! — відповів Сизов похмуро.

Мати подивилася на жінку — це була Самойлова, далі сидів її чоловік, лисий, благовидий, з широкою рудою бородою. Обличчя в нього було кістляве; примруживши очі, він дивився вперед, і борода його тремтіла.

Крізь високі вікна зал рівно наливався мутним світлом, знадвору по шибках пробігав сніг. Між вікнами висів великий портрет царя в товстій золотій рамі, що жирно блищала, важке малинове драпування вікон прикривало раму з боків прямими складками. Перед портретом, майже на всю ширину залу, простягся стіл, накритий зеленим сукном, праворуч біля стіни стояли за ґратами дві дерев'яні лави, ліворуч — два ряди малинових крісел. По залу безшумно бігали службовці з зеленими комірами, золотими гудзиками на грудях і животі. В мутному повітрі боязко блукав тихий шепіт, чувався змішаний запах аптеки. Все це — кольори, блиски, звуки й запахи — тиснуло на

очі, вривалося разом із диханням у груди й сповнювало спустошене серце нерухомо строкатою каламуттю сумовитого остраху.

Раптом один з людей голосно сказав щось, мати здригнулась, усі встали, вона теж підвелася, схопившись за руку Сизова.

У лівому кутку залу відчинилися високі двері, з них хитаючись вийшов дідок в окулярах. На його сірому личку тряслися білі рідкі баки, верхня голена губа завалилася в рот, гострі вилиці й підборіддя опирались на високий комір мундира, здавалося, що під коміром немає шиї. Його підтримував ззаду під руку високий юнак з порцеляновим обличчям, рум'яним і круглим, а слідом за ними поволі йшло ще троє людей у вигаптуваних золотом мундирах та троє цивільних.

Вони довго вовтузилися за столом, уможуваючись у крісла, а коли сіли, один з них, у розстебнутому мундирі, з лінивим, голеним обличчям, щось почав говорити дідкові, беззвучно й важко ворухачи пухлими губами. Дідок слухав, сидячи дивно прямо й нерухомо, за склом його окулярів мати бачила дві маленькі, безбарвні плямочки.

У кінці столу біля конторки стояв високий лисуватий чоловік, покашлював, шелестів паперами.

Дідок хитнувся вперед, заговорив. Перше слово він вимовляв ясно, а подальші ніби розповзалися в нього по губах, тонких і сірих.

— Відкриваю... Введіть...

— Дивися! — шепнув Сизов, тихенько підштовхуючи матір, і встав.

У стіні за ґратами відчинилися двері, вийшов солдат з оголеною шаблею на плечі, за ним з'явилися Павло, Андрій, Федя Мазін, обидва Гусєви, Самойлов, Букін, Сомов і ще чоловік з п'ять молоді, чиїх імен мати не знала. Павло ласкаво усміхався, Андрій теж, вискаливши зуби, кивав головою; в залі стало якось світліше, простіше від їхніх усмішок, пожвавлених облич і руху, внесеного ними в напружену, бундючну мовчанку. Жирний блиск золота на мундирах потьмянів, став м'якший, подув бадьорої певності, живої сили торкнувся матиного серця, збуджуючи його. І на лавах позад неї, де досі люди пригнічено чекали, тепер теж виріс у відповідь неголосний шум.

— Не боятися! — почула вона шепотіння Сизова, а праворуч тихо схлипнула мати Самойлова.

— Тихо! — разлігся суворий оклик.

— Попереджаю...— сказав дідок.

Павло та Андрій сіли поруч, вкучі з ними на першій лаві сіли Мазін, Самойлов і Гусєви. Андрій поголив собі бороду, вуса в нього відросли й звисали донизу, надаючи його круглій голові схожості з головою кішки. Щось нове з'явилося в нього на обличчі — гостре й їдке в зморшках рота, темне в очах. На верхній губі Мазіна чорніли дві смужки, обличчя поповнішало. Самойлов був такий самий кучерявий, як і раніше, і так само широко всміхався Іван Гусєв.

— Ех, Федько, Федько! — шепотів Сизов, похиливши голову.

Мати слухала невизначні запитання дідка, — він питав, не дивлячись на підсудних, і голова його лежала на комірці мундира нерухомо, — чула спокійні, короткі відповіді си-на. Їй здавалося, що старший суддя та всі його товариші не можуть бути злими, жорстокими людьми. Пильно оглядаючи обличчя суддів, вона, намагаючись щось передбачити, тихенько прислухалася до зростання нової надії в своїх грудях.

Порцеляновий чоловік байдуже читав папірець, його рівний голос сповнював зал нудьгою, і люди, облиті нею, сиділи нерухомо, ніби заціпенівши. Четверо адвокатів тихо, але жваво розмовляли з підсудними, всі вони рухалися сильно, швидко й нагадували собою великих чорних птахів.

По один бік дідка наповнював крісло своїм тілом товстий, пухкий суддя, з маленькими очима, що запливли салом, по другий — сутулий, з рудуватими вусами на блідому обличчі. Він стомлено відкинув голову на спинку стільця та, напівзаплющивши очі, про щось думав. У прокурора обличчя було теж втомлене, згудьговане. Позаду суддів сидів, задумливо глядячи щоку, міський голова, огрядний, солідний чоловік; предводитель дворянства, сивий, великобородий і червонолиций, з великими, добрими очима; волосний старшина в чумарці, з великим животом, якого він, видно, соромився, — він усе намагався прикрити його полою чумарки, а вона сповзала.

— Тут нема злочинців, нема суддів, — залунав твердий голос Павла, — тут тільки полонені і переможці...

Стало тихо, кілька секунд вухо матері чуло тільки тонке, поквалпне скрипіння пера по паперу та биття свого серця.

І старший суддя теж начебто прислухався до чогось, чекав. Його товариші поворушилися. Тоді він сказав:

— М-да,— Андрій Находка! Визнаєте ви...

Андрій поволі підвівся, випростався і, смикаючи себе за вуса, спідлоба дивився на дідка.

— Та в чому ж я можу визнати себе винним? — співуче й не кваплячись, як завжди, заговорив хохол, знизавши плечима.— Я не вбив, не вкрав, я просто не погоджуюсь з таким порядком життя, де люди примушені грабувати й убивати одне одного...

— Відповідайте коротше,— з зусиллям, але виразно сказав дідок.

На лавах, позад себе, мати почувала пожвавлення, люди тихо шепотілися про щось і рухалися, ніби звільняючи себе з павутиння сірих слів порцелянового чоловіка.

— Чуєш, як вони?— шепнув Сизов.

— Федір Мазін, відповідайте...

— Не хочу! — ясно сказав Федя, схопившись на ноги. Обличчя його налилося рум'янцем хвилювання, очі заблищали, він чомусь сховав руки за спину.

Сизов тихенько зойкнув, мати здивовано розширила очі.

— Я відмовився від захисту, я нічого не говоритиму, суд ваш вважаю незаконним! Хто ви? Чи народ дав вам право судити нас? Ні, він не давав! Я вас не знаю!

Він сів і сховав своє розпалене обличчя за плечем Андрія.

Товстий суддя нахилив голову до старшого і щось прошепотів. Суддя з блідим обличчям підняв повіки, скосив очі на підсудних, простягнув руку на стіл і черкнув олівцем на папері, що лежав перед ним. Волосний старшина похитав головою, обережно переставивши ноги, поклав живіт на коліна й прикрив його руками. Не рухаючи головою, дідок повернув корпус до рудого судді, беззвучно поговорив з ним, той вислухав його, нахиливши голову. Предводитель дворянства шептався з прокурором, голова слухав їх, потираючи щоку. Знову зазвучала тьмяна мова старшого судді.

— А як одрізав? Просто — краще за всіх! — здивовано шепотів Сизов на вухо матері.

Мати, зачудована, усміхалася. Усе, що відбувалося, спочатку здавалось їй зайвою й нудною передмовою до чогось страшного, що з'явиться й одразу роздавить усіх холодним жахом. Але спокійні слова Павла та Андрія пролунали так безбоязно й твердо, наче вони були сказані в маленькому

будиночку слобідки, а не перед лицем суду. Гаряча вихватка Феді оживила її. Щось сміливе зростало в залі, і мати, з руху людей позад себе, здогадувалася, що не сама вона чуває це.

— Ваша думка?— сказав дідок.

Лисуватий прокурор підвівся і, тримаючись однією рукою за конторку, швидко заговорив, наводячи цифри. В його голосі не чути було страшного.

Але водночас сухий, колючий наліт роз'ятрював і три-вожив материне серце — було невиразне відчуття чогось ворожого їй. Воно не загрожувало, не кричало, а розвивалося невидимо, невловимо. Ліниво й тупо воно коливалося десь навколо суддів, ніби оповиваючи їх непроникною хмарою, крізь яку не досягало до них нічого іззовні. Вона дивилася на суддів, і всі вони були незрозумілі їй. Вони не гнівались на Павла і на Федю, як вона сподівалася, не ображали їх словами, але все, про що вони питали, здавалось їй не потрібним для них, вони начебто неохоче питають, насилу вислухують відповіді, все заздалегідь знають, нічим не цікавляться.

Ось перед ними стоїть жандарм і говорить басом:

— Павла Власова називали головним призвідником усі...

— А Находку?— ліниво й неголосно спитав товстий суддя.

— І його теж...

Один адвокат устав, кажучи:

— Можна мені?

Дідок питає когось:

— Ви не заперечуєте?

Усі судді здавалися матері недужими людьми. Хвороблива втома позначалася в їхніх позах і голосах, вона лежала на обличчях у них — хвороблива втома й набридлива, сіра нудьга. Як видно, їм важке й незручне все це — мундири, зал, жандарми, адвокати, обов'язок сидіти в кріслах, питати й слухати.

Стоїть перед ними знайомий жовтолиций офіцер і поважно, розтягуючи слова, голосно оповідає про Павла, про Андрія. Мати, слухаючи його, мимохіть думала:

«Небагато ти знаєш».

І дивилася на людей за ґратами вже без страху за них, без жалю до них — їм не личив жаль, усі вони викликали в ній тільки подив і любов, що тепло обіймала серце; подив був спокійний, любов — радісно ясна. Молоді, міцні,

вони сиділи осторонь коло стіни, майже не втручаючись в одноманітну розмову свідків та суддів, у суперечки адвокатів з прокурором. Часом хто-небудь презирливо усміхався, щось казав товаришам, по їхніх обличчях теж перебігала глузлива посмішка. Андрій і Павло майже весь час тихо розмовляли з одним із захисників — мати напередодні бачила його в Миколи. До їхньої розмови прислухався Мазін, жвавий і рухливий більше, ніж інші. Самойлов щось часом говорив Івану Гусеву, і мати бачила, що кожного разу Іван, непомітно відштовхуючи товариша ліктем, ледве стримував сміх, обличчя в нього червоніє, щоки надимаються, він нахилиє голову. Разів зо два він уже пирснув, а потім сидів кілька хвилин насуплений, намагаючись бути соліднішим. І в кожному, так чи інакше, грала молодість, легко перемагаючи зусилля стримати її жваве шумування.

Сизов легенько торкнув її за лікоть, вона обернулася до нього — його обличчя було задоволене й трохи заклопотане. Він шепотів:

— Ти поглянь, як вони зміцніли, материні діти, га? Барони, га?

У залі говорили свідки — поквапливо, знебарвленими голосами, судді — неохоче й байдуже. Товстий суддя позіхав, затуляючи рота пухлою рукою, рудовусий зблід ще більше, інколи він підіймав руку і, туго натискуючи на кістку скроні пальцем, сліпо дивився в стелю жалібно розширеними очима. Прокурор зрідка черкав олівцем на папері і знову вів беззвучну розмову з предводителем дворянства, а той, гладячи сиву бороду, витріщав величезні красиві очі й усміхався, поважно згинаючи шию. Міський голова сидів, закинувши ногу за ногу, безшумно барабанив пальцями по коліну й зосереджено стежив за їхнім рухом. Тільки волосний старшина, закріпивши живіт на колінах й дбайливо підтримуючи його руками, сидів, нахиливши голову, і, здавалося, один вслухався в одноманітне дзюрчання голосів, та ще дідок, увіткнутий в крісло, стирчав у ньому нерухомо, як флюгер у безвітряний день. Тяглося це довго, і знову заціпеніння нудьги осліпило людей.

— Оголошую...— сказав дідок і, роздушивши тонкими губами подальші слова, встав.

Шум, зітхання, тихі вигуки, кашель і човгання ніг заповнили зал. Підсудних повели, виходячи, вони усміхалися, кивали головами рідним і знайомим, а Іван Гусев неголосно крикнув комусь:

— Не бійся, Єгоре!..

Мати і Сизов вийшли в коридор.

— Чай пити в трактир підеш? — заклопотано й задумливо спитав її старий. — Півтори години часу в нас!

— Не хочу!

— Ну, і я не піду. Ні, — які хлопці, га? Сидять, нібито вони тільки й є справжні люди, а інші всі — ні до чого! Федько ото, га?

До них підійшов батько Самойлова, тримаючи шапку в руці. Він похмуро усміхався й говорив:

— А мій Григорій? Від захисника відмовився й розмовляти не хоче. Перший він, чуєш, вигадав це. Твій, Пелагее, стояв за адвокатів, — а мій каже — не бажаю! І тоді четверо відмовилися...

Поруч нього стояла жінка. Часто кліпаючи очима, вона витирала носа ріжечком хусточки. Самойлов узяв бороду в руки й казав далі, дивлячись у підлогу:

— Бач, яка штука! Дивився на них, чортів, розумієш — даремно вони все це затіяли, марно себе гублять. І раптом почнеш думати — а може, їхня правда? Згадаєш, що на фабриці вони все ростуть та ростуть, їх усе хапають, а вони, як йоржі в річці, не переводяться, ні. Знову думаєш — а може, і сила за ними?

— Важко нам, Степане Петровичу, зрозуміти це діло, — сказав Сизов.

— Важко, — це так! — погодився Самойлов.

Його жінка, сильно потягнувши носом повітря, зауважила:

— Здорові всі, окаянні.

І, не стримавши усмішки на широкому, зів'ялому обличчі, провадила далі:

— Ти, Нилівно, не сердься, — ото я тобі бухнула, що, мовляв, твій винен. А пес їх розбере, котрий більш винний, коли по правді казати! Он що про нашого Григорія жандарми зі шпиками казали. Теж, постарався, — чорт рудий!

Вона, як видно, пишалася своїм сином, може, не розуміючи свого почуття, але її почуття було знайоме матері, і вона відповіла на її слова доброю усмішкою, тихими словами:

— Молоде серце завжди ближче до правди...

Коридором бродили люди, збиралися в групи, збуджено й вдумливо розмовляючи глухими голосами. Майже ніхто не стояв самотній — на всіх обличчях було ясно видно бажання говорити, питати, слухати. У вузькій білій трубі між двома стінами люди моталися сюди й туди, наче під

ударами сильного вітру, і, здавалося, всі шукали можливості стати на чомусь твердо й міцно.

Старший брат Букіна, високий і теж вицвілий, розмахував руками, швидко крутячись на всі боки, і доводив:

— Волосний старшина Клепанов у цій справі не на місці...

— Мовчи, Костянтині! — умовляв його батько, маленький дідок, і боязко озирався.

— Ні, я скажу! Про нього йде чутка, що він минулого року прикажчика свого вбив, через його жінку. Прикажчикова жінка з ним живе — це як розуміти? І до того ж він відомий злодій...

— Ох ти, господи боже, Костянтині!

— Це так! — сказав Самойлов. — Це так! Суд — не дуже правильний.

Букін почув його голос, швидко підійшов, тягнучи за собою всіх, і, розмахуючи руками, червоний од хвилювання, закричав:

— За крадіжку, за вбивство — судять присяжні, прості люди, селяни, міщани, дозвольте! А людей, котрі проти начальства, судить начальство, — як це воно? Якщо ти мене скривдиш, а я тобі дам у зуби, а ти мене за це судитимеш — звісно, я буду винний, а перший скривдив хто — ти? Ти!

Сторож, сивий, горбоносий, з медалями на грудях, розштовхав натовп і сказав Букіну, погрожуючи пальцем:

— Гей, — не кричи! Шинок тут?

— Дозвольте, кавалере, — я розумію! Ось, слухайте — коли я вас ударю і я ж вас судитиму, як ви думаєте...

— А ось я тебе вивести звелю звідси! — суворо сказав сторож.

— Куди ж? Навіщо?

— На вулицю! Щоб ти не горлав...

Букін оглянув усіх і неголосно промовив:

— Їм головне, щоб люди мовчали...

— А ти як думав?! — крикнув дідок суворо й грубо.

Букін розвів руками і став говорити тихше.

— І знову ж, чомусь не допущено на суд народ, а тільки родичів? Коли ти судиш справедливо, то суди при всіх — чого боятися?

Самойлов повторив, але вже голосніше:

— Суд не по совісті, це так!..

Матері хотілося сказати йому те, що вона чула від Миколи про незаконність суду, але вона погано зрозуміла це й

пчаста забула слова. Намагаючись пригадати їх, вона відсунулась набік від людей, і помітила, що на неї дивиться якийсь юнак з білявими вусами. Праву руку він тримав у кишені штанів, через те його ліве плече було нижче, і ця особливість постаті здалася знайомою матері. Але він повернувся до неї спиною, а вона була заклопотана спогадами й ту ж мить забула про нього.

Але через хвилину до неї долинуло неголосне запитання:

— Ця?

І хтось голосніше, радісно `відповів:

— Так!

Вона оглянулася. Чоловік з косими плечима стояв боком до неї і щось говорив своєму сусідові, чорнобородому хлопцеві в короткому пальті та в чоботах по коліно.

Знову пам'ять її неспокійно зригнулась, але не відтворила нічого ясного. В грудях її владно розпалювалося бажання говорити людям про правду сина, їй хотілося чути, що скажуть люди проти цієї правди, хотілося з їхніх слів догадатися про вирок суду.

— Хіба так судять?— обережно й неголосно почала вона, звертаючись до Сизова.— Допитуються про те — хто що зробив, а для чого зробив — не питають. І старі вони всі, молодих — молодим судити треба...

— Еге ж,— сказав Сизов,— важко нам зрозуміти це діло, важко! — І задумливо похитав головою.

Сторож, відчинивши двері в зал, гукнув:

— Родичі! Показуй квитки...

Сердитий голос неквапливо промовив:

— Квитки,— немов у цирку!

В усіх людях тепер почувалося глухе роздратування, невиразна задирливість, вони почали триматися вільніше, гомоніли, сперечалися з сторожами.

XXV

Сідаючи на лаву, Сизов щось бурчав.

— Ти що?— спитала мати.

— Так! Дурень народ...

Подзвонив дзвоник. Хтось байдуже оголосив:

— Суд іде...

Знову всі встали і знову, за тим самим порядком, увійшли судді, посідали. Ввели підсудних.

— Тримайся! — шепнув Сизов.— Прокурор говоритиме.

Мати витягнула шию, всім тілом подалася вперед і завмерла в новому очікуванні страшного.

Стоячи боком до суддів, повернувши до них голову, спираючись ліктем на конторку, прокурор зітхнув і, уривчasto змахуючи в повітрі рукою, заговорив. Перших слів матери не розібрала, голос у прокурора був плавний, густий і звучав нерівно, то — поволі, то — швидше. Слова одноманітно витягалися в довгий ряд, наче стібки нитки, і раптом вилітали поквапливо, кружляли, як зграя чорних мух над грудкою цукру. Але вона не знаходила в них нічого страшного, нічого загрозливого. Холодні, як сніг, і сірі, наче попіл, вони сипалися, сипалися, заповнюючи зал чимось дошкульно набридливим, як тонка, суха курява. Ця промова, скупа на почуття, багата на слова, мабуть, не досягала до Павла та його товаришів — як видно, ніяк не зачіпала їх, — усі сиділи спокійно, як і раніше беззвучно розмовляючи, часом усміхалися, часом насуплювалися, щоб приховати усмішку.

— Бреше! — шепотів Сизов.

Вона не могла б цього сказати. Вона чула слова прокурора, розуміла, що він обвинувачує всіх, нікого не виділяючи; сказавши про Павла, він починав говорити про Федю, а поставивши його поруч з Павлом, настирливо підсовував до них Букіна — здавалося, він запаковує, зашиває всіх в один мішок, щільно вкладаючи одного до одного. Але зовнішній зміст його слів не задовольняв, не зворушував і не лякав її, вона все-таки ждала страшного й уперто шукала його за словами — в обличчі, в очах, в голосі прокурора, в його білій руді, що неквапливо мигтіла в повітрі. Щось страшне було, вона це почувала, але — невловне — воно не піддавалося визначенню, знову вкриваючи її серце сухим і їдким нальотом.

Вона дивилася на суддів — їм, безперечно, було нудно слухати цю промову. Неживі, жовті й сірі обличчя нічого не виражали. Прокуророві слова розливали в повітрі непомітний для ока туман, він дедалі зростав і густішав навколо суддів, щільніше повиваючи їх хмарою байдужості й стомленого чекання. Старший суддя не рухався, засох у своїй прямій позі, сірі плямочки за склом його окулярів часом зникали, розпливаючись по обличчю.

І, бачивши цю мертву нечутливість, цю беззлобну байдужість, мати здивовано питала себе:

«Судять?»

Запитання стискувало їй серце і, поволі вичавлюючи з нього дождання страшного, щипало гострим відчуттям кривди.

Промова прокурора урвалася якось несподівано — він зробив кілька швидких, дрібних стібків, уклонився суддям і сів, потираючи руки. Предводитель дворянства закивав йому головою, витріщаючи свої очі, міський голова простягнув руку, а старшина дивився на свій живіт і усміхався.

Але суддів промова його, як видно, не потішила, вони не ворушилися.

— Слово, — заговорив дідок, підносячи до свого обличчя якийсь папірець, — захисникові Федосєєва, Маркова і Загарова.

Встав адвокат, якого мати бачила в Миколи. Обличчя в нього було добродушне, широке, його маленькі оченята променисто всміхалися, — здавалося, з-під рудуватих брів вистроплюються два вістря і, наче ножиці, стрижуть щось у повітрі. Заговорив він неквапливо, звучно й виразно, але мати не могла вслухатися в його промову — Сизов шепотів їй на вухо:

— Зрозуміла, що він говорив? Зрозуміла? Люди, каже, збентежені, безумні. Це — Федір?

Вона не відповідала, приголомшена тяжким розчаруванням. Образа зростала, пригнічуючи душу. Тепер Власовій стало ясно, чому вона чекала справедливості, думала побачити сувору, чесну боротьбу правди синові з правдою суддів його. Їй уявлялося, що судді питатимуть Павла довго, уважно й докладно про все життя його серця, вони розглянуть пильними очима всі думи й діла її сина, всі дні його. І коли побачать вони правду його, то справедливо, голосно скажуть:

— Чоловік цей правий!

Але нічого подібного не було — здавалося, що підсудні невидимо далеко від суддів, а судді — зайві для них. Стомлена, мати втратила інтерес до суду і, не слухаючи слів, ображено думала:

«Хіба так судять?»

— Так їх! — схвально прошепотів Сизов.

Уже говорив другий адвокат, маленький, з гострим, блідим і насмішкуватим обличчям, а судді заважали йому.

Схопився прокурор, швидко й сердито сказав щось про протокол, потім, умовляючи, заговорив дідок, — захисник, шанобливо нахиливши голову, послухав їх і знову вів далі:

— Колупай! — зауважив Сизов.— Розколупуй...

У залі народжувалося пожвавлення, блискав бойовий запал, адвокат подразнював гострими словами стару шкіру суддів. Судді нібито зсунулися щільніше, надулися й розпухли, щоб відбивати колючі й гострі удари слів.

Та ось підвівся Павло, і раптом стало несподівано тихо. Мати хитнулася всім тілом уперед. Павло заговорив спокійно:

— Людина партії, я визнаю тільки суд моєї партії й говоритиму не в свій захист, а — по бажанню моїх товаришів, що так само зреклися захисту,— спробую з'ясувати вам те, чого ви не зрозуміли. Прокурор назвав наш виступ під прапором соціал-демократії — бунтом проти верховної влади і весь час розглядав нас, як бунтарів проти царя. Я повинен заявити, що для нас самодержавство не є єдиним ланцюгом, який скував тіло країни, воно тільки перший і найближчий ланцюг, який ми повинні зірвати з народу...

Тиша поглиблювалася під звуками його твердого голосу, він ніби розсовував стіни залу, Павло наче відсувався від людей далеко вбік, стаючи опуклішим.

Судді заврушилися важко й неспокійно. Предводитель дворянства щось прошепотів до судді з лінивим обличчям, той кивнув головою і звернувся до дідка, а з другого боку водночас йому говорив у вухо хворий суддя. Хитаючись в кріслі вправо і вліво, дідок щось сказав Павлові, але голос його потонув у рівному й широкому потоці промови Власова.

— Ми — соціалісти. Це означає, що ми вороги приватної власності, яка роз'єднує людей, озброює їх одного проти одного, створює непримиренну ворожнечу інтересів, бреше, намагаючись приховати чи виправдати цю ворожнечу, і розбещує всіх брехнею, лицемірством і злобою. Ми кажемо: суспільство, яке вважає людину тільки за знаряддя свого збагачення,— протилюдне, воно вороже нам, ми не можемо примиритися з його мораллю, лукавою й брехливою; цинізм і жорстокість його ставлення до особи огидні нам, ми хочемо й будемо боротися проти всіх форм фізичного й морального поневолення людини таким суспільством, проти всіх способів дроблення людини на втіху користолюбству. Ми, робітники,— люди, працею яких твориться все — від велетенських машин до дитячих іграшок, ми — люди, позбавлені права боротися за свою людську гідність, нас кожен намагається й може перетворити в зна-

ряддя для досягнення своєї мети, ми хочемо тепер мати стільки свободи, щоб вона дала нам змогу згодом завоювати всю владу. Наші лозунги прості — геть приватну власність, усі засоби виробництва — народові, всю владу — народові, праця — обов'язкова для всіх. Ви бачите — ми не бунтівники!

Павло всміхнувся, повільно провів рукою по волоссю, вогонь його голубих очей спалахнув яскравіше.

— Прошу вас, ближче до справи! — сказав голова вразно й голосно. Він повернувся до Павла грудьми, дивився на нього, і матері здавалося, що його ліве тьмяне око розгоряється недобрим, жадібним вогнем. І всі судді дивились на її сина так, що, здавалося, їхні очі прилипають до його обличчя, присмоктуються до тіла, прагнуть його крові, щоб відживити нею свої зношені тіла. А він, прямий, високий, стоячи твердо й міцно, простягав до них руку й неголосно, чітко говорив:

— Ми — революціонери й будемо ними доти, доки одні — тільки командують, інші — тільки працюють. Ми стоїмо проти суспільства, інтереси якого вам наказано захищати, як непримиренні вороги його й ваші, і примирення між нами неможливе доти, доки ми не переможемо. Переможемо ми, робітники! Ваші довірителі зовсім не такі дужі, як їм здається. Та сама власність, нагромаджуючи й зберігаючи яку, вони жертвують мільйонами поневолених ними людей, та сама сила, яка дає їм владу над ними, викликає серед них ворожі тертя, руйнує їх фізично й морально. Власність вимагає занадто багато напруження для свого захисту, і, по суті, всі ви, наші володарі, більше раби, ніж ми — ви поневолені духовно, ми — тільки фізично. Ви не можете зректися гніту упереджень та звичок, гніту, що духовно умертвив вас, — нам ніщо не заважає бути внутрішньо вільними — отрути, що ними ви труїте нас, слабкіші за ті протиотрути, які ви — не бажаючи — вливаєте в нашу свідомість. Вона зростає, вона розвивається безупинно, дедалі швидше вона розгоряється й тягне за собою все краще, все духовно здорове навіть з вашого середовища. Подивіться — у вас уже немає людей, які могли б ідейно боротися за вашу владу, ви вже витратили всі аргументи, здатні охоронити вас від натиску історичної справедливості, ви не можете створити нічого нового в сфері ідей, ви духовно неплідні. Наші ідеї ростуть, вони дедалі яскравіше розгоряються, вони охоплюють народні маси, організуючи їх для боротьби за свободу. Сві-

домість великої ролі робітника зливає всіх робітників світу в одну душу,— ви нічим не можете затримати цей процес оновлення життя, крім жорстокості й цинізму. Але цинізм — очевидний, жорстокість — дратує. І руки, які сьогодні нас душать, незабаром будуть по-товариському стискати наші руки. Ваша енергія — механічна енергія зростання золота, вона об'єднує вас у групи, покликані пожерти одна одну, наша енергія — жива сила дедалі більше зростаючого усвідомлення солідарності всіх робітників. Усе, що робите ви,— злочинне, бо спрямоване на повелення людей, наша робота визволяє світ од примар і страховищ, породжених вашою брехнею, люттю, жадібністю, страховищ, що залякали народ. Ви одірвали людину від життя й зруйнували її; соціалізм об'єднує зруйнований вами світ у єдине велике ціле, і це — буде!

Павло спинився на секунду і повторив тихіше, дужче:
— Це — буде!

Судді перешіптувалися, дивно кривлячись, і все не відривали жадібних очей від Павла, а мати почувала, що вони бруднять його гнучке, дуже тіло своїми поглядами, заздрячи здоров'ю, силі, свіжості. Підсудні уважно слухали промову товариша, обличчя їхні зблідли, очі блищали радісно. Мати ковтала синові слова, і вони врізувалися в пам'яті її струнками рядами. Дідок кілька разів спиняв Павла, щось роз'яснював йому, одного разу навіть сумно всміхнувся — Павло мовчки вислухував його і знову починав говорити суворо, але спокійно, примушуючи слухати себе, підкоряючи своїй волі — волю суддів. Та нарешті дідок закричав, простягаючи руку до Павла; у відповідь йому, трохи насмішкувато, лився голос Павла:

— Я кінчаю. Образити особисто вас я не хотів, навпаки — бувши мимоволі при цій комедії, яку ви називаєте судом, я відчуваю майже співчуття до вас. Усе-таки — ви люди, а нам завжди прикро бачити людей, хоча й ворожих нашій меті, але так ганебно принижених служінням насильству, до такої міри позбавлених свідомості своєї людської гідності...

Він сів, не дивлячись на суддів, мати, стримуючи подих, пильно дивилася на них, чекала.

Андрій, весь сяючий, міцно стиснув руку Павлові, Самойлов, Мазін і всі жваво потяглися до нього, він усміхався, трохи збентежений поривами товаришів, глянув туди, де сиділа мати, і кивнув їй головою, ніби питаючи:
«Так?»

Вона відповіла йому глибоким зітханням радості, вся облита горячою хвилиною любові.

— От,— почався суд! — прошепотів Сизов.— Я-ак він їх,— га?

Вона мовчки кивала головою, задоволена з того, що син так сміливо говорив,— а може, ще більше задоволена з того, що він скінчив. У голові її трепетно билосся запитання:

«Ну? Як же ви тепер?»

XXVI

Те, що говорив син, не було для неї новим, вона знала ці думки, але вперше тут, перед лицем суду, вона відчула дивну, захоплюючу силу його віри. Її вразив спокій Павла, і промова його злилася в її грудях зірчастим, променистим клубком непохитної певності в його правді і в перемозі його. Вона ждала тепер, що судді жорстоко сперечатимуться з ним, сердито заперечуватимуть йому, висуваючи свою правду. Та ось підвівся Андрій, хитнувся, спідлоба глянув на суддів і заговорив:

— Панове захисники...

— Перед вами суд, а не захист! — сердито й голосно зауважив йому суддя з хворим обличчям. З виразу Андрієвого обличчя мати бачила, що він хоче дурити, вуса його здригалися, в очах світилася хитра котяча ласка, знайома їй. Він міцно потер голову довгою рукою й зітхнув:

— Хіба? — сказав він, похитуючи головою.— Я думаю — ви не судді, а тільки захисники...

— Я прошу вас говорити по суті справи! — сухо зауважив дідок.

— По суті? Добре! Я вже примусив себе подумати, що ви, справді, судді, люди незалежні, чесні...

— Суд не потребує вашої характеристики!

— Не потребує? Гм,— ну, все ж я говоритиму далі... Ви люди, для яких нема ні своїх, ні чужих, ви — вільні люди. Ось стоять перед вами дві сторони, і одна скаржиться — він мене пограбував і замордував зовсім! А друга відповідає — маю право грабувати й мордувати, бо в мене рушниця є...

— Ви маєте сказати щось по суті? — підвищуючи голос, спитав дідок. У нього тремтіла рука, і матері було приємно бачити, що він сердиться. Але Андрієва поведін-

ка не подобалася їй — вона не зливалася із промовою си-
на, — їй хотілося серйозної й суворої суперечки.

Хохол мовчки подивився на дідка, потім, потираючи го-
лову, сказав серйозно:

— По суті? Та навіщо ж я з вами говоритиму по суті?
Що треба вам було знати — товариш сказав. Решту вам
докажуть, буде час, інші...

Дідок трохи підвівся й оповістив:

— Позбавляю вас слова! Григорій Самойлов!..

Щільно стиснувши губи, хохол ліниво опустився на ла-
ву, поряд нього встав Самойлов, труснувши кучерями.

— Прокурор називав товаришів дикунами, ворогами
культури...

— Треба говорити тільки про те, що стосується вашої
справи!

— Це — стосується. Нема пічого, що не стосувалося б
чесних людей. І я прошу не перебивати мене. Я питаю
вас — що таке ваша культура?

— Ми тут не для диспутів з вами! До діла! — оголюючи
зуби, говорив дідок.

Поведінка Андрія явно змінила суддів, його слова ніби
стерли з них цось, на сірих обличчях з'явилися плями,
в очах горіли холодні, зелені іскри. Промова Павла роз-
дратувала їх, але стримувала роздратування своєю силою,
що мимоволі викликала пошану, хохол зірвав цю стрима-
ність і легко оголив те, що було під нею. Вони перешіпту-
валися, химерно кривилися й почали ворухитися занад-
то хутко, як на них.

— Ви виховуєте шпигунів, ви розбещуєте жінок і дів-
чат, ви ставите людину в становище злодія й убивці, ви
отруюєте її горілкою, — міжнародні бійні, всенародна бре-
хня, розпуста й здичавіння — ось культура ваша! Так, ми
вороги цієї культури!

— Прошу вас! — крикнув дідок, трясучи підборіддям.
Але Самойлов, весь червоний, блискаючи очима, теж кри-
чав:

— Але ми шануємо й цінимо ту, іншу культуру, твор-
ців якої ви гноїли в тюрмах, доводили до божевілля...

— Позбавляю слова! Федір Мазін!

Маленький Мазін підвівся, наче раптом вистромилося
пило, і переривчастим голосом сказав:

— Я... я клянусь! Я знаю — ви засудили мене.

Він задихнувся, зблід, на обличчі в нього залишилися
самі тільки очі, і, простягнувши руку, він крикнув:

— Я — слово честі! Хоч куди ви пошлете мене — втечу, повернуся, працюватиму завжди,— ціле життя. Слово честі!

Сизов голосно крякнув, засовався. І вся публіка, піддаючись хвилі захоплення, яка здіймалася дедалі вище, гула дивно й глухо. Плакала якась жінка, хтось задушливо кашляв. Жандарми розглядали підсудних з тупим здивуванням, публіку — з люттю. Судді хиталися, дідок тонко кричав:

— Гусев Іван!

— Не хочу говорити!

— Василь Гусев!

— Не хочу!

— Букін Федір!

Важко підвівся білявий, вицвілий парубок і, хитаючи головою, поволі сказав:

— Посоромилися б! Я людина важка й то розумію справедливість! — Він підняв руку вище голови й замовк, напівзаплющивши очі, ніби придивляючись до чогось удалині.

— Що таке? — роздратовано, з подивом скрикнув дідок, відкидаючись у кріслі.

— А, ну вас...

Букін похмуро опутився на лаву. Було величезне, важливе в його темних словах, було щось сумно докірливе й наївне. Це відчули всі, і навіть судді прислухалися, начебто чекаючи, чи не почується луна, ясніша за ці слова. І на лавах для публіки все завмерло, тільки тихий плач коливався в повітрі. Потім прокурор, здвигнувши плечима усміхнувся, предводитель дворянства гучно кашлянув, і знову поступово народилося шепотіння, схвильовано звиваючись по залу.

Мати, нахилиючись до Сизова, спитала:

— Будуть судді говорити?

— Усе закінчено... тільки вирок оголосять...

— Більше нічого?

— Так...

Вона не повірила йому.

Самойлова неспокійно совалася на лаві, штовхаючи матір плечем і ліктем, і тихо говорила чоловікові:

— Як же це? Хіба так можна?

— Бачиш — можна!

— А що ж буде йому, Гришці?

— Відчепися...

У всіх почувалося щось зсунуте, порушене, розбите, люди, не розуміючи, кліпали засліпленими очима, начебто перед ними загорілося щось яскраве, невиразних обрисів, незрозумілого значення, але захоплюючої сили. І, не розуміючи великого, що раптом відкрилося, люди поспішно витрачали нове для них почуття на дрібне, очевидне, зрозуміле їм. Старший Букін, вже не стримуєчись, голосно шепотів:

— Дозвольте,— чому не дають говорити? Прокурор може говорити все і скільки хоче...

Біля лав стояв чиновник і, махаючи руками на людей, півголосом говорив:

— Тихше! Тихше...

Самойлов відхилився назад і за спиною жінки гув уривчасто викидаючи слова:

— Звичайно— вони винні, скажімо. А ти дай пояснити! Проти чого пішли вони? Я бажаю зрозуміти! Я теж маю свій інтерес...

— Тихше! — погрожуючи йому пальцем, вигукнув чиновник.

Сизов похмуро кивав головою.

А мати невідривно дивилася на суддів і бачила — вони дедалі більше збуджувалися, розмовляючи один з одним нерозбірливими голосами. Звук їхньої розмови, холодний і слизький, торкався її обличчя й викликав своїм доторком тремтіння в щоках, недужне, гідке відчуття в роті. Матері чомусь здавалося, що вони всі говорять про тіло її сина й товаришів його, про м'язи та члени юнаків, повні гарячої крові, живої сили. Це тіло запалює в них недобру заздрість жебраків, липку пожадливість виснажених і хворих. Вони цмокають губами й шкочують за цими тілами, здатними працювати й збагачувати, зазнавати насолоди й творити. Тепер тіла виходять з ділового обігу життя, відмовляються од нього, виносять із собою можливість володіти ними, використати їхню силу, пожерти її. І тому-то юнаки викликають у старих суддів мстиве, тоскне роздратування ослаблого звіра, що бачить свіжу їжу, але вже не має сили схопити її, втратив здатність насичуватися чужою силою і хворобливо гарчить, тужливо вис, бачачи, що йде від нього джерело ситості.

Ця думка, груба й химерна, набирала тим яскравішої форми, чим уважніше розглядала мати суддів. Вони не ховали, здавалося їй, збудженої пожадливості й безсилої люті голодних, які колись багато могли пожерти. Їй, жін-

ці й матері, якій тіло сина завжди і все-таки дорожче за те, що зветь душею,— їй було страшно бачити, як ці потухлі очі повзали по його обличчю, обмацуючи його груди, плечі, руки, терлись об гарячу шкіру, наче шукали можливості спалахнути, розгорітися й зігріти кров у затверділих жилах, у зношених м'язах напівмертвих людей, тепер трохи відживлених уколами пожадливості й заздрості до молодого життя, яке вони повинні були засудити й одібрати в самих себе. Їй здавалося, що син почуває ці вогкі, неприємно лоскотні дотики і, здригаючись, дивиться на неї.

Павло дивився в обличчя матері трохи стомленими очима спокійно й ласкаво. Часом кивав їй головою, усміхався.

«Незабаром воля!» — говорила їй ця усмішка й наче гладила материне серце лагідними дотиками.

Раптом судді встали всі зразу. Мати теж мимоволі підвелася на ноги.

— Пішли! — сказав Сизов.

— По вирок? — спитала мати.

— Еге ж...

Її напруження враз розвіялося, тіло обняло душною млюстю втоми, затремтіла брова, і на чолі виступив піт. Тяжке почуття розчарування й образи кинулося в серце й хутко переродилося в гнітюче презирство до суддів і суду. Відчуваючи біль у бровах, вона міцно провела долонею по лобі, оглянулася — родичі підсудних підходили до ґрат, зал сповнився гудінням розмови. Вона теж підійшла до Павла й, міцно стиснувши його руку, заплакала, повна образи й радості, плутаючись у хаосі суперечливих почуттів. Павло говорив їй ласкаві слова, хохол жартував і сміявся.

Усі жінки плакали, але більше за звичкою, ніж з горя. Горя такого, що приголомшує раптовим, тупим ударом, несподівано й невидимо падаючи на голову, не було, була сумна свідомість неминучості розлуки з дітьми, але й вона потопала, розчинялась у враженнях, викликаних цим днем. Батьки й матері дивилися на дітей з невиразним почуттям, де недовір'я до молодості, звична свідомість своєї переваги над дітьми дивно зливалися з іншим почуттям, близьким до пошани до них, і сумна, невідчепна думка, як тепер жити, притуплювалась об зацікавлення, викликане юністю, що сміливо й безбоязно говорить про можливість іншого, хорошого життя. Почуття стримувалися невмінням висловлювати їх, слова витрачалися щедро, але

говорили про звичайні речі, про білизну й одержу, про потребу берегти здоров'я.

А брат Букіна, змахуючи руками, переконував молодшого брата:

— Саме — справедливність! І більше нічого!

Молодий Букін відповідав:

— Ти шпака бережи...

— Буде цілий!..

А Сизов тримав племінника за руку й повільно говорив:

— Так, Федоре, — значить, поїхав ти...

Федя нахилився й прошепотів йому щось на вухо, хитро всміхаючись. Конвойний солдат теж усміхнувся, але зараз-таки зробив суворе обличчя й крякнув.

Мати говорила з Павлом, як і інші, про те саме — про одержу, про здоров'я, а в грудях у неї билися десятки запитань про Сашу, про себе, про нього. Але під усім цим лежало й помалу розросталось почуття надмірної любові до сина, напружене бажання подобатись йому, бути ближче до його серця. Чекання страшного вмерло, залишивши після себе тільки неприємне тремтіння при згадці про суддів та десь осторонь темну думку про них. Почувала вона в собі зародження великої ясної радості, не розуміла її й бентежилася. Бачачи, що хохол говорить з усіма, розуміючи, що йому потрібна ласка більше, ніж Павлові, вона заговорила з ним:

— Не сподобався мені суд!

— А чому, ньенько? — вдячно усміхаючись, вигукнув хохол. — Старий млин — ніби ні на що, а — не ледащо...

— І не страшно, і не зрозуміло людям — чия ж правда? — нерішуче сказала вона.

— Ого, чого ви захотіли! — вигукнув Андрій. — Та хіба тут про правду сперечаються?..

Зітхнувши й усміхаючись, вона сказала:

— А я ж думала, що — страшно...

— Суд іде!

Усі швидко кинулися на місця.

Упираючись однією рукою об стіл, старший суддя, закривши обличчя папером, почав читати його джмелиним голосом, що ледве дзижчав.

— Присуджує, — сказав Сизов, прислухаючись.

Стало тихо. Всі встали, дивлячись на дідка. Маленький, сухий, прямий, він мав щось снільне з палицею, яку тримає невидима рука. Судді теж стояли: волосний — нахиливши

голову на плече й дивлячись на стелю, голова — схрестивши руки на грудях, предводитель дворянства — погладжуючи бороду. Суддя з хворим обличчям, його пухлий товариш і прокурор дивилися вбік підсудних. А позаду суддів, з портрета, через їхні голови, дивився цар, у червоному мундирі, з байдужим білим обличчям, і по обличчю його повзала якась комаха.

— На поселення! — полегшено зітхнувши, сказав Сизов.— Ну, скінчилося, слава тобі, господи! Говорилося — каторга! Нічого, мати! Це нічого!

— Я ж — знала,— відповіла вона втомленим голосом.

— Усе-таки! Тепер уже певно! А то хто їх знає?

Він обернувся до засуджених, яких уже виводили, і голосно сказав:

— До побачення, Федоре! І — всі! Дай вам боже!

Мати мовчки кивала головою синові й усім. Хотілося заплакати, але було совісно.

XXVII

Вона вийшла з суду й здивувалася, що вже ніч над містом, ліхтарі горять на вулиці й зорі на небі. Коло суду товпилися кунки людей, у морозяному повітрі хрустів сніг, звучали молоді голоси, перетинаючи один одного. Чоловік у сірому башлику зазирнув у обличчя Сизова й квапливо спитав:

— Який вирок?

— Поселення.

— Усім?

— Усім.

— Спасибі!

Чоловік одійшов.

— Бачиш? — сказав Сизов.— Питають...

Раптом їх оточило чоловік з десять юнаків і дівчат, і хутко посипались вигуки, що притягали людей. Мати й Сизов спинилися. Питали про вирок, про те, як поведилися підсудні, хто говорив промови, про що,— і в усіх запитаннях звучала одна й та ж сама нота жадібної цікавості,— щира й палка, вона викликала бажання задовольнити її.

— Панове! Це мати Павла Власова! — неголосно крикнув хтось, і не зразу, але хутко всі замовкли.

— Дозвольте потиснути вам руку!

Чиясь дужа рука стиснула пальці матері, чийсь голос схвильовано заговорив:

— Ваш син буде зразком мужності для всіх нас...

— Хай живе російський робітник! — розлігся дзвінкий вигук.

Крики зростали, множилися, спалахували там і тут, звідусіль бігли люди, скупчуючись навколо Сизова та матері. Застрибали в повітрі свистки поліції, але їхні трелі не заглушали криків. Старий сміявся, а матері все це здавалося милим сном. Вона усміхалася, стискала руки, вклонялась, і хороші, ясні сльози стискували горло, ноги її тремтіли від втоми, але серце, насичене радістю, все поглинаючи, відбивало враження, подібно до світлої поверхні озера. А близько неї чийсь ясний голос нервово говорив:

— Товариші! Страховище, що пожирає російський народ, сьогодні знову ковтнуло свою бездонною, жадібною пащею...

— Однак, мати, ходімо! — сказав Сизов.

І водночас звідкись з'явилася Саша, взяла матір під руку й швидко потягла за собою на другий бік вулиці, кажучи:

— Ідіть, — мабуть, будуть бити. Або заарештують. Поселення? В Сибір?

— Так, так!

— А як він говорив? Я, правда, знаю. Він був сильніший і простіший з всіх, за всіх суворіший, звісно. Він чутливий, ніжний, та тільки соромиться виявити це.

Її гарячий шепіт, слова любові її, заспокоюючи хвилювання матері, підносили її занепаля сил.

— Коли поїдете до нього? — тихенько й ласкаво спитала вона Сашу, притискуючи її руку до свого тіла. Впевнено дивлячись уперед, дівчина відповіла:

— Як тільки знайду кого-небудь, хто взяв би мою роботу. Я ж бо теж чекаю вироку. Мабуть, вони мене теж у Сибір, — я заявлю тоді, що хочу бути на поселенні в тій місцевості, де буде він.

Ззаду почувся голос Сизова:

— Кланяйтесь тоді йому від мене! Сизов, мовляв. Він знав. Дядько Федора Мазіна...

Саша зупинилась, обернулася, простягаючи руку.

— Я знайома з Федею. Мене звать Олександра.

— А по батькові?

Вона глянула на нього й відповіла:

— У мене нема батька.

— Помер, значить.

— Ні, він живий! — схвильовано відповіла дівчина, і щось уперте, наполегливе прозвучало в її голосі, з'явилося на обличчі. — Він поміщик, тепер — земський начальник, він обкрадає селян...

— Та-ак! — приглушено озвався Сизов і, помовчавши, сказав, ідучи поруч дівчини й поглядаючи на неї збоку:

— Ну, мати, прощай! Мені наліво йти. До побачення, панночко, — суворо ви про батька ото! Звісно, ваше діло...

— А коли ваш син — погана людина, шкідлива для людей, огидна вам — ви це скажете? — пристрасно крикнула Саша.

— Ну, — скажу! — не зразу відповів старий.

— Значить, вам справедливість — дорожча за сина, а мені вона — дорожча за батька...

Сизов усміхнувся, хитаючи головою, потім сказав, зітхнувши:

— Ну-ну! Влучно ви! Коли надовго вас стане — подолаєте ви старих, — натиск у вас великий!.. Прощайте, бажаю вам усякого добра! І до людей — щоб добріше, га? Прощай, Нилівно! Побачиш Павла, скажи — чув, мовляв, промову його. Не все зрозуміло, — аж страшне дещо, але — скажи — правда!

Він підняв шапку й поважно повернув за ріг вулиці.

— Хороша, мабуть, людина! — зауважила Саша, провівши його теплим поглядом своїх великих очей.

Матері здалося, що сьогодні обличчя дівчини лагідніше й добріше, ніж завжди.

Дома вони сіли на дивані, щільно притулившись одна до одної, і мати, відпочиваючи в тиші, знову заговорила про поїздку Саші до Павла. Задумливо підвівши густі брови, дівчина дивилася в далечінь великими, замріяними очима, по її блідому обличчю розливалось спокійне споглядання.

— Потім, коли народяться у вас діти, — приїду я до вас, глядітиму їх. І заживемо ми там не гірше, як тут. Роботу Паша знайде, руки в нього золоті...

Оглянувши матір допитливим поглядом, Саша спитала:

— А вам хіба не хочеться зараз їхати з ним?

Зітхнувши, мати сказала:

— Навіщо я йому? Тільки заважатиму, в разі втечі. Та й не погодився б він...

Саша кивнула головою.

— Не погодиться.

— До того ж я — при ділі! — додала мати з легкою гордістю.

— Авжеж! — задумливо озвалася Саша. — Це добре...

І, раптом, здригнувшись, ніби скидаючи з себе щось, заговорила просто й неголосно:

— Жити він там не буде. Він — утече, звичайно...

— А як же ви?.. І якщо дитина?..

— Там побачимо. Він не повинен зважати на мене, і я не заважатиму йому. Мені буде тяжко розлучитися з ним, але, зрозуміло, я справлюсь. Я не заважатиму йому, ні.

Мати відчула, що Саша здатна зробити так, як каже, їй стало шкода дівчини. Обнявши її, вона сказала:

— Люба ви моя, важко вам буде!

Саша лагідно всміхнулася, пригортаючись до неї всім тілом.

Прийшов Микола, втомлений, і, роздягаючись, поквально заговорив:

— Ну, Сашенько, ви забирайтеся собі, поки цілі! За мною зранку гуляють два шпикі й так одверто, що справа пахне арештом. У мене — передчуття. Щось десь трапилось. До речі, ось у мене Павлова промова, її вирішено надрукувати. Несіть її до Людмили, благайте працювати швидше. Павло говорив чудово, Нилівно!.. Стережіться шпиків, Сашо...

Говорячи, він міцно розтер змерзлі руки, підійшов до стола, і почав висовувати шухляди, вибираючи з них папери, одні рвав, інші відкладав набік, заклопотаний і розкуйовджений.

— Чи давно я все вичистив, а вже знову ось скільки набралось всякої всячини, — чорт! Бачите, Нилівно, вам, мабуть, теж краще не ночувати дома, га? Бути присутньою при цій музиці досить нудно, а вони можуть і вас посадити, — а вам же треба буде попоїздити сюди й туди з Павловою промовою...

— Ну, навіщо я їм? — сказала мати.

Микола, помахуючи рукою перед очима, впевнено сказав:

— У мене є нюх. До того ж ви могли б допомогти Людмилі, га? Ідіть-но далі від гріха...

Можливість взяти участь у друкуванні синові промови була приємна їй, вона відповіла:

— Коли так — я піду.

І, несподівано для себе самої, сказала впевнено, але неголосно:

— Тепер я нічого не боюся,— слава тобі, Христе!

— Чудово! — вигукнув Микола, не дивлячись на неї.— Ось що — ви мені скажіть, де чемодан мій і моя білизна, а то ви забрали все в свої хижацькі руки, і я зовсім не маю змоги вільно користуватися особистою власністю.

Саша мовчки палила в печі клапті паперів і, коли вони згоряли, ретельно перемішувала попіл.

— Ви, Сашо, йдіть! — сказав Микола, простягнувши їй руку.— До побачення! Не забувайте книжками, коли з'явяться що-небудь цікаве. Ну, до побачення, дорогий товаришу! Будьте обережніші...

— Ви гадаєте, надовго? — спитала Саша.

— А біс їх знає! Певне,— за мною дещо є. Нилівно, йдіть разом, га? За двома важче стежити,— добре?

— Іду! — відповіла мати.— Зараз одягнусь...

Вона уважно стежила за Миколою, але, крім заклопотаності, що заслонила звичайний, добрий і лагідний вираз обличчя, не помічала нічого. Ні знайомої метушливості рухів, ніякої ознаки хвилювання не бачила вона в цій людині, дорогій для неї більше за інших. До всіх однаково уважний, з усіма ласкавий і рівний, завжди спокійно самотній, він для всіх лишався такий самий, як і перше, живучи таємним життям у собі десь попереду людей. Але вона знала, що він підійшов до неї ближче за всіх, і любила його обережною любов'ю, що ніби сама собі не вірила. Тепер їй було нестерпно шкода його, але вона стримувала своє почуття, знаючи, що коли виявить його — Микола розгубиться, засоромиться й стане, як завжди, трохи смішний,— їй не хотілося бачити його таким.

Вона знову ввійшла до кімнати, він, потискуючи руку Саші, говорив:

— Чудово! Це, я певен, дуже добре й для нього, і для вас. Трошки особистого щастя, це — не шкодить. Ви готові, Нилівно?

Він підійшов до неї, усміхаючись і поправляючи окуляри.

— Ну, до побачення, я хочу думати — місяців на три, на чотири, на півроку, нарешті! Півроку — це дуже багато життя... Бережіть себе, будь ласка, га? Давайте обнімемося...

Худий і тонкий, він охопив її своїми дужими руками, глянув їй у вічі й засміявся, кажучи:

— Я, здається, закохався у вас,— усе обнімаюся!

Вона мовчала, цілуючи йому лоб і щоки, а руки в неї

тремтіли. Щоб він не помітив цього, вона розімкнула їх.

— Глядіть, завтра — обережніше! Ви ось що, пошліть ранком хлопця — там у Людмили є такий хлопчина, — нехай він подивиться. Ну, до побачення, товариші! Все гаразд!..

На вулиці Саша тихенько сказала матері:

— Ось так само просто він піде на смерть, якщо треба буде, і так само, мабуть, трохи заспішить. А коли смерть гляне йому в обличчя, він поправить окуляри, скаже — чудово! — і вмере.

— Люблю я його! — прошепотіла мати.

— Я дивуюсь, а любити — ні! Поважаю — дуже. Він якийсь сухий, хоч добрий і навіть, мабуть, ніжний інколи, але все це — не досить людське... Здається, за нами стежать! Давайте розійдемося. І не заходьте до Людмили, якщо вам здаватиметься, що є шпик...

— Я знаю! — сказала мати. Але Саша наполегливо додала:

— Не заходьте! Тоді — до мене. Бувайте поки що!

Вона хутко повернулася і пішла назад.

XXVIII

За кілька хвилин мати сиділа, гріючись біля печі в маленькій кімнатці Людмили. Хазяйка в чорному платті, підперзаному паском, поволі походжала по кімнаті, наповнюючи її шелестом і звуками командуючого голосу.

У печі тріщав і вив огонь, втягуючи повітря з кімнати, рівно звучала мова жінки.

— Люди набагато більше дурні, ніж лихі. Вони вміють бачити тільки те, що близько до них, що можна взяти зараз. А все близьке — дешево, дороге — далеко. Адже, по суті, всім було б вигідно й приємно, якби життя стало іншим, легшим, люди — розумнішими. Але для цього зараз таки треба потурбувати себе...

Раптом, спинившись коло матері, вона сказала тихше і ніби прохаючи пробачити:

— Рідко бачу людей і, коли хтось заходить, починаю говорити. Смішно?

— Чому ж? — озвалась мати. Вона намагалася догадатися, де ця жінка друкує, і не бачила нічого незвичайного. В кімнаті, з трьома вікнами на вулицю, стояв диван і

шафа для книжок, стіл, стільці, біля стіни постіль, у кутку коло неї умивальник, у другому — піч, на стінах — фотографії з картин. Усе було нове, міцне, чисте, і на все чернеча постать господині кидала холодну тінь. Почувалося щось затаєне, сховане, але було незрозуміло де. Мати оглянула двері — через одні вона ввійшла сюди з маленького передпокою, коло печі були другі двері, вузькі й високі.

— Я до вас у справі! — ніяково сказала вона, помітивши, що господиня стежить за нею.

— Я знаю! До мене не ходять інакше...

Щось дивне почулося матері в голосі Людмили, вона глянула їй в обличчя, та усміхалась куточками тонких губ, за склом окулярів блищали матові очі. Відводячи свій погляд убік, мати подала їй Павлову промову.

— Ось, просять надрукувати якнайшвидше...

І почала розказувати про приготування Миколи до арешту.

Людмила, мовчки сунувши папір за пояс, сіла на стілець, на склі її окулярів відбився червоний блиск огню, його гарячі усмішки заграли на нерухомому обличчі.

— Коли вони прийдуть до мене — я стрілятиму в них, — неголосно й рішуче промовила вона, вислухавши розповідь матері. — Я маю право боронитися від насильства, і я повинна боротися з ним, коли інших закликаю до цього.

Відблиски вогню збігли з обличчя її, і знову воно стало суворим, трохи гордовитим.

«Недобре тобі живеться!» — раптом ласкаво подумала мати.

Людмила почала читати Павлову промову знехотя, потім усе ближче нахилилася над папером, швидко відкидаючи прочитані аркушки набік, а прочитавши, встала, випросталась, підійшла до матері.

— Це — добре!

Вона подумала, схиливши на хвилину голову.

— Я не хотіла говорити з вами про вашого сина — не зустрічалася з ним і не люблю сумних розмов. Я знаю, що це означає, коли близький іде на заслання! Але — мені хочеться спитати вас — добре мати такого сина?..

— Так, добре! — сказала мати.

— І — страшно, правда?

Спокійно усміхаючись, мати відповіла:

— Тепер уже — не страшно...

Людмила, поправляючи смаглявою рукою гладенько зачесане волосся, одвернулася до вікна. Легка тінь тремтіла на її щоках, може, тінь затамованої усмішки.

— Я швидко складу. Ви лягайте, у вас був важкий день, стомилися. Лягайте тут, на ліжку, я не спатиму, і вночі, може, збуджу вас на допомогу собі... Коли ляжете, погасіть лампу.

Вона підкинула в піч двоє полін дров, випросталася й пішла у вузькі двері коло печі, щільно причинивши їх за собою. Мати подивилась услід їй і почала роздягатися, думаючи про хазяйку:

«Про щось тужить...»

Утома паморочила їй голову, а на душі було напрочуд спокійно, і все в очах освітлювалося м'яким і ласкавим світлом, яке тихо й рівно сповнювало груди. Вона вже знала цей спокій, він приходив до неї завжди після великих хвилювань і — раніше — трохи тривожив її, але тепер тільки розширяв душу, підсилюючи її великим і дужим почуттям. Вона погасила лампу, лягла на холодну постіль, зіщулилася під ковдрою і швидко заснула міцним сном.

А коли розплющила очі — кімната була повна холодно-білого блиску ясного зимового дня, господиня з книжкою в руках лежала на дивані та, усміхаючись несхоже на себе, дивилась їй в обличчя.

— Ой батечку! — збентежено вигукнула мати. — Ось як я, — пізно вже, га?

— Доброго ранку! — озвалася Людмила. — Скоро десята, вставайте, будемо чай пити.

— Чому ж ви мене не збудили?

— Хотіла. Підійшла до вас, а ви так хороше всміхалися уві сні.

Гнучким рухом усього тіла вона підвелася з дивана, підійшла до ліжка, нахилилася до обличчя матері, і в її матових очах мати побачила щось рідне, близьке й зрозуміле.

— Мені стало шкода заважати вам, може, ви бачили щасливий сон...

— Нічого не снилося!

— Ну, однаково! Але мені сподобалась ваша усмішка. Спокійна така, добра... велика!

Людмила засміялася, сміх її звучав неголосно, оксамитно.

— Я й задумалась про вас... Тяжко вам живеться?

Мати, рухаючи бровами, мовчала, думаючи.

— Звичайно, важко! — вигукнула Людмила.

— Вже й не знаю! — обережно сказала мати.— Іншим разом здається, що тяжко. А всього так багато,— все таке серйозне, дивне, рухається одне за одним швидко, швидко так...

Знайома їй хвиля бадьорого збудження підіймалася в грудях, сповнюючи серце образами й думками. Вона сіла на ліжку, квапливо одягаючи думки в слова.

— Іде, іде,— все до одного... Багато важкого, знаєте! Люди страждають, б'ють їх, люто б'ють, і багато радостей заборонено їм,— дуже це важко!

Людмила, хутко підвівши голову, глянула на неї обнімаючим поглядом і зауважила:

— Ви говорите не про себе!

Мати подивилася на неї, встала з ліжка і, одягаючись, говорила:

— Та як же відсунеш себе набік, коли й того любиш, і цей дорогий, і за всіх боязко, кожного шкода,— все товпиться в серці... Як одійдеш набік?

Стоячи посеред кімнати напіводягнена, вона на хвилину задумалась. Їй здалося, що нема її, тієї, що жила тривогами й страхом за сина, думками про захист його тіла, немає її тепер такої — вона відокремилася, відійшла далеко кудись, а може, зовсім згоріла на вогні хвилювання, і це полегшило, очистило душу, оновило серце новою силою. Вона прислухалася до себе, бажаючи заглянути в своє серце й боячись знову розбуркати там що-небудь старе, тривожне.

— Про що задумалися? — ласкаво спитала хазяйка, підходячи до неї.

— Не знаю! — відповіла мати.

Помовчали, дивлячись одна на одну, усміхнулися обидві, потім Людмила пішла з кімнати, кажучи:

— Що там робить мій самовар?

Мати подивилась у вікно, на вулиці сяяв холодний, міцний день, у грудях їй теж було ясно, але жарко. Хотілося говорити про все, багато, радісно, з невиразним почуттям вдячності до когось невідомого за все, що зійшло в душу й червонілося там вечірнім, передзахідним світлом. Бажання молитися, що вже давно не виникало, хвилювало її. Чисесь молоде обличчя пригадалося, дзвінкий голос крикнув у пам'яті: «Це мати Павла Власова!..» Блиснули радісно й ніжно Сашині очі, встала темна постать Рибіна, всміхалося бронзове, тверде обличчя сина, зніжковіло кліпав Ми-

кола, і раптом усе сколихнулося глибоким, легким зітханням, злилось і сплуталося в прозору, різнобарвну хмару, що огорнула всі думки почуттям спокою.

— Микола мав рацію! — сказала Людмила, входячи.— Його заарештували. Я посилала туди хлопчика, як ви сказали. Він говорив, що на подвір'ї поліція, бачив поліцейського, що ховався за ворітьми. І ходять шпики, хлопчик їх знає.

— Так! — сказала мати, киваючи головою.— Ох, сердешний...

Зітхнула, але — без суму, і тихенько здивувалася з цього.

— Він останнім часом багато читав серед міських робітників, і взагалі йому пора було провалитися! — похмуро й спокійно зауважила Людмила.— Товариші казали — виїдь! Не послухав! По-моєму — в таких випадках треба примушувати, а не умовляти...

На дверях став чорнявий і рум'яний хлопчик з гарними синіми очима й горбатим носом.

— Я внесу самовар? — дзвінко спитав він.

— Будь ласка, Сергійку! Мій вихованець.

Матері здавалося, що Людмила сьогодні інша, простіша й ближча їй. В гнучких коливаннях її стрункого тіла було багато краси та сили, це трохи пом'якшувало суворе й бліде обличчя. За ніч побільшали круги під її очима. І почувалося в ній напружене зусилля, туго натягнута струна в душі.

Хлопчик вніс самовар.

— Знайомся, Сергійку! Пелагея Нилівна, мати того робітника, якого вчора засудили.

Сергійко мовчки вклонився, потиснув руку матері, виїшов, приніс булки й сів до столу. Людмила, наливаючи чай, переконувала матір, щоб та не ходила додому, поки не з'ясується, кого там чекає поліція.

— Може — вас! Вас, напевне, допитуватимуть...

— Нехай допитують! — озвалась мати.— І заарештують — не велика біда. Аби тільки спочатку Пашину промову розіслати.

— Вона вже складена. Завтра можна буде мати її для міста й слободи... Ви знаєте Наташу?..

— Як же!

— Одвезете їй...

Хлопчик читав газету й нібито не чув нічого, але часом очі його дивилися з-за аркуша в обличчя матері, і, коли вона зустрічала їх жвавий погляд, їй було приємно,

вона всміхалася. Людмила знову згадувала Микола без жалю про його арешт, а матері здавався цілком природним її тон. Час ішов швидше, ніж в інші дні,— коли скінчили пити чай, було вже близько полудня.

— Нівроку! — скрикнула Людмила.

І саме в цей час квапливо постукали. Хлопчик устав, запитливо глянув на хазяйку, примружив очі.

— Відчини, Сергійку. Хто б це міг бути?

І спокійним рухом вона опустила руку в кишеню спідниці, кажучи матері:

— Якщо жандарми, ви, Пелагее Нилівно, станьте ось сюди, в цей куток. А ти, Сергійку...

— Я знаю! — тихо відповів хлопець, зникаючи.

Мати всміхнулася. Її ці приготування не схвилювали — в неї не було передчуття біди.

Увійшов маленький лікар. Він квапливо говорив:

— По-перше — Микола заарештований. Ага, ви тут, Нилівно? Вас не було під час арешту?

— Він мене вирядив сюди.

— Гм,— я не думаю, що це корисно для вас!.. По-друге, сьогодні вночі різні юнаки надрукували на гектографах примірників з п'ятсот промови. Я бачив — зроблено непогано, чітко, ясно. Вони хочуть увечері розкидати по місту. Я — проти, для міста зручніші друковані листки, а ці треба послати куди-небудь.

— От я й одвезу їх до Наташі! — жваво вигукнула мати.— Давайте сюди!

Йй страшенно захотілося швидше розповсюдити Павлову промову, засипати всю землю словами сина, і вона дивилася в обличчя лікареві чекаючими відповіді очима, ладна просити.

— Біс його знає, чи воно зручно тепер вам взятися за це! — нерішуче сказав лікар і витяг годинника.— Тепер одинадцять і сорок три,— поїзд о другій п'ять, дорога туди — п'ять п'ятнадцять. Ви приїдете увечері, але не досить пізно. І не в цьому справа...

— Не в цьому! — повторила хазяйка, насупивши брови.

— А в чому? — спитала мати, підступаючи до них.— Тільки в тому, щоб добре зробити...

Людмила пильно глянула на неї і, потираючи лоб, зауважила:

— Вам — небезпечно...

— Чому? — гаряче й вимотливо вигукнула мати.

— Ось — чому! — заговорив лікар швидко й нерівно.— Ви зникли з дому за годину до арешту Миколи. Ви поїхали на завод, де вас знають, як вчительчину тітку. Після вашого приїзду на заводі з'явилися шкідливі листки. Усе це затягається зашморгом навколо вашої шиї.

— Мене там не помітять! — переконувала мати, розпалюючись.— А повернуся, арештують, спитають, де була...

Зупинившись на секунду, вона вигукнула:

— Я знаю, як сказати! Звідти я поїду просто в слободу, там у мене знайомий є, Сизов,— то я скажу, що, мовляв, просто з суду прийшла до нього, горе, мовляв, привело. А в нього теж горе — племінника засудили. Він скаже так само. Бачите?

Почуваючи, що вони поступляться перед силою її бажання, прагнучи швидше спонукати їх до цього, вона говорила дедалі наполегливіше. І вони поступилися.

— Що ж, їдьте! — неохоче згодився лікар.

Людмила мовчала, задумливо походжаючи по кімнаті. Обличчя в неї потьмяніло, змарніло, а голову вона тримала, помітно напружуючи мускули шиї, начебто голова зра-ту стала важка й мимоволі схилилась на груди. Мати помітила це.

— Усі ви бережете мене! — всміхаючись, сказала вона.— Себе не бережете...

— Не так! — відповів лікар.— Ми себе бережемо, мусимо берегти! І дуже лаємо того, хто марно тратить силу свою, еге ж! Тепер ось що — промову ви одержите на вокзалі...

Він пояснив їй, як це буде зроблено, потім глянув в обличчя їй, сказав:

— Ну, бажаю успіху!

І пішов, все-таки невдоволений чимсь. Коли двері зачинилися за ним, Людмила підійшла до матері, беззвучно сміючись:

— Я розумію вас...

Узявши її під руку, вона знову тихо почала ходити по кімнаті.

— У мене теж є син. Йому вже тринадцять років, але він живе в батька. Мій чоловік — товариш прокурора. І хлопчик — з ним. Ким він буде? — часто думаю я...

Її вогкий голос здригнувся, потім знову задумливо й тихо полилася мова:

— Його виховує свідомий ворог тих людей, які мені близькі, яких я вважаю за кращих людей землі. Син може

вирости ворогом моїм. Зі мною жити йому не можна, я живу під чужим ім'ям. Вісім років не бачила я його — це багато — вісім років!

Спинившись біля вікна, вона дивилася в бліде, пустинне небо, казала далі:

— Якби він був зі мною, — я була б дужча, не мала б рани в серці, що завжди болить. І навіть якби він умер — мені легше було б...

— Голубонько ви моя! — тихенько сказала мати, почувавочи, як співчуття палить їй серце.

— Ви щаслива! — з усмішкою мовила Людмила. — Це чудово — мати і син поруч, — це рідко буває!

Власова несподівано для себе самої вигукнула:

— Еге ж, добре! — І, наче переказуючи таємницю, знизивши голос, казала далі: — Всі — ви, Микола Іванович, усі люди правди — теж поруч! Враз люди стали рідними, — розумію всіх. Слів не розумію, а все інше — розумію.

— Он як! — промовила Людмила. — Он як...

Мати поклала руку на груди їй і, тихенько штовхаючи її, говорила майже пошепки й наче сама споглядаючи те, про що говорить:

— Миром ідуть діти! Ось що я розумію — в мирі йдуть діти, по всій землі, всі, звідусіль — до одного! Йдуть кращі серця, чесного розуму люди, наступають неухильно на все зле, топчуть брехню дужими ногами. Молоді, здорові, несуть непоборні сили свої всі до одного — до справедливості! Ідуть на перемогу всього горя людського, на знищення нещастя всієї землі озброїлись, ідуть подолати огидне і — подолають! Нове сонце запалимо, казав мені один, і — запалять! З'єднаємо розбиті серця всі в одне — з'єднають!

Їй згадувалися слова забутих молитов, запалюючи новою вірою, вона кидала їх із свого серця, наче іскри.

— До всього несуть любов діти, що йдуть шляхами правди й розуму, і все оповивають новими небесами, все освітлюють огнем нетлінним — од душі. Твориться життя нове, в полум'ї любові дітей до всього світу. І хто погасить цю любов, хто? Яка сила вища за цю, хто поборе її? Земля її породила, і все життя хоче перемоги її, — все життя!

Вона відхитнулася од Людмили, стомлена хвилюванням, і сіла, важко дихаючи. Людмила теж одійшла, безшумно, обережно, наче боячись зруйнувати щось. Вона гнучко рухалась по кімнаті, дивилася поперед себе глибоким погля-

дом матових очей і стала начебто ще вища, стрункіша, тонша. Худе, суворе обличчя її було зосереджене, й губи нервово стиснуті. Типа в кімнаті швидко заспокоїла матір; помітивши Людмилині настрої, вона спитала винувато й неголосно:

— Я, може, щось не так сказала?..

Людмила хутко обернулася, глянула на неї, ніби злякано, і поквально заговорила, простягнувши руки до матері, наче бажаючи спинити щось:

— Усе так, так! Але — не будемо більше говорити про це. Нехай воно лишиться таким, як об'явилося. — І вже спокійніше провадила далі: — Вам уже скоро їхати треба, — далеко ж!

— Еге ж, скоро! Ох, яка я рада, якби ви знали! Синове слово повезу, слово крові моєї! Адже це — як своя душа!

Вона всміхалась, але її усмішка неясно відбилась на обличчі Людмили. Мати почувала, що Людмила розхолоджує її радість своєю стриманістю, і в неї враз виникло наполегливе бажання перелити в цю сувору душу вогонь свій, запалити її, — хай вона теж звучить у згоді з строем серця, повного радості. Вона взяла Людмилині руки, міцно стиснула їх, кажучи:

— Люба ви моя! Як добре це, коли знаєш, що вже в житті світло для всіх людей і — настане час — побачать вони його, обнімуться з ним душею!

Її добре велике обличчя здригалось, очі променисто усміхалися і брови тріпотіли над ними, ніби окриляючи їхній блиск. Її п'янили великі думки, вона вкладала в них усе, чим горіло її серце, все, що встигла пережити, й стискала думки в тверді, місткі кристали світлих слів. Вони чимраз дужче народжувалися в осінньому серці, освітленому творчою силою сонця весни, чимраз яскравіше цвіли й червоніли в ньому.

— Та це ж — наче новий бог народжується для людей! Все — для всіх, усі — для всього! Так розумію я всіх вас. Воістину, всі ви — товариші, всі — рідні, всі — діти однієї матері — правди!

Знову залита хвилею збудження свого, вона зупинилася, перевела подих і, широким жестом розвівши руки, ніби для обіймів, сказала:

— І коли я кажу сама собі слово це — товариші! — чую серцем — ідуть!

Вона досягла, чого хотіла, — обличчя Людмили здивовано спалахнуло, тремтіли губи, з очей котилися сльози, великі, прозорі.

Мати міцно обняла її, беззвучно засміялася, м'яко пишавчись перемогою свого серця.

Коли вони прощалися, Людмила зазирнула в обличчя їй і тихо сказала:

— Ви знаєте, що з вами — добре?

XXIX

На вулиці морозне повітря сухо й міцно обняло тіло, пройшло в горло, залоскотало в носі й на секунду стиснуло дихання в грудях. Зупинившись, мати оглянулася: близько від неї на розі стояв візник у кошлатій шапці, далеко — йшов якийсь чоловік, зігнувшись, втягуючи голову в плечі, а поперед нього підстрибом біг солдат, потираючи вуха.

«Мабуть, у крамничку послали солдатика!» — подумала вона й пішла, з задоволенням слухаючи, як морозно й звучно рипить сніг під її ногами. На вокзал вона прийшла рано, ще не був готовий її поїзд, але в брудному, закуреному димом залі третього класу вже зібралось багато люду — холод зігнав єюди шляхових робітників, прийшли погрітись візники та якісь погано вдягнені, бездомні люди. Були й пасажери, кілька селян, товстий купець у снотовій шубі, священник з дочкою, рябою дівкою, чоловік з п'ять солдатів, метушливі міщани. Люди курили, розмовляли, пили чай, горілку. Біля буфета хтось розкотисто сміявся, над головами плавали хвилі диму. Вищали, відчиняючись, двері, тремтіли й дзвеніли шибки, коли грюкали дверима. Запах тютюну й солоної риби густо бив у ніс.

Мати сіла біля входу на видноті й чекала. Коли відчинялися двері — на неї налітала хмара холодного повітря, це було приємно їй, і вона глибоко вдихала його на повні груди. Входили люди з клунками в руках — важко одягнені, вони незграбно застрявали в дверях, лаялись і, кинувши на підлогу або на лаву речі, струшували суху наморозь з комірив і з рукавів, обтирали її з бороди, вусів, крєктали.

Увійшов юнак із жовтим чемоданом у руках, хутко озирнувся й пішов просто до матері.

— До Москви? — неголосно спитав він.

— Так. До Тані.

— Ось!

Він поставив чемодан коло неї на лаву, хутко вийняв цигарку, закурив її і, піднявши шапку, мовчки відійшов до других дверей. Мати погладила рукою холодную шкіру чемодана, обперлася на нього ліктем і, задоволена, почала розглядати публіку. Через хвилину вона встала й пішла на другу лаву, ближче до виходу на перон. Чемодан вона легко тримала в руці, він був невеликий, і йшла, підвівши голову, розглядаючи обличчя, що пропливали перед нею.

Якийсь молодик у короткому пальті з піднятим коміром зіткнувся з нею й мовчки відскочив, махнувши рукою до голови. Йй здалося щось знайоме в ньому, вона оглянулася і побачила, що він одним світлим оком дивиться на неї з-за коміра. Це пильне око вколело її, рука, в якій вона тримала чемодан, здригнулася, і ноша враз поважчала.

«Я десь бачила його!» — подумала вона, затираючи цією думкою неприємне й невиразне почуття в грудях, не даючи іншим словам визначити почуття, що тихенько, але владно стискало серце холодом. А воно росло й підкочувалося до горла, сповнювало рот сухою гіркотою, йй нестерпно закортіло обернутися, глянути ще раз. Вона зробила це — чоловік, обережно переступаючи з ноги на ногу, стояв на тому самому місці, здавалося, що він чогось хоче й не наважується. Права рука в нього була засунута між гудзиками пальта, другу він тримав у кишені, і через це праве плече здавалося вищим за ліве.

Вона, не кваплячись підійшла до лави й сіла, обережно, поволі, наче боячись щось порвати в собі. Пам'ять, розбуркана гострим передчуттям біди, двічі поставила перед нею цього чоловіка — один раз у полі, за містом, після втечі Рибіна, другий — у суді. Там поруч з ним стояв той околочний, якому вона неправильно показала шлях Рибіна. Йй знали, за нею стежили — це було ясно.

«Попалася?» — спитала вона себе. А наступної миті відповіла, здригаючись:

«Може, ще ні...»

І одразу ж, зробивши над собою зусилля, суворо сказала:

«Попалась!»

Оглядалась і нічого не бачила, а думки одна за одною іскрами спалахували й гасли в її мозку.

«Залишити чемодан, — втекти?»

Але яскравіше майнула друга іскра:
«Синове слово кинути? В такі руки...»

Вона притиснула до себе чемодан.

«А — з ним зникнути?.. Тікати...»

Ці думки здавались їй чужими, наче їх хтось зовні силоміць втикав у неї. Вони її пекли, опіки їхні боляче кололи мозок, хльоскали по серцю, як вогняні нитки. І, збуджуючи біль, ображали жінку, відганяючи її геть від самої себе, від Павла, й усього, що вже зрослося з її серцем. Вона відчувала, що її наполегливо стискує ворожа сила, душить їй плечі й груди, принижує її, занурюючи в мертвий страх; на скронях у неї сильно забилися жили, і коріння волосся стало тепло.

Тоді одним великим і різким зусиллям серця, яке ніби струснуло її всю, вона погасила всі ці хитрі, маленькі, слабкі вогники, владно сказавши собі:

«Соромся!»

Їй зразу стало краще, і вона зовсім зміцніла, додавши:
«Не ганьби сина! Ніхто не боїться».

Очі її зустріли чийсь похмурий, боязкий погляд. Потім у пам'яті майнуло обличчя Рибіна. Кілька секунд вагання наче стиснули все в ній. Серце забилося спокійніше.

«Що ж тепер буде?» — думала вона, спостерігаючи.

Шпик підкликав сторожа і щось шепотів йому, показуючи на неї очима. Сторож оглядав його й задкував од нього. Підійшов другий сторож, прислухався, насупив брови. Він був старий, огрядний, сивий, неголений. Ось він кивнув шпикові головою і пішов до лави, де сиділа мати, а шпик швидко зник кудись.

Старий ступав не кваплячись, уважно мацаючи сердитими очима обличчя її. Вона посунулася в глиб лави.

«Тільки б не били...»

Він спинився поруч неї, помовчав і неголосно, суворо спитав:

— Чого дивишся?

— Нічого.

— Тож-то, — злодійка! Стара вже, а — туди ж!

Їй здалося, що його слова вдарили її в обличчя, раз і вдруге; злі, хрипкі, вони завдавали болю, начебто рвали щоки, вибивали очі...

— Я? Я не злодійка, брешеш! — крикнула вона на всі груди, і все перед нею закрутилось у вихрі її обурення, сп'яняючи серце гіркотою образи. Вона шарпнула чемодан, і він відкрився.

— Дивись! Дивіться всі! — кричала вона, встаючи, махнувши над головою пачкою вихоплених прокламацій. Крізь шум у вухах вона чула вигуки людей, що збігалися, і бачила — бігли швидко, всі, звідусіль.

— Що таке?

— Ось, шпик...

— Що це?

— Украла, кажуть...

— Поважна така, — ай-ай-ай!

— Я не злодійка! — говорила мати повним голосом, трохи заспокоюючись, коли побачила людей, які щільно натискали на неї з усіх боків. — Учора судили політичних, там був мій син — Власов, він сказав промову — ось вона! Я везу її людям, щоб вони читали, думали про правду...

Хтось обережно потягнув папери з її рук, вона махнула ними в повітрі й кинула в натовп.

— За це теж не похвалять! — вигукнув чийсь лякливий голос.

Мати бачила, що папери хапають, ховають за пазуху, в кишені, — це знову міцно поставило її на ноги.

Спокійніше й дужче, вся напружуючись і відчуваючи, як у ній зростає розбуджена гордість, розгоряється приглушена радість, вона говорила, вихоплюючи з чемодана пачки паперу й розкидаючи їх праворуч і ліворуч у чийсь меткі, жадібні руки.

— За що судили сина мого і всіх, хто з ним, — ви знаєте? Я вам скажу, а ви повірте сердцю матері, сивому волоссю її — вчора людей за те судили, що вони несуть вам усім правду! Вчора дізналась я, що правда ця... ніхто не може сперечатися з нею, ніхто!

Натовп замовк і зростав, стаючи дедалі густішим, щільно оточуючи жінку кільцем живого тіла.

— Злидні, голод і хвороби — ось що дає людям їхня робота. Все проти нас — ми здихаємо все наше життя день у день в роботі, завжди в бруді, в обмані, а нашими трудами тішаться й об'їдаються інші, і тримають нас, мов собака на цепу, в неуцтві — ми нічого не знаємо, і в страху — ми всього боїмося! Ніч — наше життя, темна ніч!

— Так! — глухо пролунало у відповідь.

— Заткни пельку їй!

Позад натовпу мати помітила шпика та двох жандармів, і вона квапилася віддати останні пачки, та коли рука її опустилася в чемодан, там вона зустріла чиюсь чужу руку.

— Беріть, беріть! — сказала вона, нахилиючись.

— Розійдись! — кричали жандарми, розштовхуючи людей.

Вони поступалися перед штовханами неохоче, затискуючи жандармів своєю масою, заважали їм, може, не бажаючи цього. Їх владно притягала сива жінка з великими чесними очима на доброму обличчі, і, роз'єднані життям, одірвані одне від одного, тепер вони зливалися в щось ціле, зогріте вогнем слова, якого, може, давно шукали й жадали багато сердець, скривджених несправедливостями життя. Найближчі стояли мовчки, мати бачила їхні жадібно-уважні очі й почувала на своєму обличчі тепле дихання.

— Тікай, стара!

— Зараз схоплять!..

— Ох, смілива!

— Геть! Розійдись! — щоразу ближче лунали крики жандармів. Люди перед матір'ю похитувалися на ногах, хапаючись одне за одного.

Їй здавалось, що всі ладні зрозуміти її, повірити їй, і вона хотіла, квапилася сказати людям усе, що знала, всі думки, силу яких відчувала. Вони легко спливали з глибини її серця й склалися в пісню, але вона з прикрістю почувала, що їй не вистачає голосу, хрипить він, здригається, рветься.

— Слово сина мого — чисте слово робочої людини, не-підкупної душі! Узнавайте непідкупне по сміливості!

Чийсь юні очі дивилися в обличчя її з захопленням і з острахом.

Її штовхнули в груди, вона похитнулась і сіла на лаву. Над головами людей мигтіли руки жандармів, вони хапали за коміри й плечі, відкидали набік тіла, зривали шапки, далеко закидаючи їх. Усе почорніло, загойдалося в очах матері, але, переборюючи свою втому, вона ще кричала рещтками голосу:

— Збирай, народе, сили свої в єдину силу!

Жандарм великою червоною рукою схопив її за комір, струснув.

— Мовчи!

Вона вдарилась потилицею об стіну, серце окуталось на мить їдким димом страху й знову яскраво спалахнуло, розвіявши дим.

— Іди! — сказав жандарм.

— Не бійтеся нічого! Немає муки, гіршої за ту, якою ви все життя дихаєте...

— Мовчати, кажу! — Жандарм узяв під руку її, смикнув. Другий схопив другу руку, і, широко ступаючи, вони повели матір.

— ...що день у день точить серце, сушить груди!

Шпик забіг наперед і, погрожуючи їй в обличчя кулаком, верескливо крикнув:

— Мовчати, ти, наволоч!

Очі в неї розширилися, блиснули, затремтіла щелепа. Упираючись ногами в слизьку підлогу, вона крикнула:

— Душу воскреслу — не вб'ють!

— Собака!

Шпик ударив її в обличчя коротким змахом руки.

— Так її, стерво старе! — почувся зловтішний крик.

Щось чорне й червоне на мить засліпило очі матері, солоний смак крові сповнив рот.

Дрібний, яскравий вибух криків оживив її.

— Не смій бити!

— Хлопці!

— Ех ти, падлюка!

— Дай йому!

— Не заллють кров'ю розуму!

Її штовхали в шию, спину, били по плечах, по голові, все закрутилося, завертілося темним вихором у криках, витті, свисті, щось густе, оглушливе лізло в вуха, набивалося в горло, душило, підлога провалювалася під її ногами, коливалась, ноги гнулися, тіло здригалося в опіках болю, обважніло й гоїдалося безсиле. Але очі її не згасали й бачили багато інших очей — вони горіли знайомим їй сміливим, гострим вогнем — рідним її серцю вогнем.

Її штовхнули в двері.

Вона вирвала руку, схопилася за одвірок.

— Морями крові не загасять правди...

Ударили по руді.

— Тільки лють нагромадите, безумні! На вас вона впаде!

Жандарм схопив її за горло й почав душити.

Вона хрипіла.

— Нещасні...

Хтось відповів їй голосним риданням.

ГОРЬКИЙ АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ

Мать

Повесть

Перевод с русского

И. Маненко

Серия «Вершины мировой литературы»

Том 56

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *Т. П. Жилко*. Художник *Г. С. Ковпаненко*. Художній редактор *В. А. Кононенко*. Технічний редактор *В. С. Грінберг*.
Коректори *А. Л. Алейникова, З. П. Шкода*.

Информ. бланк № 3163

Здано до складання 03.10.85. Підписано до
друку 29.10.85. Формат 84×108¹/₂. Папір
друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 16,8.
Умовн. фарбовідб. 18,743. Обл.-вид. арк.
18,295. Тираж 50 000 пр. Ціна 1 крб. 60 к.
Зам. 5-607.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Горький М.

Г71 Мати: Повість (Перекл. з рос. І. Маненко: Передм. В. Прожогіна.— К.: Дніпро. 1986 — 315 с.— (Вершини світового письменства, к. 56).

У повісті російського радянського письменника-класика М. Горького (1868—1936) вперше в літературі відображено боротьбу революційного пролетаріату проти буржуазного ладу за перемогу соціалізму, створено яскраві образи борців за справу робітничого класу. В творі показано згуртування селянства й передової інтелігенції навколо пролетаріату та його революційної партії. Одна з головних тем повісті — народження нової людини в процесі колективної визвольної боротьби.

Г 4702010100—013 13.86
М205(04)—86

Р2

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

**Вийшли в світ
1985 рік**

**ПЕРЕКЛАДНІ ВИДАННЯ
РОСІЙСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

СЕРІЙНІ ВИДАННЯ

Серія «ЄДНАННЯ»

**Проскурін П. Л.
ДОЛЯ
Роман**

**Шолохов М. О.
ПІДНЯТА ЦІЛИНА
Роман**

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

**Горбачов М. О.
БИТВА
Роман**

**Марков Г. М.
ПРИЙДЕШНЬОМУ ВІКУ
Роман**

**Семенов Ю. С.
СІМНАДЦЯТЬ СПАЛАХІВ ВЕСНИ
Роман**

Стаднюк І. Ф.
ВІЙНА
Роман

ЛІТЕРАТУРА ІНШИХ НАРОДІВ СРСР
ПРОЗА

СЕРІЙНІ ВИДАННЯ

Серія «ВЕРШИНИ СВІТОВОГО ПИСЬМЕНСТВА»

Ауезов М.
ШЛЯХ АБАЯ
Роман
З казахської

Серія «ЄДНАННЯ»

Думбадзе Н.
ТВОРИ В 2-х ТОМАХ
З грузинської

Серія «РАДЯНСЬКЕ ОПОВІДАННЯ»

КИРГИЗЬКЕ РАДЯНСЬКЕ ОПОВІДАННЯ
ТАДЖИЦЬКЕ РАДЯНСЬКЕ ОПОВІДАННЯ

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

СУЗІР'Я
Випуск 22

Балтушіс Ю.
СКАЗАННЯ ПРО ЮЗУ
Роман
З литовської

Гулям Х.
БЕЗСМЕРТЯ
Роман
З узбецької

Карім М.
ДОВГЕ-ДОВГЕ ДИТИНСТВО
Повість
З башкирської

Матевосян Г.
МИ І НАШІ ГОРИ
Повісті
З вірменської

Мусрепов Г.
СОЛДАТ ІЗ КАЗАХСТАНУ
Роман. Повість
З казахської

Ефендієв І.
СКАЗАННЯ ПРО САРИКЕЙНЕК І ВАЛЕХА
Роман. Повість
З азербайджанської

1 крб. 60 к.

Вершини

світового

кисьменства